

6 КИЇВ-1983

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Єдиний народногосподарський комплекс СРСР — торжество економічного вчення К. Маркса
- Про досвід і деякі проблеми наукової організації ідеологічної роботи
- Значний вклад в історіографію КПРС (З республіканської наукової конференції, присвяченої завершенню видання нарисів історії обласних організацій Компартії України)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, А. Ф. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (257)

ЧЕРВЕНЬ

1983

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Ємченко В. М. Єдиний народногосподарський комплекс СРСР — торжество економічного вчення К. Маркса 5
- Васильєв І. В. (Дніпропетровськ). Про досвід і деякі проблеми наукової організації ідеологічної роботи 15

Наукове життя

- Панчук М. І. Значний вклад в історіографію КПРС (З республіканської наукової конференції, присвяченої завершенню видання нарисів історії обласних організацій Компартії України) 25

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії інтернаціональних зв'язків

- Колесник В. П. (Луцьк). Взаємозв'язки партійних організацій прикордонних областей СРСР та європейських соціалістичних країн на сучасному етапі 35
- Даниленко В. М. Участь Української РСР у радянсько-югославському науково-технічному й культурному співробітництві 44
- Дихан М. Д. (Одеса), Сохань П. С. Г. Димитров і болгарська політична еміграція в Одесі (1923—1929 рр.) 51

Питання історичного краєзнавства

- Черничкін Б. В. (Севастополь). Місто-герой Севастополь (До 200-річчя заснування) 57

* * *

- Кучерявий І. Т. Новаторство на виробництві в УРСР у період зрілого соціалізму 67
- Шийчук В. О. (Луцьк). Участь трудящих західних областей УРСР у військово-патріотичних організаціях напередодні Великої Вітчизняної війни 75
- Брошеван В. М., (Сімферополь), Мусієнко В. В. (Київ). З історії кримського підпілля (1918—1920 рр.) 79
- Глизь І. І. Розповсюдження праць К. Маркса на Україні наприкінці XIX — початку XX століття 85
- Колішер Т. М., Слюдикова Т. Б. Адреси іскрівців у Києві (1901—1903 рр.) 92

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Ханас М. І. (<i>Тернопіль</i>). Діяльність партійних організацій України по посиленню ролі виробничих колективів у комуністичному вихованні трудящих	102
Шевченко Н. П. (<i>Львів</i>). Боротьба за ліквідацію неписьменності і малописьменності та підвищення загальноосвітнього рівня жінок західних областей України (1945—1950 рр.)	105
Головко О. Б. До питання про початок міждержавних відносин Київської Русі й Польщі у X ст	113
Бахарева О. П. Д. Олдрідж про другу світову війну	118

НАШ КАЛЕНДАР

Рудь М. О. До 1000-річчя повстання полабсько-прибалтійських слов'ян проти германських загарбників	125
---------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Шевченко Л. А., Колпакова О. В. Питання культурного будівництва в умовах розвинутого соціалізму в українській радянській історичній літературі	128
Ілюшина Л. І. (<i>Одеса</i>), Кормич А. І. (<i>Одеса</i>). Висвітлення в історико-партійній літературі участі середніх міських верств у революційній боротьбі в Росії (1905—1907 рр.)	136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Джунусов М. С. (<i>Москва</i>). А. М. Куц. Взаимосвязь классовых и национальных отношений в развитом социалистическом обществе	146
Брега Г. С. П. Д. Овчаренко. Участие Украинской ССР в научном сотрудничестве братских союзных республик	148
Юденков А. Ф. (<i>Москва</i>). В. Н. Немятый. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии	150
Пиха Д. Д. Д. Ф. Григорович. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны	152
Держалюк М. С., Шевченко О. В. С. Радев. Угорщина і Георгій Димитров	153
Любимський Л. О. В. С. Парсаданова. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг	154
Рященко Д. С., Солодько В. О. Б. І. Білик, Л. Д. Білик. Питання інтернаціоналізму в курсі нової і новітньої історії	156

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1982 р.)	157
-------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

У Президії Верховної Ради УРСР	160
Новохатько Л. М. Наукова конференція істориків партії у Київському університеті	160
Теми дисертацій	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Емченко В. Н. Единый народнохозяйственный комплекс СРСР — торжество экономического учения К. Маркса	5
<u>Васильев И. В.</u> <i>(Днепропетровск)</i> . Об опыте и некоторых проблемах научной организации идеологической работы	15

Научная жизнь

Панчук М. И. Значительный вклад в историографию КПСС (С республиканской научной конференции, посвященной завершению издания очерков истории областных организаций Компартии Украины)	25
------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	----

СООБЩЕНИЯ

Из истории интернациональных связей

Колесник В. П. <i>(Луцк)</i> . Взаимосвязи партийных организаций пограничных областей СССР и европейских социалистических стран на современном этапе	35
Даниленко В. М. Участие Украинской ССР в советско-югославском научно-техническом и культурном сотрудничестве	44
Дыхан М. Д. <i>(Одесса)</i> , Сохань П. С. Г. Димитров и болгарская политическая эмиграция в Одессе (1923—1929 гг.)	51

Вопросы исторического краеведения

Черничкин Б. В. <i>(Севастополь)</i> . Город-герой Севастополь (К 200-летию основания)	57
--------------------------------------------------------------------------------------------------	----

* * *

Кучерявый И. Т. Новаторство на производстве в УССР в период зрелого социализма	67
Шийчук В. А. <i>(Луцк)</i> . Участие трудящихся западных областей УССР в военно-патриотических организациях накануне Великой Отечественной войны	75
Брошеван В. М., <i>(Симферополь)</i> , Мусиенко В. В. <i>(Киев)</i> . Из истории крымского подполья (1918—1920 гг.)	79
Глизь И. И. Распространение работ К. Маркса на Украине в конце XIX—в начале XX столетия	85
Колишер Т. Н., Слюдикова Т. Б. Адреса искровцев в Киеве (1901—1903 гг.)	92

Трибуна молодого автора

Ханас М. И. <i>(Тернополь)</i> . Деятельность партийных организаций Украины по усилению роли производственных коллективов в коммунистическом воспитании трудящихся	102
Шевченко Н. П. <i>(Львов)</i> . Борьба за ликвидацию неграмотности и малограмотности и повышение общеобразовательного уровня женщин западных областей Украины (1945—1950 гг.)	105
Головко А. Б. К вопросу о начале межгосударственных отношений Киевской Руси и Польши в X ст	113
Бахарева О. П. Д. Олдридж о второй мировой войне	118

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Рудь Н. А. К 1000-летию восстания полабско-прибалтийских славян против германских завоевателей	125
----------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Шевченко Л. А., Колпакова О. В. Вопросы культурного строительства в условиях развитого социализма в украинской советской исторической литературе	126
Илюшина Л. И. <i>(Одесса)</i> , Кормич А. И. <i>(Одесса)</i> . Освещение в историко-партийной литературе участия средних городских слоев в революционной борьбе в России (1905—1907 гг.)	136

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Джунусов М. С. <i>(Москва)</i> . А. М. Куц. Взаимосвязь классовых и национальных отношений в развитом социалистическом обществе	146
-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

Брега Г. С. П. Д. Овчаренко. Участие Украинской ССР в научном сотрудничестве братских союзных республик	148
Юденков А. Ф. (Москва). В. Н. Немятый. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии	150
Пиха Д. Д. Д. Ф. Григорович. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны	152
Держалюк Н. С., Шевченко Е. В. С. Радев. Угорщина і Георгій Димитров	153
Любимский Л. А. В. С. Парсаданова. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.	154
Рященко Д. С., Солодько В. А. Б. І. Білик, Л. Д. Білик. Питання інтернаціоналізму в курсі нової і новітньої історії	156

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1982 г.)	157
----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

В Президиуме Верховного Совета УССР	160
Новохатько Л. М. Научная конференция историков партии в Киевском университете	160
Темы диссертаций	160

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. М. ЄМЧЕНКО (Київ)

ЄДИНИЙ НАРОДНОГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС СРСР — ТОРЖЕСТВО ЕКОНОМІЧНОГО ВЧЕННЯ К. МАРКСА

«Чим далі плине час, тим яснішими стають смисл і масштаби життєвого подвигу Маркса»,— писав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов у статті «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР»¹. Життя дає все нові й нові підтвердження історичної правоти марксистсько-ленінської теорії.

На рубежі 60-х років у нашій країні побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, економіка якого становить єдиний народногосподарський комплекс. Його створення, динамічне й ефективне функціонування на сучасному етапі є ще однією яскравою сторінкою в літопису торжества економічного вчення К. Маркса, яке творчо розвивається КПРС та іншими братніми партіями.

Перетворення економіки СРСР в єдиний народногосподарський комплекс — об'єктивний, науково обґрунтований процес. Він характеризується нарощуванням в економічній системі інтегративних властивостей, що забезпечують її органічну цілісність. Розвиток системи в напрямі цілісності, писав К. Маркс, полягає в тому, «...щоб підпорядкувати собі всі елементи суспільства або створити з нього ще відсутні в неї органи. Таким шляхом система в ході історичного розвитку перетворюється в цілісність»².

Процес утворення народногосподарської цілісності пройшов певний історичний шлях. Формування основи єдиного народногосподарського комплексу було забезпечено розв'язанням таких всесвітньо-історичних завдань, як індустріалізація країни, переведення сільського господарства на рейки великого суспільного виробництва, здійснення культурної революції. При цьому економіка СРСР з самого початку складалася як єдине ціле: господарства союзних республік становили в ній органічні компоненти загальної системи. Створення могутнього науково-технічного, виробничого та духовного потенціалів дало Країні Рад можливість витримати суворі випробування у роки Великої Вітчизняної війни, в небачено короткі строки відбудувати зруйноване ворогом господарство, досягти нових висот соціально-економічного прогресу.

Будучи втіленням цілісності економічної системи, єдиний народногосподарський комплекс СРСР включає в себе такі елементи: фази суспільного виробництва в загальносоюзному масштабі (безпосереднє виробництво, розподіл, обмін), галузі народного господарства (як виробничої, так і невиробничої сфер), регіональні частини економіки (економічні райони та господарські комплекси союзних республік). Створення єдиного народногосподарського комплексу становить одну

¹ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР.— К., 1983, с. 3.

² Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. I, с. 210.

з найважливіших ознак вступу Радянського Союзу в період зрілого соціалізму, що, зокрема, дістало відображення в Конституції СРСР 1977 р.

Вирішальною передумовою перетворення економіки нашої країни в єдиний народногосподарський комплекс стала суспільна власність на засоби виробництва, закономірність утвердження якої всебічно обґрунтував К. Маркс. Узагальнюючи аналіз капіталістичного виробництва, він писав у першому томі «Капіталу»: «Централізація засобів виробництва і усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріують»³. Капіталістичний спосіб привласнення замінюється таким, що ґрунтується на безпосередньо суспільній праці та виробництві. Автор «Капіталу» назвав його безпосередньою суспільною власністю⁴.

К. Маркс різко критикував будь-які спроби представити суспільну власність як голу абстракцію, власність взагалі. Його вченню були чужими уявлення про соціальний устрій, у якому особистості з чіткими класовими ознаками і характеристиками замінювалися абстрактними людьми. Виробництво в інтересах усіх членів суспільства і за рахунок усього суспільства — така основна риса суспільної власності, яка визначає характер функціонування й розвитку економічної системи, її соціальну спрямованість. Створений у нашій країні єдиний народногосподарський комплекс підпорядкований реалізації найвищої мети комуністичного способу виробництва — забезпеченню повного добробуту і вільного всебічного розвитку особистості.

Важливо відзначити, що К. Маркс ніколи не вважав суспільну власність на засоби виробництва чимось незмінним, раз і назавжди даним. Відносини власності, як і всі інші суспільні відносини, діалектично розвиваються, проходять певні ступені своєї зрілості, які істотно впливають на функціонування економічної системи. Основоположникам наукового комунізму належить висновок про те, що в період становлення комуністичного способу виробництва суспільна власність може виступати у двох формах — державній і кооперативній. Так, в одному з листів Ф. Енгельс писав: «А що при переході до повного комуністичного господарства нам доведеться в широких розмірах застосовувати як проміжну ланку кооперативне виробництво, — у цьому Маркс і я ніколи не сумнівались»⁵. Існування двох форм власності, природно, висувало питання про їх діалектичний взаємозв'язок, перспективи дальшого розвитку. К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що вже на стадії соціалізму будуть створені матеріальні передумови для злиття двох форм власності в єдину загальнонародну форму, а отже, й для ліквідації всіх класових відмінностей. Це положення було конкретизоване і творчо розвинуто у працях В. І. Леніна, документах КПРС. XXVI з'їзд партії зробив висновок, який має величезне методологічне й практичне значення: становлення безкласової структури радянського суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму⁶.

Суспільна власність на засоби виробництва не тільки зумовлювала формування соціальної спрямованості єдиного народногосподарського комплексу, а й визначала основні напрями і форми процесів усупільнення — його матеріально-технічної основи. Проблема усупільнення займає важливе місце в економічному вченні К. Маркса. Її розв'язання дало можливість, з одного боку, з'ясувати причини розвит-

³ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 717—718.

⁴ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, том третій.— Там же, т. 25, ч. 1, с. 447.

⁵ Енгельс Ф. Августу Бебелю.— Там же, т. 36, с. 340.

⁶ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 64.

ку та відмирання капіталістичної формації, а з другого — визначити матеріальні рушійні сили соціалістичного (комуністичного) суспільства. Єдиний народногосподарський комплекс СРСР являє собою такий етап в усупільненні виробництва, коли, за словами К. Маркса, створені умови «...для ширшої організації спільної праці багатьох, для ширшого розвитку її матеріальних рушійних сил, тобто для прогресуючого перетворення розрізнених і рутинних процесів виробництва в суспільно комбіновані і науково спрямовувані процеси виробництва»⁷. Інакше кажучи, усупільнення виробництва в умовах зрілого соціалізму досягло масштабів загальнонародної кооперації праці — якісно нового рівня розвитку матеріальних продуктивних сил і виробничих відносин соціалістичного суспільства.

Як відомо, основні ознаки кооперації праці полягають у тому, що, по-перше, при ній необхідним стає управління самим трудовим процесом, по-друге, всередині кооперації праця виступає сумісною, загальною, безпосередньою суспільною працею; по-третє, кооперація народжує нові продуктивні сили, підвищує ефективність виробництва. Всі ці ознаки, збагачені історичними умовами і практикою соціалістичного будівництва в нашій країні, виразно виявляються й у загальнонародній кооперації праці.

Управління останньою здійснюють особливі органи, які функціонують не поряд із соціалістичною державою, як того вимагала свого часу так звана «робітнича опозиція», а в рамках самої держави, що є виразом її економічної функції. «...Суспільство, яке найкраще організоване для виробництва багатств,— писав К. Маркс,— безперечно повинно було б мати лише одного головного підприємця, який розподіляв би між різними членами суспільного колективу їх роботу за наперед встановленими правилами»⁸. Таким «головним підприємцем» і виступає соціалістична держава, яка своє керівництво єдиним народногосподарським комплексом здійснює на основі планів економічного й соціального розвитку країни, з урахуванням галузевого і територіального принципів, при поєднанні централізації з господарською самостійністю й ініціативою підприємств, об'єднань та інших організацій. При цьому вона активно використовує товарно-грошові форми, підойми і стимули.

Нині економіка Радянського Союзу досягла такого рівня розвитку, коли особливої актуальності набувають питання дальшого вдосконалення управління народним господарством. Як відзначалося у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (12 липня 1979 р.), завдання полягає в тому, щоб підняти рівень планування і господарювання, привести їх у відповідність з вимогами етапу розвинутого соціалізму, досягти значного підвищення ефективності суспільного виробництва, прискорення науково-технічного прогресу та зростання продуктивності праці, поліпшення якості продукції і на цій основі забезпечити неухильне зростання економіки країни і добробуту радянського народу.

Важливою складовою частиною роботи по реалізації цих вимог є послідовне і неухильне втілення в життя ленінського принципу демократичного централізму. Він передбачає, з одного боку, зміцнення централізованого управління, що ставить перепони на шляху відомчих та місницьких тенденцій і дає можливість забезпечити динамічний, збалансований та ефективний розвиток єдиного народногосподарського комплексу, а з другого — підтримку ініціативи з місць, що, як підкрес-

⁷ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 595.

⁸ Маркс К. Злиденність філософії: Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона.— Там же, т. 4, с. 149.

лював В. І. Ленін, робить можливою фактичну участь «...в управлінні державою переважної більшості народу, саме трудящих...»⁹.

Єдиний народногосподарський комплекс як загальнонародна кооперація є формою функціонування і розвитку безпосередньо суспільної праці і виробництва. Положення про них відіграє важливу роль у теоретичному обґрунтуванні класиками марксизму комуністичної формації. В усякому цивілізованому суспільстві, вказували вони, виробництво, праця і продукт мають суспільний характер. Однак виявляється він у діаметрально протилежних формах — приховано суспільний, коли виробничі відносини реалізуються тільки через ринок, через систему товарно-вартісних форм і важелів, та в безпосередньо суспільній, коли залежність між людьми у виробництві, розподілі, обміні і споживанні виявляється безпосередньо, без участі ринка. «У першому випадку, — вказував К. Маркс, — суспільний характер виробництва *утверджується* [wird gesetzt] лише *post festum* шляхом перетворення продуктів у мінові вартості і обміну цих мінкових вартостей. У другому випадку *суспільний характер виробництва* є передумовою, і участь у світі продуктів, участь у споживанні не опосередкована обміном незалежних одна від одної робіт або продуктів праці. Вона опосередкована тими суспільними умовами виробництва, в рамках яких діє індивід»¹⁰.

Безпосередньо суспільний характер праці та виробництва реалізується через систему узгодженого й гармонійного функціонування всіх складових частин економіки нашої країни. Основу цього функціонування становить органічна єдність двох господарських начал — галузевого і територіального. Від їх оптимального поєднання багато в чому залежить ефективність розвитку соціалістичної економіки.

За даними статистики, в єдиному народногосподарському комплексі налічується більш як 400 галузей і підгалузей, згрупованих у відповідні комплекси, що виступають складовими частинами, елементами єдиного народногосподарського комплексу. Це насамперед галузі, які входять до паливно-енергетичного комплексу. Радянський Союз — єдина в світі промислово розвинута країна, чия економіка базується на власних паливно-енергетичних ресурсах.

На СРСР припадає третина всіх нафтоносних площ планети, 57% світових запасів вугілля, більш як 34% газу, понад 60% торфу, більш як 50% горючих сланців¹¹.

Про високі темпи освоєння цих ресурсів у нашій країні свідчать такі дані: за останні три п'ятирічки видобуток нафти збільшився в 2,5 раза, газу — в 3,4, виробництво електроенергії — в 2,6 раза¹². При цьому основний район їх розробки перемістився з Європейської частини СРСР в Західний Сибір і на Далекий Схід. Запланований на 1983 р. приріст первинних енергетичних ресурсів (близько 41 млн. т умовного палива) дасть можливість, як відзначалося на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, забезпечити безперерйну, ритмічну роботу всіх енергосистем. Водночас на ньому наголошувалося на необхідності по-господарському використовувати вугілля, природний газ, нафту та її продукти, теплову й електричну енергію. Поставлено також завдання посилити увагу до питань впровадження енергозберігаючих техніки і технології, використання вторинних теплових ресурсів¹³.

Паливно-енергетичний комплекс характеризується випереджаючим розвитком електроенергетики, особливо атомної, використанням

⁹ Ленін В. І. Проект програми РКП(б). — Повне збір. творів, т. 38, с. 88.

¹⁰ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. I, с. 106—107.

¹¹ Лисичкин С. М. Энергетические ресурсы мира. — М., 1977, с. 42.

¹² Народное хозяйство СССР в 1980 году: Стат. ежегодник. — М., 1981, с. 154, 156 (Підрахунки авт.).

¹³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року. — К., 1982, с. 12—13.

нових джерел енергії, підвищенням одиничної потужності електростанцій та окремих агрегатів, удосконаленням систем згорання палива, збільшенням видобутку енергоресурсів з розроблюваних родовищ (насамперед нафтових), відносно вищими темпами зростання видобутку вугілля, створенням і впровадженням на гірничих підприємствах нової прогресивної технології, високопродуктивної і надійної техніки.

Нещодавно Політбюро ЦК КПРС на своєму черговому засіданні розглянуло розроблений на основі рішень XXVI з'їзду партії та наступних Пленумів її Центрального Комітету проект Енергетичної програми СРСР, яка націлена на послідовне зростання ефективності паливно-енергетичного комплексу на базі впровадження найсучасніших досягнень науки і техніки, створення надійної системи енергозбереження і ресурсозбереження¹⁴.

Важливою складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу є металургія. СРСР займає перше місце в світі за обсягом виробництва чавуну, сталі, готового прокату, сталевих труб, коксу, феросплавів, марганцевої та хромітової руд. У цілому металургійна промисловість нашої країни відзначається високими і стійкими темпами розвитку. Так, обсяг продукції галузей чорної металургії СРСР у 1981 р. зріс порівняно з 1950 р. в 7,4 раза, тимчасом як у США — в 1,3 раза¹⁵. Тільки чотири наші металургійні комбінати (Магнітогорський, Кузнецький, Нижньотагільський і «Запоріжсталь») виплавляють чавуну більше, ніж уся Великобританія.

У 1983 р. виробництво в країні готового прокату намічено в розмірі 106,5 млн. т., тобто на 2,5 млн. т більше, ніж у минулому році. Передбачаються більш високі темпи зростання виробництва економічних видів металопродукції. Першорядне значення приділяється розширенню сортаменту прокату, поліпшенню його якісних показників. Проводиться також велика робота по підвищенню якості продукції доменних і мартенівських цехів¹⁶.

Успішно розвивається кольорова металургія. Беручи участь у створенні конструктивних матеріалів дедалі вищої якості, її підприємства вносять значний вклад у побудову матеріально-технічної бази комунізму. Працівниками галузі нагромаджено багатий досвід співробітництва із своїми колегами в інших країнах світу, насамперед соціалістичних. При економічному і технічному сприянні Союзу РСР на початок 1982 р. за кордоном побудовано більш як 100 підприємств та окремих об'єктів кольорової металургії. Зарубіжні фірми запозичили понад 100 радянських ліцензій для виробництва кольорових металів. Наша країна є власником 257 діючих патентів у цій галузі¹⁷.

Дальший розвиток металургійного комплексу, як відзначалося на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, пов'язаний з поліпшенням роботи гірничорудної та коксохімічної промисловості, прискоренням технічного переозброєння металургійних підприємств, впровадженням нової техніки і більш досконалих технологічних процесів.

Економісти підраховали, що приріст потужностей для одержання кожного мільйона тонн сталі сьогодні потребує майже мільярд карбованців. Тому головний напрям дальшого розвитку чорної металургії полягає не тільки і не стільки в кількісному нарощуванні обсягу виробництва металу, скільки в докорінному поліпшенні його якості¹⁸.

Флагманом науково-технічного прогресу по праву вважається машинобудівний комплекс. Як підкреслював К. Маркс, «економічні епохи

¹⁴ Рад. Україна, 1983, 9 квіт.

¹⁵ Народное хозяйство СССР. 1922—1982: Юбилейный стат. ежегодник.— М., 1982, с. 97.

¹⁶ Комуніст України, 1973, № 1, с. 49.

¹⁷ Ломако П. Ф. Сотрудничество металлургов.— Эконом. газ., 1982, № 46, с. 20.

¹⁸ Известия, 1983, 17 февр.

різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці»¹⁹.

У нашій країні створено могутнє багатогалузеве машинобудування, здатне задовольнити найрізноманітніші потреби народного господарства в сучасних знаряддях праці. Питома вага продукції машинобудування і металообробки в загальному обсязі промислової продукції збільшилася з 16,7% в 1965 р. до 27,0% в 1979 р. У промислово-виробничих основних фондах частка галузі зросла відповідно з 19% до 23,3%. Загальний обсяг продукції машинобудування і металообробки збільшився в 1981 р. порівняно з 1970 р. у 2,71 раза (в тому числі по галузях машинобудування — в 2,84 раза), тимчасом як загальний обсяг усієї промислової продукції країни за цей період зріс в 1,84 раза²⁰.

Серцевиною машинобудування є верстатобудування. Виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС, Мінверстатопром дбає про підвищення продуктивності металорізальних верстатів, ковальсько-пресових машин, ливарного та деревообробного устаткування. Нарощується випуск металообробних верстатів з числовим програмним управлінням, насамперед багатоопераційних з автоматичною зміною інструментів та ін.

Особливо інтенсивно відбувається в нашій країні становлення й розвиток роботобудування. Якщо в 1975 р. у промисловості налічувалося лише 120 автоматичних маніпуляторів з програмним управлінням (промислових роботів), то в 1982 р. їх було вже 5,4 тис. шт. Отже, за сім років виробництво роботів зросло в 45 разів. У 1983 р. буде виготовлено більш як 7,7 тис. маніпуляторів з програмним управлінням²¹.

На думку спеціалістів, переважаючим типом машинобудівного виробництва в недалекому майбутньому буде не масове виробництво в його сучасному традиційному розумінні (масовий випуск малої номенклатури виробів сталої конструкції), а виробництво широкого асортименту постійно поновлюваної продукції, однорідної лише за основними конструктивно-технологічними параметрами. Номенклатура різноманітних виробів і моделей (типорозмірів), випущених одним заводом, буде невпинно збільшуватися.

Одним з найважливіших структурних підрозділів єдиного народногосподарського комплексу СРСР є агропромисловий комплекс (АПК), покликаний відіграти велику роль у реалізації Продовольчої програми СРСР, прийнятої травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС. Марксистсько-ленінська теорія розглядає інтеграцію сільського господарства і промисловості як одну з обов'язкових умов становлення комуністичної формації. Якщо капіталістичний спосіб виробництва, за словами К. Маркса, «...довершує розрив того первісного сімейного союзу землеробства і промисловості»²², який був характерним для ранніх стадій їх розвитку, то соціалізм розглядає цей союз як справу великої державної ваги. Всебічно узагальнивши процеси, що відбуваються в економічному й соціальному розвитку країни, партія на своєму XXVI з'їзді, травневому (1982 р.) Пленумі ЦК зробила важливий теоретичний висновок про зростаюче значення агропромислового комплексу у розв'язанні продовольчої проблеми, визнала за необхідне виділити його як самостійний об'єкт планування, управління, фінансування, як складову частину єдиного народногосподарського комплексу СРСР.

Про місце і роль АПК в єдиному народногосподарському комплексі СРСР свідчать такі дані: кінцева продукція агропромислового комплексу, джерелом якої служить сільськогосподарська сировина,

¹⁹ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 177.

²⁰ Плановое хозяйство, 1981, № 11, с. 79; Народное хозяйство СССР. 1922—1982, с. 158, 189.

²¹ Соц. индустрия, 1983, 23 янв.; Агитатор, 1983, № 4, с. 8.

²² Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 476.

становить майже 75% роздрібного товарообороту державної та кооперативної торгівлі, в тому числі продовольчі товари — більш як 50%. У ньому зосереджено 37% основних виробничих фондів країни, зайнято понад 40% усіх працюючих у народному господарстві, створюється 42% національного доходу нашої країни. Три чверті валової продукції АПК припадає на виробництво продуктів харчування, чим і визначається його величезна роль у втіленні в життя Продовольчої програми СРСР. Капіталовкладення у весь агропромисловий комплекс у восьмій п'ятирічці становили 106,3 млрд. крб., у дев'ятій — 165,0 і в десятій — 241,9 млрд. крб. Планом на одинадцять п'ятирічку їх розмір визначено в 233 млрд. крб. Загальна ж сума витрат держави на агропромисловий комплекс у поточній п'ятирічці перевищить 720 млрд. крб.²³ Особливо важливе значення має запровадження з 1 січня 1983 р. нових закупівельних цін і надбавок на сільськогосподарську продукцію. Це сприятиме істотному підвищенню рентабельності всіх галузей сільського господарства та посиленню матеріальної заінтересованості в їх дальшому розвитку.

Важливу роль у системі єдиного народногосподарського комплексу СРСР відіграють і такі його структурні підрозділи, як будівельний та транспортний, торгівля, заготівлі, матеріально-технічне постачання, галузі невиробничої сфери. Усі вони тісно взаємодіють з іншими підрозділами, складаючи в цілому могутній потенціал радянської економіки.

Характерною рисою єдиного народногосподарського комплексу нашої країни є те, що він забезпечує найбільш раціональне, науково обгрунтоване розв'язання територіальних і національних проблем. Як відомо, до складу СРСР входять 15 союзних і 20 автономних республік, 8 автономних областей та 10 автономних округів, 128 країв і областей, 3199 районів і 41 677 сільських Рад²⁴. В Радянському Союзі проживає близько 100 націй і народностей. Вся територія країни поділяється на 19 економічних районів (крім того, поза районами — Молдавська РСР). 11 з них знаходяться на території РРФСР, 3 — на Україні (Донецько-Придніпровський, Південно-Західний і Південний), 2 збігаються з межами територій союзних республік (Білоруський, Казахстанський) і 3 об'єднують сусідні союзні республіки (Середньо-азіатський, Закавказький і Прибалтійський)²⁵. Крім того, починаючи з десятої п'ятирічки, в країні відбувається процес формування ряду нових територіально-виробничих комплексів. Так, у Європейській частині СРСР створюються комплекси Курської магнітної аномалії, Тимано-Печерський, Оренбурзький та Нижньокамський; в Сибіру й на Далекому Сході — Західносибірський, система Ангаро-Єнісейських комплексів, Південнокутський та інші комплекси в зоні будівництва Байкало-Амурської магістралі; в республіках Середньої Азії і Казахській РСР — Південнотаджицький, Павлодар-Екібастузький, Каратау-Джамбульський, Мангишлацький.

Як відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних республік», історія не знає держави, яка в найкоротші строки зробила б так багато для всебічного розвитку націй і народностей, як СРСР²⁶. У нашій країні встановилися зрілі соціалістичні суспільні відносини, розв'язано в основному завдання вирівнювання рівнів економічного розвитку радянських республік. Матеріальною основою братерської дружби народів СРСР став єдиний народногосподарський комплекс, який забезпечує зро-

²³ Под знаменем ленинизма, 1982, № 17, с. 44; Эконом. газ., 1982, № 33, с. 7.

²⁴ Народное хозяйство СССР в 1980 году, с. 34.

²⁵ Эконом. газ., 1983, № 11, с. 14.

²⁶ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року.— К., 1982, с. 5.

стання матеріального й духовного потенціалу кожної республіки і водночас його максимальне використання для гармонійного розвитку всієї країни. Радянський народ здійснив на практиці велике передбачення К. Маркса і Ф. Енгельса про те, що «разом з антагонізмом класів всередині націй владуть і ворожі відносини націй між собою»²⁷.

Складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу нашої країни є економіка УРСР. Як підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, «єдиний народногосподарський комплекс країни — це для нас не просто загальноприйнята формула. На практиці це єдиний організм. Адже Радянська Україна, її продуктивні сили тисячами виробничих зв'язків з'єднані з усіма республіками країни. Всі разом вони становлять справді живу економічну тканину, нашої союзної держави. Про це ми завжди пам'ятаємо і прагнемо повсякденно примножувати свій внесок у зміцнення економічного та інтелектуального потенціалу країни, в загальнонародну справу створення матеріально-технічної бази комунізму»²⁸.

Радянська Україна є важливою паливно-енергетичною, металургійною, машинобудівною та сільськогосподарською базою країни. В 1980 р. питома вага окремих видів продукції УРСР у загальносоюзному виробництві становила: по видобутку вугілля — 27,5%, залізної руди — 31,3%, виробництву сталі — 36,3%, доменного і сталеплавильного устаткування — 52,1%, прокатного устаткування — 38,7%, магістральних тепловозів 95,1%, тракторів — 24,4%, сіялок 38,8%, цукру-піску 52,4%²⁹.

Вагомий вклад вносить Українська РСР у реалізацію науково-технічних програм. У республіці здійснюється 6 республіканських цільових комплексних, а також 240 галузевих та регіональних науково-технічних і виробничих програм. Як зазначалося на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК Компартії України, вже перші кроки на шляху виконання програм «Енергокомплекс», «Метал» та «Матеріаломісткість» дали можливість зекономити (в розрахунку на рік) більш як 5 млн. т палива і близько півмільйона тонн металу³⁰.

У доповіді на урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю утворення СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов підкреслив, що головним змістом діяльності партії і народу на сучасному етапі є вдосконалення розвинутого соціалізму³¹. Це означає, що наше суспільство рухатиметься до такого ступеня зрілості, коли повною мірою будуть виявлені й реалізовані всі його соціально-економічні переваги. Що ж до єдиного народногосподарського комплексу СРСР, то в його розвитку посиляться процеси, які зумовлюють інтернаціональну єдність всіх радянських республік. «Сучасні продуктивні сили, — зазначав товариш Ю. В. Андропов, — потребують інтеграції навіть тоді, коли йдеться про різні країни. Тим більше вони потребують тісного і вмілого поєднання зусиль різних регіонів і республік в одній і тій же країні. Найбільш розумне використання природних і трудових ресурсів, кліматичних особливостей кожної республіки, найбільш раціональне включення цього потенціалу в загальносоюзний — ось що дасть найбільшу вигоду кожному регіонові, кожній нації і народності, так само як і всій державі.

²⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.— Твори, т. 4, с. 428.

²⁸ Щербицький В. В. Радянська Україна.— К., 1982, с. 82—83.

²⁹ Союз нерушимый: Справочник.— М., 1982, с. 78.

³⁰ Рад. Україна, 1982, 30 листоп.

³¹ Див.: Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР.— К., 1982, с. 11.

Такою є наша принципова настанова. Для її втілення в життя доведеться чимало попрацювати нашим центральним і місцевим плановим та господарським органам. Треба буде й далі вдосконалювати розміщення продуктивних сил, регіональну спеціалізацію і кооперацію, схеми господарських зв'язків і перевезень. Завдання, звичайно, не просте. Але воно назріло, і його розв'язання обіцяє значний вигаш»³².

Створення єдиного народногосподарського комплексу поклато початок новому етапові в розвитку соціалістичного розширеного відтворення, який пов'язаний з корінною орієнтацією на якісні фактори економічного зростання. Свого часу К. Маркс дав чітке розмежування двох способів економічного розвитку, двох типів розширеного відтворення: екстенсивного, коли «розширяється тільки поле виробництва», а його технічна та економічна основа залишається незмінною, та інтенсивного, коли «застосовуються більш ефективні засоби виробництва»³³.

Це положення має величезне теоретичне і практичне значення. Воно не тільки розкриває об'єктивну основу для виділення різних економічних епох, а й виражає закономірність способів економічного зростання залежно від рівня усупільнення виробництва і праці. У перехідний період від капіталізму до соціалізму, коли формальне усупільнення переважало над усупільненням на ділі, коли цілісність ще не була найголовнішою внутрішньою властивістю економіки соціалізму, переважаючим способом економічного зростання було кількісне нарощування факторів виробництва. В той час у нашій країні стали до ладу десятки тисяч нових підприємств, в декілька разів зросла чисельність робітників і службовців. В період розвинутого соціалізму, з утворенням єдиного народногосподарського комплексу СРСР, коли економіка зрілого соціалістичного суспільства набула чітко виражених рис загальнонародної кооперації праці, об'єктивно почали діяти фактори, які зумовили переорієнтацію з екстенсивного на інтенсивний спосіб розвитку господарства. Уже в 70-і роки за обсягом виробництва цілого ряду найменувань продукції СРСР вийшов на перше місце в світі і проблема якісної сторони виробництва набула виняткового значення. Саме в той час розпочався поворот нашої економіки в бік інтенсивного розвитку, підвищення ефективності і якості, було зроблено наголос на кінцевих результатах господарської діяльності. На початку 80-х років партія поставила завдання продовжити і завершити цю важливу справу. Нині інтенсифікація визначає провідні напрями і джерела піднесення економіки, головну закономірність розвитку суспільного виробництва.

У реальному житті обидва типи розширеного відтворення не зустрічаються в «чистому» вигляді. Вони тісно переплітаються: розширення «поля виробництва» відбувається поряд з використанням «ефективних засобів виробництва». Однак це зовсім не свідчить про відсутність чітких критеріїв і ступеня повноти інтенсифікації.

Перехід до інтенсивного типу відтворення вимагає насамперед радикальних змін у технічній базі виробництва, використання принципово нових знарядь праці і технологічних процесів. Це, в свою чергу, висуває підвищені вимоги до синтезу науки з виробництвом. ХХІV з'їзд КПРС, який зафіксував факт побудови розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні, висунув завдання історичної ваги: органічно поєднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання.

³² Там же.

³³ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, том другий.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 24, с. 178.

У розв'язанні цього завдання наша країна успішно просувається вперед. XXVI з'їзд КПРС з повною підставою констатував: «вглиб і вшир розвивається науково-технічна революція, змінюючи вигляд багатьох виробництв і цілих галузей»³⁴. Досить сказати, що лише в народне господарство Української РСР у десятій п'ятирічці щорічно впроваджувалося в середньому понад 11 тис. наукових розробок з економічним ефектом більш як 2 млрд. крб. За ці роки створено 4 тис. нових типів машин, обладнання, апаратів, приладів і засобів автоматизації³⁵. Наука перетворюється, як і передбачав К. Маркс, в безпосередню продуктивну силу суспільства визволеної праці.

Інтенсивний тип відтворення характеризується також поглибленою спеціалізацією виробництва і величезними структурними зрушеннями в народному господарстві, тобто тим, що К. Маркс називав суспільною комбінацією виробничого процесу³⁶. При одних і тих же обсягах основних виробничих фондів та сукупної робочої сили темпи економічного зростання прямо пропорціональні глибині і масштабності суспільної комбінації продуктивних сил, яка за неодмінну умову свого функціонування ставить повну збалансованість планів виробництва і будівництва з матеріально-технічними й трудовими ресурсами, високий рівень виробничої і трудової дисципліни. Не випадково листопадовий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС звернув на ці питання особливу увагу.

Інтенсифікація виробництва, сприяючи зростанню продуктивності праці й маси додаткового продукту, об'єктивно зумовлює зміну у співвідношенні між необхідним і додатковим продуктом, між мірою праці та мірою споживання. «В суспільстві, основаному на началах колективізму, на спільному володінні засобами виробництва,— писав К. Маркс,— ...виробник одержує назад від суспільства після всіх відрахувань рівно стільки, скільки сам дає йому»³⁷. Оскільки віддача індивідуальної праці, органічно включеної в сукупну робочу силу, є незрівнянно вищою за віддачу праці окремо взятого індивіда, то й можливості її винагородження розширюються і стають адекватними даному способу виробництва. Тому, наголошували К. Маркс і Ф. Енгельс, «...спосіб виробництва треба розглядати не тільки з того боку, що він є відтворенням фізичного існування індивідів. Ще в більшій мірі, це — певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний спосіб життя»³⁸. Створення єдиного народногосподарського комплексу СРСР, який відкрив широкий простір для інтенсифікації виробництва, стало матеріальною основою утвердження соціалістичного способу життя — однієї з найважливіших рис, притаманних розвинутому соціалістичному суспільству.

Як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП», «найвища мета соціалістичного виробництва — неухильне піднесення рівня життя народу, створення умов для всебічного розвитку особи. Піклування про благо радянської людини було і залишається генеральною лінією нашої партії»³⁹. В 70-і роки здійснено найширшу за всю історію Країни Рад програму піднесення життєвого рівня народу. На це було виділено майже в два рази більше коштів, ніж за попереднє десятиріччя. В результаті реальні доходи на душу населення збільшилися майже в півтора раза. Те, що досягнуто соціалізмом у соціально-економічному розвитку, в підвищенні

³⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 30.

³⁵ Ляшко А. В семье вольной, новой.— Коммунист, 1982, № 17, с. 36.

³⁶ Див.: Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 50.

³⁷ Маркс К. Критика Готської програми.— Там же. Твори, т. 19, с. 19—20.

³⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Там же, т. 3, с. 19.

³⁹ Рад. Україна, 1983. 5 квіт.

матеріального і культурного рівня життя людей, становить цілу епоху⁴⁰.

Впевнений у своїх силах, сповнений оптимізму радянський народ успішно виконує історичне завдання, що його поставила партія, не тільки закріпити досягнуте, а й іти далі, все повніше і масштабніше реалізовувати переваги зрілого соціалістичного суспільства для побудови комунізму.

В. Н. Емченко

ЕДИНЫЙ НАРОДНОХОЗЯЙСТВЕННЫЙ КОМПЛЕКС СССР — ТОРЖЕСТВО ЭКОНОМИЧЕСКОГО УЧЕНИЯ К. МАРКСА

Резюме

В статье раскрывается величие предвидений К. Маркса в области основных социально-экономических характеристик коммунистической формации. Показывается, что становление и развитие единого народнохозяйственного комплекса СССР представляет собой живое воплощение экономического учения марксизма-ленинизма, последовательно и творчески развиваемого Коммунистической партией Советского Союза.

⁴⁰ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 9—10.

І. В. ВАСИЛЬЄВ (Дніпропетровськ)

ПРО ДОСВІД І ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ НАУКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ *

Вступ нашого суспільства в епоху розвинутого соціалізму, що характеризується якісно новим рівнем розвитку соціально-економічних і суспільно-політичних відносин і небувалим розквітом духовного світу радянської людини, вимагає від партії посилення уваги до проблем формування нової людини. Без високого рівня культури, освіти, громадянської свідомості, ідейної зрілості людей, учить партія, комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази.

Відповідно до назрілих потреб дальшого розвитку соціалістичного суспільства наша партія на основі наукового осмислення, досягнутого в комуністичному вихованні, принципової партійної оцінки недоліків і упущень у цій важливій справі, виявлення нових тенденцій у життєдіяльності радянського суспільства розробила розгорнуту програму дій у галузі ідейно-виховної роботи. Вимоги цієї програми, розрахованої на тривалий час, сформульовані в рішеннях XXVI з'їзду партії, постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Практична реалізація намічених заходів лежить нині в основі повсякденної діяльності всіх партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій, господарських органів, ідеологічних установ.

Дуже важливим завданням ідеологічної роботи партійних організацій є підвищення результативності виховних зусиль, сформування у кожної радянської людини такої життєвої позиції, яка на ділі забез-

* Статтю для нашого журналу підготував І. В. Васильєв, секретар Дніпропетровського обкому Компартії України, незадовго до смерті.

пече успішну реалізацію завдань комуністичного будівництва. Для того, щоб успішно досягти цієї мети, потрібно, як вимагав XXVI з'їзд партії, значно поліпшити ідеологічну роботу, перебудувати багато її ділянок і сфер¹. Йдеться про те, щоб ідейно-політичне виховання було підняте на більш високий рівень, який відповідав би вимогам розвинутого соціалізму, новим завданням комуністичного будівництва. Це означає, що його зміст повинен бути актуальним, а форми відповідати сучасним запитам і потребам радянських людей, забезпечувати єдність слова і діла, закликати трудящих на успішне втілення в життя планів господарського і культурного будівництва.

Великою й складною справою є перебудова ідеологічної роботи. Досвід Дніпропетровської обласної партійної організації показав, що для активізації всіх форм ідеологічної роботи і забезпечення її ефективності в кожному трудовому колективі, необхідна чітка погодженість, злагодженість діяльності всіх організацій і установ, які займаються формуванням нової людини, потрібна висока організованість і відповідальність кадрів ідеологічного фронту. При цьому треба також враховувати сучасне надзвичайно інтенсивне зростання потенціалу ідеологічного впливу. В цих умовах Дніпропетровський обласний комітет партії і партійні комітети на місцях приділяли і приділяють велику увагу дальшому вдосконаленню організації ідеологічної роботи на науковій основі.

Рівень і результативність виховного процесу тим вищі, чим кваліфікованіші кадри його здійснюють, які, як відзначалося на XXIII з'їзді КПРС, є золотим фондом партії¹. Тому піклування про добір, розстановку і виховання ідеологічних працівників усіх рівнів є дуже важливою ділянкою роботи первинних партійних організацій і партійних комітетів.

У Дніпропетровській області проводиться велика робота по залученню до справи комуністичного виховання трудящих найбільш підготовлених комуністів, комсомольців, безпартійних активістів, щоб на цій дуже важливій ділянці, як вказував В. І. Ленін, «...стояли люди не тільки, безперечно, віддані, але люди дійсно освічені і з величезними здібностями...,— талановиті люди...»². Зараз усі штатні ідеологічні працівники партійних комітетів, 85% звільнених працівників ідеологічних установ і організацій, кожних дев'ять з десяти пропагандистів усіх форм політичної освіти і лекторів товариства «Знання», майже три чверті політінформаторів і половина агітаторів області мають вищу освіту, а також і вищу партійно-політичну освіту. У переважній більшості наші ідеологічні кадри теоретично озброєні, знають закони суспільного розвитку, стратегію і тактику комуністичного будівництва, розуміють суть і рушійні сили сучасного суспільно-політичного життя й уміють творчо, з урахуванням обстановки вести ідейно-політичне виховання мас. Вони, як правило, не обходять гострих кутів, не затушовують недоліків і упущень, а аргументовано і принципово говорять людям про реальний стан справ на фронті господарського і культурного будівництва, на міжнародній арені.

Успіхи в практичній діяльності ідеологічних кадрів великою мірою залежать від рівня, змісту і систематичності роботи з ними, від уміння кадрів, говорячи словами В. І. Леніна, «...все більше й більше просвіщати себе в усіх теоретичних питаннях, ...і завжди мати на увазі, що соціалізм, з того часу як він став наукою, вимагає, щоб з ним і поводитись як з наукою, тобто щоб його вивчали»³.

В області створена чітка система навчання ідеологічних працівни-

¹ Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС.— К., 1966, с. 84.

² Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б) 27 березня—2 квітня 1922 р.— Повне збір. творів, т. 45, с. 99.

³ Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 26.

ків усіх сфер і рівнів. На обласних семінарах двічі на рік вчаться секретарі і завідувачі відділами пропаганди і агітації міськкомів, райкомів партії, тричі — штатні лектори і завідувачі кабінетами політосвіти, один раз на рік — інструктори партійних комітетів, один-два рази — редактори міських і районних газет, працівники культосвітніх закладів, відповідальні секретарі міських і районних організацій товариства «Знання» і ін. Організована також семінарська або курсова підготовка та перепідготовка всіх категорій позаштатних ідеологічних працівників. Усе важливішу роль у цій справі відіграє університет марксизму-ленінізму. Кожні три з чотирьох його випускників працюють пропагандистами, лекторами, політінформаторами, наставниками, соціологами на громадських засадах, виконують інші доручення. Винятково важливе значення у підвищенні ідейно-теоретичного рівня і ділової кваліфікації кадрів мають місячні курси звільнених партійних працівників і 7—10-денні семінари незвільнених секретарів первинних парторганізацій при обласному комітеті партії.

Важливим політичним і теоретичним документом є постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», що являє собою конкретну програму дальшого поліпшення ідеологічної роботи. Ця постанова зобов'язала партійні комітети посилити увагу до актуалізації змісту навчання ідеологічних кадрів. Програми семінарів і курсів нині складаються таким чином, щоб слухачі не лише поновлювали і розширювали свої знання з важливих теоретичних проблем, з нових висновків і узагальнень, вміщених в партійних документах, а й одержували широкую інформацію з різних питань суспільно-політичного життя, господарського і культурного будівництва, ознайомилися з передовим досвідом ідеологічної роботи.

Допомагають підвищенню теоретичного рівня і практичної цінності семінарів ідеологічних кадрів виступи на них секретарів партійних комітетів, голів виконкомів місцевих Рад народних депутатів, керівників різних відомств і установ, інших працівників, які мають найбільш повну інформацію про стан справ у містах, районах, трудових колективах. У багатьох містах і районах області при первинних парторганізаціях, як правило, на базі кабінетів політосвіти, бібліотек створені довідково-інформаційні центри. Великий обсяг інформації одержують наші ідеологічні працівники на науково-теоретичних конференціях, зборах партійного активу, пленумах партійних комітетів.

З метою підвищення ефективності ідейно-політичного виховання трудящих обком партії приділяє велику увагу організації виховного процесу в трудовому колективі. У первинній парторганізації цією справою займаються заступники секретарів, які становлять численний загін ідеологічних працівників. На Дніпропетровщині заступниками секретарів первинних партійних організацій, що відповідають за роботу, обрано більше 5 тис. комуністів.

Обласна партійна організація приділила особливу увагу організації навчання цієї категорії ідеологічних кадрів. Вони взяті на облік у відділах пропаганди і агітації міськкомів, райкомів партії. Тут вивчають їх ділові і політичні якості, допомагають їм організовувати в колективах дружну і злагоджену роботу у справі виховання людей. З тими комуністами, які вперше рекомендуються на цю ділянку роботи, проводяться бесіди, їм допомагають. Заступниками секретарів парторганізацій обираються, як правило, найбільш підготовлені, грамотні і авторитетні комуністи, активісти ідеологічної роботи. Про це свідчить той факт, що за останні п'ять років кількість заступників секретарів з вищою освітою зросла вдвічі. Було налагоджене їх систематичне навчання. Періодично проводяться обласні (по кушовому поділу) семінари заступників секретарів парторганізацій по ідеології, систематично проводяться такі семінари в міських і районних комітетах партії.

На них обговорюються, зокрема, проблеми підвищення ефективності ідеологічної роботи, та й оперативні питання організації ідеологічної роботи партійні комітети розв'язують, як правило, безпосередньо з заступниками секретарів. Це істотно розвантажило секретарів партійних організацій від розв'язання цих питань і підняло авторитет та роль їх заступників. Усе це приносить велику користь справі.

У зв'язку із впровадженням комплексу заходів по підвищенню ефективності ідеологічної роботи обком партії почав більше приділяти уваги вивченню таких проблем, як форми і методи розв'язання поставлених завдань, методологія планування ідеологічної діяльності, практика вивчення фактичного стану справ на місцях, організація виконання рішень, визначення ефективності проведеної роботи і методи коректування її та інші. Не менш важливо навчити кадри вмінню, як відзначав В. І. Ленін, «...відірватися від метушні та сум'яття, комісії, говоріння і писання папірців, ...*обміркувати систему роботи...*»⁴, «...спокійно подумати над роботою *в цілому...*»⁵. Для цього широко використовуються активні форми навчання, такі як підготовка рефератів, виступи на семінарських заняттях і теоретичних конференціях, диспути з найбільш актуальних проблем ідеологічної роботи, поглиблене вивчення досвіду інших партійних організацій, стажування у вищестоящих партійних органах та ідеологічних установах та ін.

Організують політико-виховний процес люди найрізноманітніших професій — інженери, агрономи, вчителі, лікарі та інші спеціалісти народного господарства. Одним з головних їх завдань є оволодіння дуже тонкою і складною справою — організацією ідеологічної роботи. Обком, партійні організації області дбають про те, щоб ці кадри оволоділи марксистсько-ленінською теорією. В області введено вивчення всіма ідеологічними кадрами 150-годинного курсу «Теорія, методи і практика ідеологічної роботи». Його прослухало вже понад тисячу чоловік. Тепер ці кадри вивчають досвід і проблеми підвищення ефективності ідеологічної роботи. Це допоможе їм організувати науково обгрунтовану, цілеспрямовану і високорезультативну роботу по формуванню нової людини.

Важливим складовим елементом наукової організації ідеологічної роботи є планомірність. Необхідність її обумовлена самою природою соціалістичного суспільства. Сама справа формування гармонійно розвинutoї особи будівника нового світу неможлива без чітко спланованих і скоординованих дій усіх організацій і установ, усіх кадрів, які здійснюють виховний процес. «...Не можна працювати,— відзначав В. І. Ленін,— не маючи плану, розрахованого на тривалий період і на серйозний успіх»⁶. І чим різноманітніші форми і засоби ідеологічного впливу, чим багатше саме ідейно-політичне і суспільне життя радянських людей, тим більші вимоги ставляться до планомірної організації ідеологічної роботи.

Головними, основоположними планами діяльності обласної партійної організації є вказівки з'їздів партії з питань комуністичного виховання. В них передбачається поетапна їх реалізація на основі якнайповнішого використання набутого досвіду ідеологічної роботи в партійних організаціях області з урахуванням сили впливу тієї чи іншої її форми на свідомість і поведінку людей, ідеологічної обстановки в області і можливих тенденцій її зміни, наявності об'єктивних і суб'єктивних можливостей для успішного здійснення запланованих заходів.

Розробляються також заходи по виконанню постанов ЦК КПРС

⁴ Ленін В. І. Про перебудову роботи РНК, РПО і Малого РНК. Листи до О. Д. Цюрупі. — Повне збір. творів, т. 44, с. 348.

⁵ Там же, с. 350.

⁶ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад. 22—29 грудня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 42, с. 146.

з ідеологічних питань. На основі цих партійних документів складаються річні і квартальні плани роботи, які передбачають вже більш конкретні дії по втіленню в життя намічених заходів, для досягнення поставленої мети в ідеологічній роботі. Щоденна діяльність партійних організацій регламентується місячними планами, на основі яких складаються робочі плани секретаря партійного комітету, завідуючого відділом пропаганди і агітації, інструктора, лектора. В ході реалізації намічених планів і заходів вони коректуються, якщо це необхідно, залучаються додаткові сили і засоби, підтягуються відстаючі ділянки, посилюється взаємодія з соціально-економічними і духовними факторами розвитку.

В останні півтора десятиріччя велике значення в суспільно-політичному житті радянських людей мало святкування ювілеїв з дня народження В. І. Леніна, Великої Жовтневої соціалістичної революції, утворення Союзу РСР, Перемоги у Великій Вітчизняній війні. У планах підготовки і святкування цих дат, розрахованих на два-три роки, чітко формулювались основні завдання пропагандистської, масово-політичної і культурно-освітньої роботи, визначались конкретні форми і методи їх здійснення, необхідні для цього сили і кошти. Реалізація цих планів і визначила успіх великих політичних кампаній.

В області нагромадженій чималій досвід ідеологічного забезпечення виконання народногосподарських планів і соціалістичних зобов'язань. Життя переконливо показало, що дострокова здача важливих об'єктів, широке розповсюдження передового досвіду і патріотичних ініціатив, успішне проведення сільськогосподарських кампаній неможливі без участі ідеологічних працівників. Реалізація планів ідеологічного забезпечення господарської діяльності краще, ніж будь-які інші, зміцнює і розвиває органічну єдність організаторської, ідеологічної і господарської діяльності. Враховуючи це, партійні організації Дніпропетровщини наполегливо вдосконалюють форми і методи як розробки, так і виконання цих планів.

В умовах боротьби за високу ефективність ідеологічної роботи на передній план ставиться завдання програмування конкретних цілей виховних зусиль і визначення соціально-економічних, організаційних і пропагандистських засобів впливу на людину, необхідних для досягнення цієї мети. Досвіду програмно-цільового планування парт-організація ще не має, і методологія цієї далеко непростой справи по-справжньому ще не розроблена. Іде пошук найбільш раціональних методів розв'язання поставлених завдань, експериментально перевіряється їх придатність для використання в практичній роботі. При цьому далеко не кожний аспект політико-виховної роботи можна виразити якимись конкретними показниками, особливо у цифровому вираженні, однак її напрями мають своїм результатом чітко фіксовані характеристики. Більшість партійних комітетів області вже мають конкретні плани із заздалегідь накресленими результатами з таких питань, як розвиток творчої активності трудящих, розширення їх участі в управлінні виробництвом і громадськими справами, зміцнення трудової дисципліни і громадського порядку, зменшення релігійної обрядовості та ін.

Візьмемо для прикладу комплексно-цільову програму атеїстичного виховання в м. Павлограді. В преамбулі її дається коротка характеристика релігійної обстановки в місті і тенденції її зміни, сформульована головна мета атеїстичної роботи: скоротити кількість релігійних общин, добитися, щоб молодь не йшла в секти, систематично проводити роботу серед віруючих в напрямі зменшення відправлення релігійних обрядів. Якщо в області, наприклад, хрещення новонароджених становить близько 10%, то в Павлограді — близько 20. Розроблено комплекс заходів організаційного і пропагандист-

ського характеру. Вони передбачають обговорення проблем атеїстичної роботи на партійних, комсомольських і робітничих зборах, вивчення фактичного стану релігійності в трудових колективах і за місцем проживання, атестацію і перепідготовку кадрів атеїстів, у тому числі для індивідуальної роботи, виявлення всіх віруючих і осіб, які не мають твердих атеїстичних переконань, залучення їх до громадсько-політичної роботи, активне впровадження соціалістичної обрядовості тощо. Для реалізації кожного пункту цієї програми визначені конкретні строки і відповідальні за їх виконання працівники, вироблено систему контролю за ходом реалізації запланованих заходів.

Обласний комітет партії на основі уважного вивчення першого досвіду програмно-цільового планування намагається забезпечити розробку і здійснення таких програм за всіма основними напрямками ідеологічної роботи в усіх організаціях і установах області. Це дасть можливість організаторам виховного процесу правильно орієнтуватися в повсякденній дійсності, допоможе відмежувати головне від другорядного, цілеспрямовано, із знанням справи добиватися абсолютно конкретних, заздалегідь намічених показників трудової і соціально-політичної активності, морального здоров'я трудящих. Наші кадри, керуючись порадою В. І. Леніна «...прагнути до наукового вивчення фактів, які лежать в основі нашої політики»⁷, все міцніше спираються у своїй діяльності по підвищенню ефективності ідеологічної роботи на результати наукового осмислення явищ повсякденної практики, на висвітлення «...теорією кожного окремого факту...»⁸.

Стало правилом в обласній парторганізації, що принципи рішення з найважливіших питань ідеологічної роботи приймаються тепер на основі поглибленого наукового аналізу і попереднього обговорення за участю вчених-суспільствознавців на теоретичних або науково-практичних конференціях. У результаті зникають з порядку денного так звані чергові питання, а з рішень — штампи, загальні міркування і безадресні рекомендації, вони тепер відзначаються новизною, злободенністю і силою впливу на реальне життя. Обком партії, наприклад, протягом останніх років розглянув ряд питань по пропаганді, розвитку і утвердженню радянського способу життя, дієвості роботи по моральному вихованню і посиленню боротьби з антиподами комуністичної моралі, питання вивчення, формування і враховування в роботі громадської думки, формування розумних потреб у наших людей, використання вільного часу різними категоріями населення, міграції сільської молоді, ефективності ідеологічної роботи та ін.

З метою підвищення наукового рівня в роботі обком партії дедалі більшої ваги надає оперативному озброєнню ідеологічних працівників знанням теоретичних узагальнень і висновків, що містяться в матеріалах з'їздів, постановках ЦК КПРС, працях керівників партії і держави, в дослідженнях учених-суспільствознавців. На нарадах, семінарах, курсах ідеологічних працівників, теоретичних і науково-практичних конференціях обговорюються ці питання. Внаслідок цього рішення і рекомендації партійних комітетів стали змістовнішими, науково обґрунтованими.

До рекомендацій вчених все частіше звертаються і місцеві партійні організації. Так, суспільствознавці Дніпропетровського університету запропонували Нікопольському райкомові партії заходи для скорочення міграції сільської молоді, управління культури облвиконкому — щодо підвищення ефективності масових заходів у культосвітніх

⁷ Ленін В. І. З щоденника публіциста.— Повне збір. творів, т. 34, с. 103.

⁸ Ленін В. І. Проект заяви редакції «Іскры» і «Зари». — Повне збір. творів, т. 4, с. 314.

зкладах; вчені гірничого і металургійного інститутів дали Павлоградському, Нікопольському і Марганецькому міськкомам партії рекомендації для посилення боротьби з антиподами комуністичної моралі. Розроблені на кафедрах суспільних наук і передані для впровадження Жовтневому райкомові партії м. Дніпропетровська рекомендації щодо поліпшення естетичної підготовки і виховання студентської молоді; Покровському райкомові партії — про психологічні і педагогічні аспекти взаємовідносин між керівниками і рядовими працівниками; обкомів комсомолу — по використанню нових, соціалістичних свят, обрядів і ритуалів для виховання учнівської і робітничої молоді; парткомів заводу ім. Артема — по вдосконаленню форм і підвищенню результативності пропагандистської роботи та ін.

Важливу роль у розвитку наукових основ ідеологічної роботи відіграють соціологічні дослідження. В області нині цією роботою займаються 27 штатних і 170 позаштатних груп і лабораторій. При Дніпропетровському міськкомі партії організовано громадський інститут соціологічних досліджень, у якому працює 900 соціологів, десята частина з них — штатні працівники. Готують соціологів на спеціальному відділенні університету марксизму-ленінізму. Тематика досліджень, яку вони проводять, дуже різноманітна і в міру нагромадження досвіду дедалі більше розширюється і вдосконалюється. Це дає можливість значно глибше вивчати постановку ідейно-виховної роботи, максимально враховувати громадську думку при оцінці її ефективності, а також широко використовувати результати соціологічних досліджень в практичній діяльності.

Ось один з прикладів. Відповідно до намічених планів відділ пропаганди і агітації обкому партії, реалізуючи настанови XXVI з'їзду КПРС про активізацію роботи по формуванню у трудящих вміння розумно користуватися благами⁹, проводив соціологічні дослідження з цієї проблеми в Синельниківському районі. Останнім часом цей район відставав у розвитку соціально-культурної роботи, послабився контроль з боку парторганізації за мірою праці і мірою споживання.

Опитування громадської думки підтвердило, що стан справ у районі дійсно незадовільний. Це допомогло трудящим побачити і оцінити ступінь громадської шкоди, якої завдають такі явища, вжити заходів до їх подолання. Питання обговорювалося на бюро обласного комітету партії. Прийнята постанова, в основу якої лягли висновки дослідження, орієнтувала партійні комітети області на значну активізацію роботи по формуванню в населення розумних потреб, привернула до цієї проблеми увагу партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів, господарських керівників.

Таким чином, підсумки досліджень стали сьогодні відправною точкою для дуже важливої і актуальної роботи. Не один рік в області проводяться дослідження з найбільш актуальних проблем. Матеріали цих досліджень у вигляді доповідних записок або рекомендацій розсилаються на місця. Вони використовуються також на теоретичних та науково-практичних конференціях. До проведення досліджень залучаються студенти спеціальних наукових установ і вищих навчальних закладів. Значною допомогою в роботі обкому партії було соціологічне дослідження на тему: «Показники соціального розвитку робітничого класу та інженерно-технічної інтелігенції Дніпропетровської області», проведене у 1981 р. Інститутом соціологічних досліджень АН СРСР і Академією суспільних наук при ЦК КПРС. На основі їх результатів була проведена в м. Дніпропетровську науково-практична конференція «Актуальні питання вивчення і використання громадської думки в процесі формування активної життєвої позиції трудящих». На ній

⁹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 76.

вчені і практики ідеологічної роботи зробили 6 доповідей і 45 повідомлень.

Міськкоми, райкоми партії, парткоми великих парторганізацій також вдаються до даних соціологічних досліджень при підготовці важливих рішень в галузі ідеологічної роботи, при розробці планів соціально-економічного розвитку. Проводяться вони силами громадських груп і лабораторій соціологічних досліджень або рад ідеологічних комісій по вивченню громадської думки і ефективності ідеологічної роботи (в області діє 40 таких рад).

Такі дослідження іноді проводяться під керівництвом учених-суспільствознавців вузів. Ось деякі теми досліджень: дотримання норм і правил радянського способу життя за місцем проживання населення (Дніпропетровськ), соціально-психологічні аспекти руху за комуністичне ставлення до праці (Дніпродзержинськ), шляхи поліпшення інтернаціонального і патріотичного виховання трудящих і молоді (Нікополь), причини міграції сільського населення і шляхи її регулювання (Апостолівський район), ефективність політичної освіти і економічного навчання (Васильківський район), соціально-психологічні проблеми удосконалення керівництва трудовим колективом (виробниче об'єднання «Азот») та ін.

Всього за два роки одинадцяті п'ятирічки в області проведено більше 300 прикладних соціологічних досліджень. Вони дали досить об'єктивну інформацію про ефективність роботи в основних напрямках комуністичного виховання. Проте, проведення соціологічних досліджень, тим більше ідеологічного характеру, трудомістка і копітка справа. Їх систематичне проведення вимагає певної теоретичної підготовки дослідників, спеціальних виконавців, навиків у анкетуванні й опрацюванні анкет і т. ін. Через це немає змоги проводити такі дослідження в кожному партійному комітеті, а це значить не можна оперативно аналізувати динаміку тих чи інших показників, які характеризують результати виховної діяльності, порівнювати їх у різних трудових колективах. Є надія, що в недалекому майбутньому в цій справі знайдуть застосування економіко-математичні методи і електронно-обчислювальна техніка, що значно полегшить обробку матеріалів соціологічних досліджень.

В організаторській і політичній роботі партійні організації почали більше зважати на громадську думку, запити та інтереси трудящих. Як відзначав К. Маркс, «щоб діяти з будь-якими шансами на успіх, треба знати той матеріал, на який слід вплинути»¹⁰. Основними джерелами для вивчення громадської думки є заяви, листи і скарги громадян; питання, які ставлять пропагандистам, лекторам, доповідачам, політінформаторам, агітаторам; критичні зауваження і пропозиції, висловлені на зборах, народних сходах, під час проведення єдиних політднів, виступів інформаційних груп партійних комітетів; результати соціологічних досліджень; накази виборців; матеріали газет, телебачення, радіомовлення; дані соціальних паспортів.

Керівні працівники Дніпропетровщини на основі аналізу соціологічних даних значно оперативніше дізнаються про проблеми, які хвилюють людей, виявляють тенденції в розвитку тих чи інших сторін життєдіяльності трудових колективів і, як і потрібно, в цілому вчасно вживають відповідних заходів як у галузі вирішення соціально-економічних питань, так і в плані проведення роз'яснювальної роботи. Найбільш гострі і злободенні листи, заяви, питання обов'язково розглядалися в партійних комітетах, своєчасно вживалися заходи для ліквідації недоліків. Обком партії прийняв за останні два роки за сигналами

¹⁰ Маркс К. Інструкція делегатам тимчасової Центральної Ради з окремих питань.— Маркс К. і Енгельс Ф., т. 16, с. 190.

трудящих 41 постанову. На одному із засідань бюро обкому розглядалося питання про роботу Терновської районної партійної організації міста Кривого Рога по вивченню, використанню і формуванню громадської думки.

Новим важливим елементом наукової організації політико-виховної роботи в області стали соціальні паспорти (характеристики). У них дається соціально-демографічна характеристика працюючих, показники їх трудової і громадської активності, техніко-економічні показники праці, дані про стан трудової дисципліни і громадського порядку, плінність кадрів, характеристика матеріально-технічної бази ідеологічної роботи, об'єктів соціально-культурного призначення, інші дані, всього по 800 позиціях. Це досить виразний портрет трудового колективу, дзеркало його соціальної структури і дієвості організаторської, виховної і господарської роботи.

Як свідчить шестирічний досвід Дніпропетровська, а нині і 4 тис. колективів області, соціальні паспорти являють собою незамінне джерело інформації в масштабах колективу, району, міста, області. Вони дають конкретну картину про досягнення в соціально-економічній і суспільно-політичних сферах діяльності, про характер і масштаби негативних проявів, про тенденції різних показників життєдіяльності людей, про інше необхідне при складанні планів соціально-економічного розвитку, перспективному програмно-цільовому плануванні ідеологічної роботи, в ході щоденної організаторської і виховної діяльності.

Всі дані соціальних паспортів у Дніпропетровську, наприклад, опрацьовуються і зводяться в спеціальну книгу, яка розсилається в районні, міські організації і установи з тим, щоб їх працівники мали можливість скористатися ними при підготовці рішень, доповідей, виступів, при інструктуванні ідеологічних кадрів. Міськком, райком партії, маючи таку широку інформацію, значно рідше звертаються тепер до первинних партійних організацій за довідками і різноманітними даними. Внаслідок цього працівники партійних комітетів не займаються збиранням різноманітної інформації, а більше приділяють уваги вивченню глибинних процесів у життєдіяльності трудових колективів, узагальненню позитивного досвіду, практичною організацією виконання партійних рішень.

В сучасних умовах ефективність ідеологічної роботи значною мірою залежить від повноти і об'єктивності економічної, соціальної і партійно-політичної інформації, покладеної в основу ухвалюваних рішень і практичної діяльності. Обсяг цієї інформації нині досить великий і з кожним роком істотно збільшується. Оперативна обробка великої кількості інформації наявним складом штатних ідеологічних працівників партійних комітетів стає дедалі важчою, а по дрібних позиціях і зовсім нездійсненною справою. А це призводить до того, що рішення і практичні дії виявляються недостатньо чіткими, цілеспрямованими, оскільки вони не мають під собою повної інформації про стан справ у питанні, що розв'язується. З'явилася об'єктивна необхідність і в ідеологічній сфері планувати роботу на основі сучасних інформаційних методів та електронно-обчислювальної техніки.

Справді наукова організація ідеологічної роботи передбачає якнайширше використання основ психології і педагогіки. По суті будь-яка аудиторія, перед якою виступає лектор, пропагандист, досить неоднорідна за віковим, загальноосвітнім, професійним складом людей, за їх інтересами, запитам та ін. Причому, всі ці соціальні і психологічні характеристики досить рухомі: навіть через два-три роки можуть істотно змінитися загальноосвітня підготовка одних, виробничі інтереси інших, моральні принципи третіх. Як відзначав В. І. Ленін: «...до нас треба навчитися підходити особливо терпеливо і обережно, щоб

уміти зрозуміти особливості, своєрідні риси психології кожної верстви, професії і т. п. цієї маси»¹¹.

В області зроблено перші спроби застосування психолого-педагогічних методів в ідеологічній роботі, насамперед у партійній пропаганді. З цих питань були проведені науково-теоретичні і методичні конференції, прочитано велику кількість лекцій про основи психології і педагогіки на семінарах різних категорій ідеологічних працівників. Особливі аспекти цього методу висвітлювалися в періодичній пресі.

Але цих заходів явно недостатньо, щоб по-справжньому озброїти ідеологічні кадри розумінням психологічних закономірностей засвоєння наукових знань, перетворення їх у переконання особи, навчати найбільш раціональних, педагогічно виправданих прийомів і методів формування комуністичного світогляду людей. Треба ще дуже багато зробити, щоб психолого-педагогічні методи зайняли постійне місце в діяльності кожного ідеологічного працівника.

Уся політико-виховна робота здійснюється нині за допомогою ідеологічних комісій партійних комітетів. Їх головні завдання сформульовані в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи — «...активізувати діяльність ідеологічних комісій партійних комітетів, поклавши на них координацію ідейно-виховної роботи в колективах і за місцем проживання, пошук нових форм і методів, контроль за виконанням рішень...»¹².

У Дніпропетровській області ідеологічні комісії створені в усіх міськкомах, райкомах партії, у великих парторганізаціях. Кожна з них налічує від 30 до 45 чол., а загальна кількість членів комісій в цілому по області перевищує 5 тис. чоловік. До їх складу входять члени райкомів, міськкомів партії, працівники відділів пропаганди і агітації, комітетів комсомолу, профспілок, прокуратури, суду, міліції, спорткомітету, відділів культури, народної освіти, товариства «Знання», місцевої газети, радіомовлення, окремі господарські керівники, пропагандисти, інші активісти ідеологічної роботи. Очолюють комісії секретарі партійних комітетів, що відають питаннями ідеології.

У зв'язку із створенням ідеологічних комісій, ради і комісії, що були досі, перестали існувати, а їх актив увійшов до складу секцій ідеологічних комісій, яких буває з 8 до 12. Це секції політичної освіти і економічного навчання, масово-політичної, культурно-освітньої, спортивно-масової роботи, правового виховання, роботи з населенням за місцем проживання, інтернаціонального, патріотичного та атеїстичного виховання, по роботі з молоддю та ін. У більшості комісій працюють також 1—3 групи: вивчення громадської думки, соціологічних досліджень, оцінки ефективності ідеологічної роботи та ін. Плани роботи комісій розраховані, як правило, на рік і затверджуються партійним комітетом. Робота секцій планується на квартал. Ідеологічні комісії проводять свої засідання щоквартально, секції — не рідше двох разів на місяць.

Як свідчить досвід, ідеологічні комісії вносять значний вклад у справу комуністичного виховання трудящих. Ось один з прикладів діяльності ідеологічної комісії парткому промислового об'єднання «Південний машинобудівний завод». У 1982 р. на засіданні комісії розглядалися питання про хід виконання резолюції партійно-господарського активу об'єднання з проблем підвищення ефективності ідеологічної роботи; про стан і заходи поліпшення роботи по профілактиці правопорушень; про хід виконання постанови парткому об'єднання з питань військово-патріотичного виховання молоді; про заходи поліп-

¹¹ Ленін В. І. Тези II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.— Повне збір. творів, т. 41, с. 182.

¹² Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року.— К., 1979, с. 12.

шення лекційної пропаганди в трудових колективах і за місцем проживання. Секція політичної освіти розробила для пропагандистів ряд методичних матеріалів, провела методичну конференцію «Методи проблемного навчання і використання їх у пропагандистській роботі», допомогла комітетові комсомолу проаналізувати подані на конкурс реферати пропагандистів і слухачів мережі комсомольського навчання, вивчила, узагальнила і видала плакат про досвід роботи пропагандиста В. І. Арчакова. Секція масово-політичної роботи розглянула заходи щодо зміцнення матеріальної бази і підвищення ефективності роботи агітмайdanчиків у весняно-літній період, проблеми впровадження нових радянських обрядів, провела семінари політінформаторів і агітаторів, розробила для них методичні матеріали і підготувала рекомендовану літературу. Так само інтенсивно і цілеспрямовано працюють і інші п'ять секцій. Таким чином, секції і комісія в цілому сприяють поліпшенню змісту і дієвості ідейно-виховної роботи в колективі об'єднання.

Прикладів проведення ідейно-виховної роботи і підвищення її ефективності, впливу на життєдіяльність трудового колективу в області багато. І якщо в ряді колективів вдалось досягти позитивних результатів, то виключно це завдяки ініціативі і наполегливості партійних кадрів, бойовості низових ланок партії.

Досягнення програмної мети виховної роботи вимагає більш високого класу діяльності партійних комітетів та їх відділів пропаганди і агітації, первинних партійних організацій, багатотисячного ідеологічного активу. Дніпропетровська обласна партійна організація буде і далі добиватися того, щоб ще вище підняти рівень організаторської і виховної роботи, виконати накреслені XXVI з'їздом партії завдання у справі поліпшення комуністичного виховання радянських людей.

И. В. Васильев

ОБ ОПЫТЕ И НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ НАУЧНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ

Резюме

В статье рассматривается опыт идеологической работы Днепропетровской областной партийной организации и некоторые проблемы ее научной организации.

Наукове життя

М. І. ПАНЧУК (Київ)

ЗНАЧНИЙ ВКЛАД В ІСТОРІОГРАФІЮ КПРС (З республіканської наукової конференції, присвяченої завершенню видання нарисів історії обласних організацій Компартії України)

До 60-річного ювілею утворення Союзу РСР та 80-річчя II з'їзду РСДРП завершилася понад двадцятирічна робота істориків Української РСР по виданню 25 нарисів історії обласних і Київської міської організацій Комуністичної партії України. В цих монографічних працях систематизовано великий фактичний матеріал про виникнення

і розвиток партійних організацій, керівництво ленінського Центрального Комітету їх діяльністю, узагальнено історичний досвід їх боротьби за здійснення генерального курсу партії.

Поглиблення науково-дослідної роботи в республіці, використання в нарисах повітніх даних історико-партійної науки дало можливість забезпечити їх високий ідейно-науковий рівень. Надійним орієнтиром в цьому стали такі фундаментальні праці, як багатотомна «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», підручник «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» за редакцією Б. М. Пономарьова, «Нариси історії Комуністичної партії України» (видання четверте, доповнене). Багатогранна робота над нарисами здійснювалася під керівництвом обласних комітетів партії та Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, на який було покладено науково-методичне керівництво їх підготовкою. До написання нарисів було залучено понад 400 партійних працівників, викладачів вузів, науковців. В обговоренні рукописів взяли участь ветерани партії, партійні працівники, історики партії республіки.

Завершенню видання Нарисів історії обласних партійних організацій була присвячена республіканська наукова конференція, скликана Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС 5 березня 1983 р. В її роботі взяли участь секретарі ряду обкомів партії (голови редакційних колегій нарисів), члени авторських колективів, наукові співробітники Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії партії при ЦК Компартії України, викладачі і слухачі Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, працівники Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, завідувачі кафедрами суспільних наук ряду вузів, ветерани партії, представники громадськості республіки.

Конференцію відкрив і виступив з доповіддю «Видання Нарисів історії обласних партійних організацій — новий вклад в історіографію КПРС» директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук.

Провідною темою всіх нарисів, відзначив доповідач, є тема В. І. Ленін і Україна. При підготовці цих видань авторські колективи врахували нові документи, вміщені в Повному зібранні творів В. І. Леніна, біографічній хроніці «Владимир Ильич Ленин» (М., 1970—1982. Т. 1—12) та інших фундаментальних працях. На конкретних прикладах із історії кожної обласної партійної організації показана видатна роль Володимира Ілліча в історичній долі українського народу, в утворенні і зміцненні партійних організацій на Україні. У дожовтневий період різнобічні зв'язки В. І. Леніна з місцевими парторганізаціями здійснювалися шляхом широкого листування, відрядження на місця професійних революціонерів, розповсюдження ленінських праць і більшовицької літератури. Так, з середини 90-х років до лютого 1917 р. на Україні зареєстровано 1630 одиничних і сукупних фактів виявлення праць В. І. Леніна і ленінських газет у більш ніж 320 населених пунктах України.

У нарисах значно ширше і рельєфніше, ніж у попередніх публікаціях, показана керівна роль В. І. Леніна, очолюваного ним ЦК РКП(б) у боротьбі місцевих парторганізацій на Україні за перемогу Великого Жовтня, утвердження і зміцнення Радянської влади, у захисті революційних завоювань від іноземної імперіалістичної навали і внутрішньої білогвардійської і буржуазно-націоналістичної контрреволюції, в утворенні Компартії України, у відбудові народного господарства і здійсненні нової економічної політики, перших кроках соціалістичного будівництва. Все це сприяло відтворенню широкої панорами проникнення ленінських ідей в гуцу народних мас кожної із областей рес-

публіки, переконливого показу їх безмежної любові до Володимира Ілліча і беззавітної відданості його безсмертній справі. Це значно збагатило радянську історичну Ленініану.

Новим вкладом в історіографію КПРС, відзначив В. І. Юрчук, є багатогранний показ у нарисах історії місцевих партійних організацій керівної ролі вищих органів партії — з'їздів і конференцій, колективного керівного штабу — Центрального Комітету. Узагальнюючи в регіональному розрізі досвід партійного керівництва революційною боротьбою мас, господарським, громадсько-політичним, ідейним, духовним життям трудящих даної області, автори нарисів проаналізували форми і методи керівництва діяльністю місцевих парторганізацій з боку ЦК КПРС, ЦК Компартії України.

Історіографія КПРС поповнилася і новими даними про те, як на місцях складалася єдність партійних організацій і трудящих мас, як вона зміцніла на сучасному етапі, перетворившись у невичерпне джерело сили і могутності радянського соціалістичного ладу. На значному документальному матеріалі в нарисах показана боротьба партійних організацій України проти троцькістів, правих капітулянтів, націонал-ухильників за єдність партійних рядів.

Заслуговує на увагу, з точки зору загальнопартійної історіографії, висвітлення в Нарисах історії обласних парторганізацій ленінської національної політики партії та її втілення в життя на місцях, дієвості ідей пролетарського інтернаціоналізму, дружби радянських народів, що стала важливим стимулом соціального прогресу, життєдайним джерелом нашої сили і процвітання. Найбільш яскраво ці процеси відтворені в розділах, присвячених утворенню Союзу РСР. Робітничий клас, трудове селянство, передова інтелігенція Радянської України на чолі з ЦК КП(б)У палко підтримали ленінську ідею створення єдиної союзної держави. Цю волю одностайно висловив VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який 13 грудня 1922 р., виражаючи волю багатомільйонного українського народу, ухвалив рішення про своєчасність і необхідність утворення СРСР, звернувся до народів РСФРР, БСРР і Закавказької Федерації з пропозицією негайно приступити до практичного здійснення цього історичного завдання. Втілення в життя ленінської ідеї утворення СРСР продемонструвало вірність трудящих України принципам пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів. Для трудящих усього світу утворення СРСР було зразком розв'язання національного питання.

Нариси історії обласних парторганізацій, відзначив В. І. Юрчук, є по суті першою спробою написання цільної історії обласних організацій Компартії України від виникнення перших марксистських гуртків до нинішнього етапу комуністичного будівництва. Цілком закономірно, що в них найбільш широко представлена діяльність парторганізацій в умовах розвинутого соціалізму.

Оцінюючи Нариси історії обласних парторганізацій, В. І. Юрчук звернув увагу на те, що вони, з позицій узагальнення величезного досвіду місцевих парторганізацій, дозволяють ще глибше осмислити історичну місію великої, єдиної і згуртованої інтернаціоналістської ленінської партії, її мудрість і далекоглядність, її могутню мобілізуючу і організуючу силу. Нариси переконливо свідчать, що Компартия України, її обласні партійні організації завжди були, є і будуть бойовими загонами ленінської партії, вірною опорою ЦК КПРС. Узагальнивши історичний досвід боротьби за здійснення генерального курсу КПРС, ці праці збагатили пропагандистський арсенал республіканської партійної організації, а активна розробка історії місцевих партійних організацій — одне з характерних свідчень розвитку історико-партійної науки на сучасному етапі. Видання нарисів сприяє вирішенню відповідальних завдань, поставлених партією перед суспільство-

знавцями, вони становитимуть основу для більш глибокого дослідження історії Компартії України. Величезний фактичний матеріал, що міститься в них, спростовує наклепницькі вигадки фальсифікаторів героїчної історії КПРС.

Завідуюча сектором історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук Л. П. Нагорна зупинилась на деяких методологічних принципах підготовки нарисів як особливого виду дослідження. Насамперед, відзначила вона, авторським колективам довелося вирішувати одне з найскладніших завдань — відшукати оптимальне співвідношення загальнопартійного і місцевого матеріалу. Історія КПРС і історія її місцевих організацій співвідносяться як ціле і частина. Це означає, що кожна партійна організація розвивається і діє за єдиними для всієї партії закономірностями. Розкриття цих закономірностей принципово важливе для того, щоб більш повно виявити загальний зміст діяльності кожної партійної організації, на її прикладі показати революційно-перетворюючу діяльність партії в цілому. Тільки такий підхід дає надійний марксистсько-ленінський критерій оцінки зрілості кожної організації. З другого боку, історія КПРС і історія її місцевих організацій співвідносяться як загальне і особливе. В зв'язку з цим у нарисах принципово важливим було показати гнучкість політики партії, врахування нею конкретно-історичних місцевих умов, виявити те специфічне у досвіді партійних організацій, чим збагачують вони скарбницю загальнопартійного досвіду.

Далеко не простим для авторських колективів було і питання співвідношення загальноісторичного і історико-партійного матеріалу. Досвід перших їх видань показав, що авторські колективи не завжди чітко уявляючи специфіку і завдання наукового узагальнення партійного досвіду, перетворювали нерідко нариси в історію відповідних областей. Подібна тенденція проявлялася і в перших варіантах рукописів ряду рецензованих праць. Після врахування цього зауваження положення було виправлено. Успіхи у соціалістичному і комуністичному будівництві в нарисах показано як прямий результат діяльності комуністів. В них, підкреслила Л. П. Нагорна, особлива увага звернута на те, як, якими засобами забезпечувалися успіхи у здійсненні політики партії. Тому в нарисах наголос робиться на висвітленні організаторської і масово-політичної роботи партійних організацій.

Чимало проблем, відзначила далі Л. П. Нагорна, довелося вирішувати авторським колективам і в зв'язку з періодизацією нарисів, адміністративно-територіальним поділом республіки. На жаль, не в усіх рецензованих працях вдалося розв'язати це питання. Істотним недоліком в багатьох з них є відсутність допоміжного наукового апарату — таблиць, схем, діаграм, карт, предметних та іменних покажчиків.

Суттєві упущення, недоліки в окремих нарисах відзначив зав. кафедрою історії КПРС ІПК при КДУ ім. Т. Г. Шевченка, докт. істор. наук, проф. П. М. Шморгуна. Так, підкреслив він, доцільно у нарисах історії Волинської і Ровенської обласних парторганізацій виділити в окремі розділи дожовтневий період і період Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також подати в окремих розділах матеріали про діяльність Компартії Західної України. Неправомірно розпочинати виклад історії Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Чернівецької обласних партійних організацій з їх возз'єднання у складі Союзу РСР. Цілком закономірним було б, як це зроблено авторським колективом Нарисів історії Закарпатської обласної парторганізації, присвятити кілька розділів історії комуністичних організацій, які діяли тут у дорадянський період. В окремих нарисах упущені важливі події і факти з історії місцевих партійних організацій у дожовтневий період (Одеська, Чернігівська, Миколаївська, Дніпропетровська, Сумська,

Херсонська обласні парторганізації), перебільшується значення тих чи інших подій і фактів (Полтавська, Запорізька, Хмельницька), допускається фактична неточність (Одеська, Сумська, Полтавська, Дніпропетровська, Чернігівська).

Аналізу джерельної бази нарисів присвятив свій виступ заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук, проф. Ю. В. Б а б к о. Найважливішою джерельною базою дослідників для вивчення історії обласних партійних організацій, відзначив він, стала теоретична та епістолярна спадщина В. І. Леніна — статті, доповіді, промови, проекти резолюцій, тези, дослідження, конспекти, листи, різні підготовчі матеріали, що мають багатоаспектне значення. Вони були для авторів одночасно і методологією, і науковим дослідженням, і першоджерелом. Важливе значення для підготовки нарисів мали документи партійних органів і партійних організацій, різних за своїм походженням, призначенням, змістом, значимістю і формами. Особливе місце цих документів серед усіх видів джерел визначається не тільки роллю і значенням керівної діяльності партії в житті суспільства, а й високою достовірністю тих фактів, даних, оцінок, які вони містять.

Досліджуючи діяльність партійних організацій, авторські колективи широко використовували документи місцевих парторганізацій. Тільки після XXV з'їзду КПРС Інститутом історії партії при ЦК Компартії України і обласними партійними архівами за участю державних установ видано близько 50 документальних збірників, хронік, статистичних довідників. Серед них — «Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», хроніка в двох частинах «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине», збірник документів «Советская Украина в Великой Отечественной войне». У розпорядженні авторів знаходилося близько 9 млн. справ, які зберігаються в 26 партійних архівах республік. Важливу групу джерел становили документи державних органів і громадських організацій трудящих. Серед використаних джерел чільне місце займають праці видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, а також партійна і радянська преса, мемуарна література. Таким чином, фронтальне вивчення всіх видів джерел сприяло підготовці нарисів на високому науковому рівні, сказав на заключення Ю. В. Бабко.

Нариси історії обласних партійних організацій, підкреслив у своєму виступі зав. кафедрою історії КПРС Одеського держуніверситету, докт. істор. наук, проф. М. М. Я к у п о в, є певним внеском в історіографію Великого Жовтня. В них введено в науковий обіг нові матеріали про Жовтневу революцію, зроблено уточнення, висвітлено діяльність більшовицьких організацій у період підготовки і здійснення революції, методологічно правильно показана керівна роль в ній робітничого класу. Глибше розкриті зміст, форми і методи роботи більшовицьких організацій по створенню політичної армії соціалістичної революції, їх діяльність у Радах, фабзавкомках, профспілках та серед селянства. В нарисах історії Київської, Харківської, Донецької, Дніпропетровської та інших обласних парторганізацій широко показана діяльність більшовиків по інтернаціональному згуртуванню трудящих, їх наполеглива робота по викриттю антинаціонального, контрреволюційного характеру Центральної ради.

Недостатньо, відзначив промовець, в нарисах показана робота партійних організацій у військових частинах. Загальна чисельність військ на території України на той час становила близько 3 млн. 700 тис. чоловік. Але робота більшовиків України по революціонуванню військ знайшла належне відображення лише у Нарисах історії Київської, Одеської, Харківської та інших областей. Більш повного ви-

світлення потребує і діяльність більшовиків по звільненню мас від ідей «революційного оборонства». В Нарисах Кіровоградської, Миколаївської та інших обласних організацій не дотримано ленінської періодизації історії соціалістичної революції.

Про висвітлення в нарисах діяльності партійних організацій у період Великої Вітчизняної війни розповів керівник проблемної групи по розробці питань Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук В. М. Нем'ятний. Він відзначив, що внаслідок поглибленого вивчення джерел, особливо документів Центрального архіву Міністерства оборони СРСР, авторськими колективами введено в науковий обіг новий фактичний матеріал про перерозподіл сил партійних організацій на вирішальних ділянках боротьби. Фактичний і документальний матеріал, що є в нарисах, про направлення комуністів у ряди діючої армії, про посилення партійної, політичної роботи в Збройних Силах ще раз проілюстрував величезну організаторську і ідейно-політичну роботу Комуністичної партії, що забезпечило всесвітньо-історичну перемогу Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

Розширення джерельної бази з історії всенародної боротьби в тилу ворога дало можливість уточнити і доповнити дані про кількість підпільних партійних комітетів, організацій і груп, учасників усіх форм народної війни за лінією фронту. З урахуванням специфіки умов того чи іншого регіону об'єктивно показано всі її форми: дії партизанських формувань, діяльність організацій і груп підпілля і масову участь радянських людей у зриві економічних заходів окупантів.

У більшості нарисів показано непорушну єдність армії і народу під час наступальних операцій радянських військ при визволенні Української РСР від німецько-фашистських загарбників. Народні месники, все населення республіки подавало значну допомогу Радянській Армії в ході бойових операцій. На основі матеріалів, зібраних і опрацьованих авторськими колективами у процесі написання розділів, відзначив В. М. Нем'ятний, можна було б підготувати серію книг про діяльність обласних партійних організацій у роки Великої Вітчизняної війни.

Секретар Київського міськкому Компартії України Т. В. Главак зупинилася на висвітленні питань ідеологічної роботи у «Нарисах історії Київських міської і обласної партійних організацій». У нарисах, відзначила вона, узагальнено багатий досвід ідеологічної роботи, нагромаджений комуністами Києва і області. Ця робота розглядається в праці у нерозривному зв'язку з іншими аспектами діяльності комуністів, насамперед, з їх організаторською роботою. Багатий фактичний матеріал, наведений в нарисах, відображає активну участь соціал-демократів, більшовиків під керівництвом В. І. Леніна в боротьбі проти «економізму», меншовиків, націонал-ухильників, троцькістів, правих капітулянтів та інших опортуністів за повне торжество ідей ленінізму в партійних організаціях Київщини.

З часу виникнення перших марксистських груп і до теперішнього часу ідеологічна робота парторганізацій Київщини проводилася у самій гущі населення — серед робітників, селян, інтелігенції. Так, більшовики у свій час розкрили трудящим контрреволюційну, буржуазно-націоналістичну суть антинародної політики Центральної ради, підняли маси і згуртували їх в боротьбі за Радянську владу. В роки мирного соціалістичного будівництва, в період суворих випробувань Великої Вітчизняної війни, у важкий повоєнний період, у складних сучасних умовах — комуністи Київщини несли і несуть народу полум'яне слово більшовицької правди, роз'яснюють широким масам ідеї ленінської партії.

Комуністи Київщини, підкреслила Т. В. Главак, завжди тісно по-

в'язували ідеологічну роботу з життям, з практикою революційної боротьби, соціалістичного і комуністичного будівництва, підпорядковували її розв'язанню практичних завдань. Нариси відтворюють чітку картину того, як, в залежності від конкретних завдань, що їх вирішувала партія на тому чи іншому етапі своєї революційно-перетворюючої діяльності, удосконалювалась, збагачуючись новими формами і методами, ідеологічна робота партійних організацій. У них показано дієвість постановів і рішень партії з питань комуністичного виховання трудящих, їх благотворний вплив на ідеологічну роботу парторганізацій Київщини. Ідеологічному забезпеченню виконання завдань внутрішньої і зовнішньої політики партії, вихованню всебічно і гармонійно розвинутої особи нині підпорядкована агітаційно-пропагандистська, масово-політична, культурно-масова робота партійних організацій, усіх ідеологічних працівників Київщини.

Висвітленню питань організаційно-партійної роботи в нарисах присвятив свій виступ зав. сектором партійного будівництва Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук, проф. В. Ф. Шевченко. Видання нарисів, підкреслив він, дало можливість ширше розкрити важливі аспекти неухильного зростання керівної ролі партії в революційному русі, соціалістичному і комуністичному будівництві, вони є історією втілення в життя ленінського вчення про партію. Зокрема, на багатому документальному матеріалі в них показано вдосконалення такої важливої складової частини партійного керівництва, як організаційно-партійна робота. Ці праці розкривають діяльність парторганізацій щодо поліпшення якісного складу партійних рядів, підвищення авангардної ролі комуністів, неухильного проведення в життя демократичного централізму, всіх ленінських принципів і норм, показують зростання ролі і підвищення боекдатності первинних парторганізацій, вдосконалення стилю роботи місцевих комітетів, форм і методів організаторської та політичної роботи в масах.

На питаннях партійного керівництва розвитком сільського господарства в Нарисах історії Черкаської обласної партійної організації зупинився секретар Черкаського обкому Компартії України, канд. істор. наук Г. В. Суховершко. Сторінки нарисів, відзначив він, дають широку уяву про реалізацію аграрної політики партії, головні напрями якої викладені в розробленому В. І. Леніним кооперативному плані і далі розвинуті в рішеннях з'їздів і пленумів ЦК КПРС.

На березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС був вироблений і розвинутий на наступних Пленумах, XXIV—XXVI з'їздах КПРС, травневому (1982 р.) Пленумі ЦК партії курс аграрної політики партії на сучасному етапі, відзначив Г. В. Суховершко. В області, як і в усій країні, посилилася увага до розв'язання таких корінних питань, як збільшення капіталовкладень у сільськогосподарське виробництво, переведення його на індустріальну основу, здійснення програми комплексної механізації трудомістких робіт, створення таких економічних умов, які б стимулювали зростання виробництва, поглиблення його спеціалізації і концентрації, розвиток сільськогосподарської науки, удосконалення форм організації праці і управління.

Уже за перші п'ять років після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС у порівнянні з попереднім п'ятиріччям колгоспи і радгоспи області одержали у півтора раза більше тракторів, у два рази — комбайнів, мінеральних добрив, на 30% зросли поставки вантажних автомобілів. Значні зрушення відбулися у кадровій політиці на селі. Сьогодні практично всі керівники колгоспів і радгоспів — дипломовані спеціалісти. Зросли кількісно і збагатились досвідом партійні, профспілкові і комсомольські організації. Нині на селі працює близько 35 тис. комуністів — понад третя частина обласної партійної організації.

У нарисах, підкреслив Г. В. Суховершко, знайшли висвітлення заходи партійних організацій по здійсненню спеціалізації і концентрації виробництва. Тепер спеціалізовані господарства виробляють понад дві третини загального обсягу м'яса і молока, майже 90% яєць. Постійно вдосконалюється технологія виробництва, запроваджується нова техніка в землеробстві і тваринництві. Практично повністю механізовані всі процеси від сівби до збирання колоскових культур проти 20% у 1965 р. Все це корінним чином змінило природу і зміст сільськогосподарської праці.

Завдяки допомозі держави, посиленню партійного керівництва розвитком сільськогосподарського виробництва, увазі до розв'язання назрілих соціальних завдань на селі, сказав на закінчення Г. В. Суховершко, трудящі області забезпечили неухильне зростання виробництва і заготівель сільськогосподарської продукції.

Доцент кафедри наукового комунізму Ворошиловградського машинобудівного інституту, канд. істор. наук О. Ф. Воронін у своєму виступі зупинився на висвітленні в нарисах питання партійного керівництва промисловістю у Ворошиловградській області. Він розповів про досвід, набутий парторганізаціями у розвитку трудової активності робітничого класу, різних форм соціалістичного змагання, про цінні ініціативи трудящих Ворошиловградщини, зокрема колективу Луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції, який виступив ініціатором виконання першої п'ятирічки за чотири роки. Патріотичний почин трудящих Луганщини підхопили працівники промисловості всієї країни. І в цьому велика заслуга партійної організації.

У 1985 р., відзначив О. Ф. Воронін, буде відзначатися 50-річчя стахановського руху. Обласна партійна організація готується гідно відзначити цю ювілейну дату. Про цей патріотичний рух яскраво розповідають сторінки Нарисів історії Ворошиловградської обласної парторганізації. Названий ім'ям його зачинателя — вибійника О. Г. Стаханова, цей рух був яскравим прикладом зростання нових кадрів, що оволоділи технікою. Рекордний видобуток вугілля був підготовлений усією організаційно-політичною роботою партійної організації шахти, яка допомогла О. Г. Стаханову застосувати новий метод організації праці. Парторганізація шахти «Центральна-Ірміно» прийняла спеціальне рішення про ознайомлення робітників з методом Стаханова. Стахановський рух охопив усі галузі промисловості країни, відіграв неоціненну роль у розвитку продуктивних сил, піднесенні продуктивності праці.

Нагромаджений у роки перших п'ятирічок досвід новаторів широко використовувався партійними організаціями у післявоєнний період. Показовою є робота партійних організацій по поширенню патріотичного почину бригади вибійників, очолюваної М. Я. Мамаєм, кожен член бригади зобов'язувався понад план видобувати одну тонну вугілля. Ворошиловградський обком всемірно сприяв розвитку цього руху. Досвід мамайців пропагувався пресою, радіо, вивчався у спеціальних школах і семінарах, обговорювався на нарадах і семінарах секретарів парторганізацій, на бюро і пленумах міськкомів і райкомів партії. У 1957 р. за почином бригади М. Я. Мамає працювало 28 тис. гірників Ворошиловградщини, його підтримали металурги, хіміки, машинобудівники, працівники інших галузей промисловості республіки і всієї країни.

У нарисах широко показана діяльність партійних комітетів і первинних організацій по мобілізації зусиль трудящих на прискорення науково-технічного прогресу, вдосконалення організації праці. Цій меті підпорядковані діяльність техніко-економічних рад при міськкоммах і райкоммах партії, бюро економічного аналізу, громадські огляди і рейди-перевірки рентабельності виробництва, економічна освіта робітників і службовців.

Сьогодні, сказав на закінчення О. Ф. Воронін, коли у відповідь на рішення листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС розгорнулося змагання «Честь і слава — по праці», комуністи Ворошиловградщини багато запозичують із досвіду минулих років, який широко узагальнено в нарисах. І в цьому — одна з позитивних рис цього видання.

На висвітленні окремих питань кадрової політики партії в «Нарисах історії Донецької обласної партійної організації» зупинилася зав. кафедрою історії СРСР Донецького держуніверситету, докт. істор. наук З. Г. Лихолобова. З перемогою Великого Жовтня, відзначила вона, проблема кадрів набрала особливого значення. Необхідно було підібрати, виховати сотні тисяч керівників партійних, державних, господарських, громадських організацій. Донецька партійна організація у розв'язанні цього завдання неухильно дотримувалася настанови В. І. Леніна про те, що в народі є маса талановитих організаторів, які безжалісно душив капіталізм, і які партія покликана поставити на службу трудящим. Партійні органи сміливо висували на керівну господарську роботу передових робітників. Так, керуючим Рутченківським гірничим районом був призначений кадровий робітник Є. Т. Абакумов, директором Донецького металургійного заводу — робітник І. Т. Макаров, директором «Краммашбуду» (згодом Новокраматорський завод) — колишній шахтар І. Т. Кирилкін.

В умовах перехідного періоду, в обстановці гострої класової боротьби розв'язання проблеми кадрів було пов'язане із значними труднощами, в тому числі і з саботажем і прямою антирадянською діяльністю старих буржуазних спеціалістів. Це вимагало від парторганізацій посилити увагу до роботи з кадрами. На керівну роботу було висунуто сотні передовиків виробництва, організовано їх навчання. Зокрема, П. Ф. Кривоніс, машиніст паровоза був призначений начальником Слов'янського паровозного депо, а згодом — начальником Південно-Західної залізниці. Прославлений шахтар М. О. Ізотов після закінчення Промакадемії очолив вугільний комбінат. Із сім'ї макіївських металургів Коробових вийшли відомі керівники металургійної промисловості. Так, лише в 1939—1940 рр. на керівну роботу в області було висунуто 2,5 тис. новаторів виробництва. Дієвість кадрової політики партії переконливо показана в ході розв'язання історичних завдань індустріалізації країни і кооперування сільського господарства.

У період зрілого соціалізму питання роботи з кадрами, як свідчать нариси, набувають ще більшого значення. Нові умови складності завдань комуністичного будівництва ставлять підвищені вимоги до керівників, до рівня їх освіти, компетентності, політичної зрілості, здатності працювати ініціативно і творчо. Узагальнений у нарисах матеріал свідчить про те, що керована Центральним Комітетом партії Донецька обласна парторганізація підходила і підходить до розв'язання кадрових питань з особливою увагою, принципового значення надає ідейному загартуванню кадрів, оволодінню ними теорією марксизму-ленінізму. У нарисах аналізується система підготовки кадрів, позитивний досвід роботи по добору, розстановці і вихованню кадрів у Ждановській, Макіївській, Мар'їнській, Красноармійській та інших організацій. Робота партійних організацій Донбасу по підготовці кадрів отримала високу оцінку ХХVІ з'їзду КПРС.

На конференції виступили також зав. кафедрою партійного будівництва ВПШ при ЦК Компартії України, докт. істор. наук, проф. В. М. Орлов і зав. сектором Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, докт. істор. наук Л. М. Спирін.

Обговорення нарисів історії обласних партійних організацій, відзначалось у виступах учасників конференції, сприятиме дальшій творчій розробці історії КПРС, узагальненню досвіду її революційно-перетворюючої діяльності. У цій важливій роботі принципово важливими

для суспільствознавців є теоретичні і методологічні установки, що впливають з рішень XXVI з'їзду КПРС, травневого і листопадового (1982 р.) Пленумів ЦК КПРС, доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова «Шістдесят років СРСР», його статті «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР». Ці документи творчого марксизму-ленінізму орієнтують суспільствознавців на найбільш дійове і ефективне використання історичного досвіду КПРС у розв'язанні назрілих завдань комуністичного будівництва, більш поглиблене висвітлення питань теорії і практики партійного керівництва поступальним розвитком радянського суспільства.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:

**БОРТЬБА ТРУДЯЩИХ
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРАЇНСЬКОЇ РСР
ПРОТИ ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ 1941—1945 рр.**

Під ред. М. Б. Брика. 18 арк. 3 крб.

У монографії показується героїзм радянських воїнів у боях з фашистськими загарбниками, організація комуністичного підпілля й розгортання партизанського руху в тилу ворога, визволення західних областей УРСР від фашистських загарбників. Висвітлюється політична робота партії серед населення по викриттю фашистської пропаганди та українських буржуазних націоналістів. Розкривається процес відновлення народного господарства й боротьба трудящих проти націоналістичних банд. Для істориків, викладачів і студентів історичних факультетів, всіх, хто цікавиться історією Великої Вітчизняної війни.

**БОЙОВЕ БРАТЕРСТВО НАРОДІВ СРСР.
ДРУЖБА І МАСОВИЙ ГЕРОЇЗМ НАРОДІВ СРСР
В БОЯХ ЗА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ
У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ.**

Збірник документів. Російською мовою. 40 арк. 1 крб. 60 коп.

У збірнику, присвяченому 40-річчю визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників, висвітлюється бойова співдружність народів СРСР у битві за Радянську Україну в роки Великої Вітчизняної війни. У ньому показана авангардна роль комуністів і комсомольців, стійкість, мужність та героїзм радянських воїнів — синів і дочок усіх народів Союзу РСР і, передусім, великого російського народу, проявлених у боях за Радянську Україну.

Клоков В. І.

**ДІЇ ПАРТИЗАНІВ УКРАЇНИ НА ЗАЛІЗНИЧНИХ КОМУНІКАЦІЯХ
В ТИЛУ ФАШИСТСЬКИХ ВІЙСЬК.**

Російською мовою. 10 арк. 1 крб. 50 коп.

Монографія на основі численних джерел висвітлює вирішальний вплив партійного керівництва і допомоги радянського тилу на ефективність дій партизанів України, спрямованих на підірив залізничних перевезень у тилу фашистських військ. Розкривається героїзм підпільників та партизанських загонів, виявлених в диверсійних діях на залізницях.

Для істориків, викладачів і студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться історією партизанського руху на Україні.

Попередні замовлення на ці книги надсилайте магазину видавництва «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

3 Історії інтернаціональних зв'язків

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПРИКОРДОННИХ ОБЛАСТЕЙ СРСР ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В. П. КОЛЕСНИК (Луцьк)

Характерним для співробітництва країн соціалістичної співдружності є постійне збагачення змісту, форм і методів інтернаціональних взаємозв'язків. Яскравим прикладом цього є, зокрема, дружні багатопланові контакти між трудящими прикордонних областей СРСР і європейських соціалістичних країн. Беручи свій початок ще з середини 50-х років, вони з часом стали невід'ємною частиною суспільно-політичного, економічного і культурного життя братніх народів. Це — свідчення активізації об'єктивного процесу поступального зближення країн соціалістичної співдружності в сучасних умовах.

У радянській історіографії вже є значна кількість праць, у яких проаналізовано і висвітлено різноманітні напрями та форми співробітництва між соціалістичними країнами, в тому числі й окремі аспекти взаємозв'язків між їх прикордонними областями¹.

Автор ставить за мету висвітлити одне з маловивчених і разом з тим важливих питань — дальше поглиблення зв'язків між партійними організаціями прикордонних регіонів країн соціалістичної співдружності, що являють собою важливу основу і необхідну умову розвитку та зміцнення добросусідських дружніх відносин і співробітництва між народами країн соціалізму.

На XXVI з'їзді КПРС відзначалося: «Безліччю ниток зв'язані партійні організації Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності. Зв'язані на всіх рівнях — від республік, країв і областей до районів і великих підприємств»². Важливий крок у дальшому розвитку цих багатопланових взаємозв'язків було зроблено у другій половині 60-х — 70-х роках. Відповідно до рішень XXIII, XXIV, XXV

¹ Див.: На магістралях дружби і братерства: Участь Української РСР у співробітстві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966—1970 рр.).— К., 1974; За дружбу з країною Великого Жовтня: Діяльність товариств дружби з СРСР в європейських соціалістичних країнах.— К., 1977; Ленинская дружба народов — великое завоевание Октября.— Ужгород, 1977; Политическая система социализма.— М., 1978; Агитация и качество работы: Советско-болгарский опыт агитационно-массовой работы в трудовых коллективах.— М., 1979; Порожденные социалистическим интернационализмом: Дружественные связи и сотрудничество породненных городов и областей УССР и братских стран социализма.— Киев, 1980; Єдністю мети сильні.— К., 1982; Богомолов О. Т. Мир социализма: неоценимый опыт общественного прогресса.— М., 1981; Каленченко П. М., Колесник В. П. Граница дружбы и мира.— Львов, 1980; Кізченко А. Ф. Народи — друзі, народи — соратники.— К., 1981; Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества.— Киев, 1981; Новопашин Ю. С. Социалистические международные отношения: Буржуазные вымыслы и историческая действительность.— М., 1982.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 6.

з'їздів КПРС³ та з'їздів братніх марксистсько-ленінських партій значно зросли масштаби співробітництва між місцевими партійними організаціями, зокрема, прикордонних областей країн соціалізму. Це співробітництво охопило всі основні галузі суспільно-політичного життя і включає широкий обмін досвідом соціалістичних і комуністичних перетворень, партійного й державного будівництва, ідеологічної роботи, дальшого розвитку соціалістичної демократії та культури. Саме тоді визначився і набув конкретних рис механізм політичних зв'язків парторганізацій прикордонних областей Радянського Союзу і європейських соціалістичних держав, а також було здійснено перехід до розробки і втілення в життя комплексних планів розвитку співробітництва між ними. В їхню практику увійшло систематичне прийняття партійних рішень щодо розвитку дружніх взаємозв'язків, особлива увага в яких приділялася якісному удосконаленню самого змісту контактів, підвищенню їх ефективності. Саме про це по-діловому йшлося на XI партконференції Калінінградського обкому КПРС, XIII партконференції Закарпатського обкому Компартії України, XV конференції Брестського обкому Компартії Білорусії, нараді керівників обласних організацій в Чернівецькому обкомі Компартії України. На одному із засідань ЦК Компартії України було заслухано і обговорено звіт Львівського обкому партії про здійснення дружніх зв'язків з областю Баранья УНР і Жешувським воеводством ПНР. ЦК Компартії Білорусії присвятив питанням розвитку співробітництва з трудящими соціалістичних країн республіканську нараду⁴. І таких прикладів, що свідчать про значну і постійну увагу партійних організацій нашої країни на всіх рівнях до поглиблення взаємозв'язків з парторганізаціями братніх країн соціалізму, можна навести багато.

Управління процесом співробітництва з трудящими й правлячими марксистсько-ленінськими партіями держав соціалістичної співдружності безперервно удосконалюється. Узагальненню досвіду дружніх зв'язків між порідненими областями, містами та районами СРСР і ЧССР була присвячена нарада представників відповідних партійних комітетів (Ужгород, січень 1977 р.). На ній відзначалося, що дружні взаємозв'язки між обома країнами досягли, як ніколи в минулому, високого рівня, охоплюють найширші кола населення, всі покоління, всі галузі суспільного життя. Важливим є і те, що на нараді було узагальнено багатий і повчальний досвід, визначено та оцінено найбільш ефективні форми й методи братерських зв'язків і співробітництва. Як відзначали представники обох країн, такі зв'язки сприяють більш ефективному поширенню ідей марксизму-ленінізму, усвідомленню трудящими їх значення для будівництва нового життя, боротьби за мир і безпеку на планеті^{4а}. У січні 1979 р. в Софії відбулася болгаро-радянська нарада, на якій було розглянуто питання про дальше удосконалення зв'язків по лінії місцевих партійних органів. Її учасники відзначили, що головне — дальше підвищення результативності прямих зв'язків трудових колективів як важливого фактора взаємодії і посилення в цій справі ролі парткомів⁵.

Свідченням цього є також ряд міждержавних документів, у яких підкреслено важливість і необхідність дальшого вдосконалення багатопланових зв'язків між братніми країнами. Так, у радянсько-болгар-

³ Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС.— К., 1966, с. 173—174; Матеріали XXIV з'їзду КПРС.— К., 1971, с. 15—16; Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976, с. 6—9.

⁴ Див.: ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 104, спр. 1447, арк. 145, спр. 2285, арк. 49, оп. 102, спр. 326, арк. 61; Парт. арх. Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 62, арк. 42—43; Парт. арх. Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 3025, арк. 78; Правда, 1980, 3 нояб.

^{4а} Породненные социалистическим интернационализмом, с. 232—233.

⁵ Правда, 1980, 9 июля.

ському комюніке про підсумки офіційного візиту в СРСР влітку 1977 р. партійно-урядової делегації Народної Республіки Болгарії вказувалося, що в неухильному розвитку співробітництва між обома країнами та їх зближенні дедалі більшу роль відіграють зв'язки обласних, міських і районних організацій КППС з окружними і міськими організаціями БКП. Вони відкривають широкі можливості для цілеспрямованого планового обміну досвідом комуністичного і соціалістичного будівництва, сприяють підвищенню ролі партійних організацій в керівництві усіма сторонами суспільного і господарського життя, поліпшенню організаційно-партійної та ідеологічної роботи, керівництва державними, господарськими і громадськими організаціями⁶. В комюніке про перебування в Радянському Союзі партійно-урядової делегації Угорської Народної Республіки (1974 р.) відзначалося: «Підвищилась ефективність контактів по лінії місцевих партійних органів, громадських організацій, міністерств і відомств, а також міст і областей Радянського Союзу і Угорщини»⁷.

Таким чином, сучасний етап розвитку взаємозв'язків між братніми партіями характеризується значним розширенням участі в них місцевих парторганізацій. Ці зв'язки, охоплюючи усі сфери співробітництва, є, з одного боку, відображенням спільних рис у політиці, економіці й духовному житті братніх країн і, з другого,— виявом їх великого колективного досвіду в будівництві соціалізму і комунізму. Зрозуміло, що вивчення цього спільного надбання значно сприятиме вирішенню завдань удосконалення механізму господарської діяльності, поліпшення організаційно-партійної та ідейно-виховної роботи, збагаченню культури тощо. Саме у зв'язку з цим на XXVI з'їзді КППС підкреслювалася необхідність і далі ще уважніше вивчати і ширше використовувати досвід братніх країн⁸.

Про дедалі зростаюче значення обміну досвідом у всіх сферах діяльності яскраво свідчить й розвиток співробітництва між партійними організаціями прикордонних областей СРСР та братніх соціалістичних держав у минуле десятиріччя.

Багаторічні ділові взаємозв'язки існують між Закарпатським обкомом партії, партійними організаціями області та партійними комітетами й первинними парторганізаціями Східно-Словацької області ЧССР, Сабольч-Сатмарської області УНР і Сату-Марського повіту СРР. Тільки за останні 10 років вони обмінялись близько 200 делегаціями з метою обміну досвідом партійної, політичної та ідеологічної роботи, господарського і культурного будівництва. Обидві сторони відзначають, що ефективність таких взаємин знаходить свій вияв у конкретному застосуванні позитивного досвіду одне одного.

Так, використовуючи найкраще, що є у закарпатців, партійні організації прикордонних регіонів дружніх країн більш чітко вирішували питання пропаганди й агітації, ширше застосовували практику розробки комплексних планів соціально-економічного розвитку підприємств, районів та міст. В галузі виховної роботи значного поширення набув радянський досвід впровадження громадянських обрядів, нових звичаїв, вшанування передовиків промислового виробництва і переможців соціалістичного змагання, створення залів та кімнат революційних, бойових і трудових традицій на підприємствах, в навчальних закладах тощо. За свідченнями словацьких партійних працівників, у них добре прижився інститут політінформаторів, запозичений з досвіду закарпатців, що значно підвищило ефективність політико-виховної роботи⁹.

⁶ Вопросы истории КПСС, 1978, № 4, с. 63.

⁷ Правда, 1974, 1 окт.

⁸ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КППС, с. 7.

⁹ So živým slovom medzi ľuďmi.— Pravda, 1980, 24 červ.

Високу оцінку угорських товаришів одержала система морально-го і матеріального стимулювання високопродуктивної праці на промислових підприємствах Закарпаття, в основу якої покладено якісні показники роботи. Румунські партійні працівники і спеціалісти, неодноразово відвідавши Закарпатську область, запозичили багато цінного з питань партійного керівництва культурним будівництвом, діяльності громадських організацій. У свою чергу, закарпатці в ході обмінних делегаціями і групами спеціалістів прагнуть вивчати і впроваджувати нові досягнення друзів у практиці партійного керівництва господарським і культурним будівництвом, організаційно-партійної та ідеологічної роботи. Наприклад, у Східно-Словацькій області ЧССР шимн вивчався досвід ідеологічної роботи місцевих організацій КПЧ по вихованню у трудящих комуністичного світогляду, система підготовки робітничих кадрів у заводських професійно-технічних школах і училищах; у Сабольч-Сатмарській області УНР — організація інтернаціонального соціалістичного змагання; в Сату-Марському повіті СРР — діяльність партійних організацій і місцевих рад по вирішенню питань житлового будівництва тощо¹⁰.

Значну користь такий обмін досвідом приносить насамперед завдяки чіткому визначенню конкретної мети поїздки у кожному випадку, використанню часу під час її для налагодження ділових контактів. Як правило, перед тією чи іншою партійною делегацією або групою ставиться якесь одне головне питання, що всебічно вивчається. Так, згідно з планом прикордонних дружніх зв'язків в листопаді 1978 р. в Закарпатській області перебували партійні працівники і активісти Східно-Словацької області ЧССР. Протягом 5 днів вони вивчали діяльність партійних організацій м. Мукачево по керівництву культурно-масовою роботою. В Іршавському районі вони глибоко ознайомилися з формами і методами партійного керівництва сільськими культурно-освітніми установами, досвідом підготовки кадрів культурних працівників, організацією будівництва соціально-культурних об'єктів, розвитком народної творчості. За свідченням словацьких товаришів, у результаті цієї поїздки їм вдалося прискорити вирішення в себе багатьох питань культурного будівництва на селі, зокрема, урізноманітнити діяльність клубів і бібліотек, краще укомплектувати їх книжковими фондами, поліпшити роботу по розвитку сільської художньої самодіяльності¹¹. Даючи високу оцінку таким зв'язкам, перший секретар Східно-Словацького обласного комітету партії Ян Пірч зазначав: «У вирішенні складних завдань економічного і суспільного розвитку Східно-Словацької області нам допомагає також щира дружба і всебічне співробітництво з комуністами, усіма трудящими Радянського Закарпаття. В рамках дружніх зв'язків регулярно обмінюються досвідом будівництва нового життя наші райони, колективи підприємств, колгоспів і радгоспів, школи, спортивні і культурні організації, журналісти і т. д.»¹².

Понад два десятиріччя регулярно обмінюються делегаціями партійних працівників і активістів з метою вивчення позитивного досвіду Івано-Франківська область та Марамуреський повіт СРР. Аналіз планів прикордонних дружніх контактів між цими областями, звітів керівників партійних делегацій, а також інформаційних матеріалів в періодичній пресі за 1967—1980 рр. показує, що багатопланові взаємозв'язки принесли значну користь як місцевим партійним організаціям Івано-Франківщини, так і їх товаришам з Румунії. Так, працівники Марамуреського повіту ставили головною метою вивчення форм і ме-

¹⁰ Див.: Порожденные социалистическим интернационализмом, с. 225—227; Закарпатская правда, 1979, 3 апр.; Парт. арх. Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 605, арк. 108; оп. 6, спр. 32, арк. 14, 44, 65, 67.

¹¹ Закарпатская правда, 1978, 4 нояб.

¹² Закарпатская правда, 1976, 8 мая.

тоді партійної та масово-політичної роботи на промислових підприємствах, насамперед, досвіду організації і діяльності кабінетів організаційно-партійної роботи й політичної освіти при міськкомках, райкомках партії, на великих підприємствах та в колгоспах Івано-Франківської області. З цією метою вони неодноразово побували в Коломийському міськкомі партії, на Коломийському ордена «Знак Пошани» заводі сільськогосподарських машин, Калуському виробничому об'єднанні «Хлорвініл», Івано-Франківському приладобудівному заводу тощо. В результаті, при Сігетувльському райкомі РКП почав працювати кабінет політичної освіти і наукового атеїзму. Румунські товариші дали також високу оцінку організації соціалістичного змагання та масовим заходам, що проводяться з нагоди знаменних дат в житті радянського народу і народів інших братніх країн. Як зазначав перший секретар Марамурського повітового комітету РКП Георгі Блажа, цей досвід також знайшов застосування в багатьох трудових колективах повіту¹³.

Відвідавши не раз названий повіт СРР, члени делегації партійних працівників Івано-Франківської області запозичили досвід застосування оперативної наочної агітації з використанням оригінальних діаграм, панно, символіки та інших елементів, які сприяють підвищенню її дієвості. На думку івано-франківців, заслуговують також на увагу позитивні моменти в організації румунськими товаришами культурно-освітньої роботи серед сільської молоді повіту, видавничої справи та у вирішенні деяких інших питань¹⁴.

У співробітництві Чернівецького обкому Компартії України і Сучавського повітового комітету РКП головним стало взаємне вивчення і застосування досвіду в галузі партійного керівництва промисловим виробництвом. В склад делегацій, очолюваних відповідальними працівниками обкому та повітового комітету, включалися також представники текстильних підприємств, будівельних організацій, транспорту, лісової і деревообробної промисловості. Члени румунських делегацій після неодноразових відвідувань ряду заводів та комбінатів області давали високу оцінку діяльності партійних організацій цих підприємств по підвищенню продуктивності праці, зниженню собівартості продукції. Особливо їх цікавили питання розстановки комуністів на виробництві, організаційно-партійний принцип побудови цехових партійних організацій і партгруп, їх діяльності. Важливим для них було й ознайомлення з раціональним використанням виробничих площ, механізацією і автоматизацією виробництва, організацією безпеки праці і санітарного стану на радянських підприємствах. Звичайно, багато чого з цього досвіду румунськими товаришами було впроваджено у практику своєї роботи¹⁵.

У свою чергу, партійним працівникам і спеціалістам Чернівецької області була надана можливість глибоко ознайомитися з роботою партійних організацій Сучавського целюлозно-паперового комбінату, Ботошанської текстильної фабрики і фабрики одягу, Радоуцького меблевого комбінату, Кимполунгського масло-молочного заводу та інших підприємств. Під час поїздок радянських делегацій відбулися змістовні бесіди про форми і методи партійного керівництва господарським будівництвом, підготовку і перепідготовку партійних і керівних кадрів, організацію ідейно-виховної роботи серед робітничої молоді та з

¹³ Парт. арх. Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 55, спр. 167, арк. 8—9.

¹⁴ Там же, оп. 45, спр. 129а, арк. 51—53; Прикарпатська правда, 1979, 4 серп.; Озаренная Октябрем.— Ужгород, 1977, с. 105.

¹⁵ Парт. арх. Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 3296, арк. 24—25; Радянська Буковина, 1978, 10 черв.

інших питань, що збагатило практику роботи прикордонних партійних організацій¹⁶.

За останні роки у співробітництві названих парторганізацій виявився взаємний інтерес до вивчення питань партійного керівництва розвитком сільського господарства. Партійні й господарські працівники, агрономи і зоотехніки з Румунії вивчали досвід чернівчан з питань організації і управління сільськогосподарським виробництвом, цікавилися технологією заготівлі сінажу з багаторічних трав і виробництва вітамінної трав'яної муки, механізацією виробничих процесів у тваринництві. Чернівецькі працівники ферм використовують досвід поліпшення породистості великої рогатої худоби, запозичений в держгоспі «Сучавський». В багатьох господарствах області вирощуються румунські високоурожайні сорти картоплі¹⁷.

Багатогранні, масштабні та ділові зв'язки налагоджені між Одеською обласною партійною організацією і Варненською окружною партійною організацією БКП. Їх головні напрями визначаються планами, що розробляються спільно раз на два роки. Крім того, обком партії та окружком чітко визначають галузі й трудові колективи, в яких впроваджується той чи інший конкретний досвід, запозичений в результаті обміну делегаціями. Важливим результатом радянсько-болгарського політичного співробітництва стало створення єдиної системи агітаційно-масової роботи в трудових колективах братньої країни, в основу якої покладено багаторічний досвід КПРС. Конкретним прикладом застосування побратимами досвіду Одеської партійної організації з питань організаційно-партійної роботи є створення у Варні в 1969 р. на громадських засадах наукового центру з аналогічних проблем. Крім того, при всіх міськкомах БКП утворені кабінети організаційно-партійної роботи. Вони подають велику допомогу первинним партійним організаціям у вирішенні різноманітних питань партійного будівництва. Цінне починання набуло поширення по всій країні. Тепер у Болгарії створено близько тисячі парткабінетів при окружних, міських, районних, заводських комітетах партії. Запозичивши досвід Одеського обкому Компартії України, болгарські товариші створили у Варні раду по пропаганді соціалістичного способу життя та боротьбі з ідеологічними диверсіями¹⁸.

Змістовною і ефективною формою обміну спільним надбанням братніх комуністичних партій стали ділові зустрічі партійних працівників, агітаторів, журналістів поріднених областей. На одній з них (у 1979 р.) одеські комуністи ділилися з болгарськими друзями своїми планами по виконанню постанов ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.) і «Про підвищення ролі усної політичної агітації у виконанні рішень XXV з'їзду КПРС» (1977 р.). Обидві сторони дійшли висновку, що боротьба за ефективність і якість, удосконалення організації праці повинні визначати головні напрями ідейно-політичної та організаторської роботи партійних організацій¹⁹.

Кориснішими для комуністів з Одещини були поїздки до Варненського округу НРБ, де значного розвитку набули рух наставників та різні форми шефства кадрових робітників над молоддю, індивідуальної роботи первинних організацій БКП з трудівниками підприємств і агропромислових комплексів, змагання за роботу без відстаючих і змагання на найважливіших напрямках боротьби за ефективність²⁰.

¹⁶ Парт. арх. Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 3296, арк. 26—27, 30, 32.

¹⁷ Див.: Дикусаров В. На принципах інтернаціоналізму.— К., 1977, с. 36—37.

¹⁸ Чобанов Д. Делови междупартійни връзки.— София, 1979, с. 100.

¹⁹ Правда, 1980, 21 марта; Агитация и качество работы, с. 7.

²⁰ Там же, с. 27, 38.

Широке коло питань організаційно-партійної, масово-політичної роботи, партійного керівництва господарським і культурним будівництвом, діяльності масових громадських організацій охоплюють взаємозв'язки партійних комітетів прикордонних областей СРСР і воеводств ПНР. Хоч у зв'язку з кризовими явищами у розвитку Польщі їх інтенсивність на початку 80-х років певною мірою зменшилася, все ж вони не припиняються. Більше того, партійні комітети прикордонних воеводств виступили ініціаторами проведення нових інтернаціональних заходів, які оприяють зміцненню дружби і співробітництва з трудящими СРСР. Так, у квітні 1981 р. на запрошення Хелмського воеводського комітету ПОРП в ПНР виїжджала група партійних активістів Волинської області в кількості 80 чол. Під час зустрічей і бесід партійні працівники, робітники промислових підприємств Польщі висловлювали впевненість у тому, що кризисну смугу у розвитку країни буде успішно подолано. Як підкреслювали польські товариші, запорукою цього є багаторічна і міцна дружба КПРС і ПОРП, народів Союзу РСР і ПНР²¹.

Традиції такої дружби витримали випробування у нелегкий для Польщі час, прикладом чого можуть служити і добросусідські взаємовідносини між партійними організаціями і трудовими колективами прикордонних Гродненської області БРСР і Білостоцького воеводства ПНР, зокрема, між трудовими колективами Гродненського заводу карданних валів імєні 50-річчя СРСР і Білостоцького заводу сільськогосподарського машинобудування «Агромет». Відзначаючи їх велику користь для обох підприємств, секретар заводської організації ПОРП Ю. Щилковський підкреслював: «Колектив «Агромету» гордиться тим, що в тяжкий для країни період він не втрачав прямих контактів з друзями із Гродно. У себе на підприємстві ми часом недооцінюємо роль моральних стимулів. Тепер вчимося у гродненців широкої гласності в організації виробництва, щоб кожен знав, як він працював і як працював товариш, хто сьогодні попереду, де ще залишаються «вузькі місця»²². Подібних прикладів є чимало у взаємовідносинах між усіма прикордонними областями СРСР і воеводствами ПНР. Вони свідчать про те, що дружба і співробітництво між радянським і польським народами, пройшовши перевірку часом, будуть зміцнюватися і розвиватися на благо обох держав, усіх країн соціалістичної співдружності.

Протягом останнього десятиріччя налагоджено систематичний обмін досвідом партійної роботи між Львівським обкомом Компартії України і партійним комітетом УСРП області Баранья Угорської Народної Республіки. Головною його тенденцією є взаємне вивчення питань партійного керівництва економічною діяльністю. Це набуло особливої актуальності тому, що економічний потенціал областей багато в чому схожий. Угорські товариші виявляють дедалі зростаючий інтерес до досвіду роботи партійних організацій і колективів підприємств Львівської області по розробці і впровадженню комплексної системи управління якістю продукції, схваленої ЦК КПРС. Вони вивчили також практику проведення соціологічних досліджень з метою визначення головних напрямів ідейно-виховної роботи серед інтелігенції, молоді*. Значно зацікавили угорських комуністів форми і методи роботи обласної партійної організації у ході виконання рішень XXV з'їзду партії і підготовки до XXVI з'їзду КПРС²³.

Таким чином, обмін досвідом організаційно-партійної і ідейно-виховної роботи, що займає головне місце в прикордонному співро-

²¹ Радянська Волинь, 1981, 24 квіт., 12 трав., 19 трав.

²² Труд, 1983, 5 февр.

* Нині в Угорщині створено 70 центрів по вихованню трудящих.

²³ Див.: Вільна Україна, 1978, 17 трав.; Львовская правда, 1980, 5 окт.

бітництві партійних комітетів, на думку обох сторін, приносить велику користь, сприяє дальшому удосконаленню форм і методів партійно-політичної роботи в масах, дає можливість уникати певних помилок у ході пошуку оптимальних рішень господарського і культурного будівництва. Наведені приклади братерської взаємодії є ще одним життєвим підтвердженням історичних висновків XXVI з'їзду КПРС про те, що досвід партійних організацій країн соціалізму свідчить про великі можливості підвищення якості роботи в трудових колективах.

Спільність завдань комуністичного і соціалістичного будівництва в братніх країнах створює міцну основу для широкого ідеологічного співробітництва і в масштабах прикордонних регіонів, головною метою якого є ідейно-політичне, інтернаціональне виховання мас, підвищення рівня суспільної свідомості і моралі трудящих, формування у них наукового світогляду, безмежної відданості справі марксистсько-ленінських партій, комуністичним ідеалам. Важливим у цьому плані є також вирішення завдань посилення відсічі буржуазній і ревізіоністській ідеології. Аналіз проведених партійними комітетами дружніх країн заходів дає можливість визначити такі основні напрями їх ідеологічної взаємодії: лекційна пропаганда, науково-теоретичні конференції і симпозиуми, масові мітинги інтернаціональної дружби, урочисті зустрічі і збори з нагоди знаменних подій в житті братніх народів тощо.

Одним з основних пунктів планів співробітництва партійних комітетів у цій сфері є постійний обмін групами лекторів і доповідачів, партійних і господарських працівників, науковців. На прикладах економічного та соціально-політичного розвитку окремих прикордонних областей, округів, воєводств, повітів вони пропагують й роз'яснюють комуністам, всім трудящим важливі теоретичні положення про будівництво розвинутого соціалістичного суспільства, шляхи і форми розвитку суспільних відносин, основні тенденції розвитку соціалістичної державності і громадських організацій, удосконалення механізму господарювання в умовах науково-технічного прогресу і соціалістичної економічної інтеграції, зростання керівної ролі марксистсько-ленінських партій та їх авангарду — робітничого класу в соціалістичному суспільстві. Так, у вересні 1977 р. пропагандистський актив Львівського та Івано-Франківського обласних комітетів партії виступив перед населенням прикордонних регіонів УНР, ПНР, СРР з лекціями на теми: «Діяльність КПРС по реалізації програми дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, прийнятої XXV з'їздом партії», «Великий Жовтень і сучасність», «Основні риси радянського способу життя», «Підвищення ефективності виробництва і якості роботи — корінне питання економічної політики КПРС», «Система народної освіти в СРСР і перспективи її розвитку», «Перспективи розвитку санаторно-курортного лікування в СРСР» та ін.²⁴

Ще з кінця 50-х років почав практикуватися обмін групами доповідачів у складі 10 чол. строком на 5—7 днів між Закарпатською, Івано-Франківською областями УРСР, прикордонними районами Молдавської РСР й суміжними з ними повітами СРР²⁵. Тематика їх виступів відповідає спільним завданням КПРС та РКП.

Останніми роками великою популярністю користуються поїздки інформаційно-пропагандистських груп. Перша така поїздка, присвячена 60-річчю Великого Жовтня, проходила з 20 травня по 4 червня 1977 р. по Дунаю (Одеса — Ізмаїл — Румунія — Болгарія — Угорщина — Чехословаччина). В ній взяли участь партійні активісти, пропа-

²⁴ Арх. Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, ф. 9576, оп. 08/1-В, спр. 62, арк. 7.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 9576-Р, оп. 4, спр. 63, арк. 125—127.

гандистський актив радянських товариств дружби і товариств дружби з Радянським Союзом соціалістичних країн²⁶. Під час її здійснення вони сотні разів виступали перед трудящими братніх країн з актуальних питань внутрішнього і міжнародного становища соціалістичних держав.

Важливою формою спільної ідеологічної діяльності марксистсько-ленінських партій, яка сприяє розробці теоретичних проблем розвинутого соціалізму, є проведення міжнародних науково-теоретичних конференцій і симпозіумів. В практиці прикордонного співробітництва країн соціалістичної співдружності ця форма ідеологічної взаємодії отримала значний розвиток і має ще більші перспективи у зв'язку з настановами XXVI з'їзду КПРС, з'їздів братніх партій щодо дальшого розгортання досліджень в галузі філософії, політичної економії і наукового комунізму, в усіх сферах суспільних наук. Протягом 1967—1980 рр. в прикордонних регіонах дружніх країн на дво- і тристоронній основі було проведено понад 100 конференцій і симпозіумів, присвячених 50-річчю і 60-річчю Великого Жовтня, 100-річчю та 110-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення СРСР, 30-річчю і 35-річчю Перемоги над фашизмом, 30-річчю і 35-річчю утворення НРБ, СРР, УНР, ЧССР, ПНР, 100-річчю з дня народження Ф. Е. Дзержинського та іншим знаменним датам. На конференціях, у яких брав участь численний партійний і радянський актив, учені, представники громадських організацій, викладачі вузів і середніх навчальних закладів, передовики промислового і сільськогосподарського виробництва, молодь, йшлося про виконання рішень з'їздів братніх партій, відбувся обмін думками з найбільш актуальних проблемних питань господарського і культурного будівництва, обговорювалися нові форми і методи роботи партійних, радянських та господарських органів в умовах зрілого соціалістичного суспільства²⁷. Як показав досвід, ці конференції сприяли зміцненню дружби між народами, вихованню трудящих на ленінських інтернаціональних традиціях.

Ефективною формою ідеологічного співробітництва партійних комітетів, органів державної влади, громадських організацій країн соціалістичної співдружності по вихованню трудящих на принципах інтернаціоналізму є проведення спільних масово-політичних заходів: урочистих зустрічей, мітингів та свят інтернаціональної дружби на кордоні соціалістичних держав. Багато з них стали традиційними. Зокрема, в День Перемоги 9 травня на кордоні проводяться зустрічі, мітинги, відбуваються покладання вінків і квітів до підніжжя пам'ятників загиблим воїнам, монументів Слави, вшанування ветеранів другої світової війни, масові гуляння, виступи учасників художньої самодіяльності, спортивні свята тощо. Саме так відзначили 35-річчя Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками трудящі Радянського Закарпаття і Східно-Словацької області ЧССР. У той день на радянсько-чехословацькому кордоні зібралося близько 4 тис. трудящих, щоб разом відсвяткувати цю знаменну подію. Учасники торжеств направили вітальні листи в адреси ЦК КПРС і ЦК КПЧ, в яких висловили повну підтримку політики миру братніх партій і за-

²⁶ Арх. Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, ф. 9576, оп. 08/1-В, спр. 65, арк. 47.

²⁷ Див.: Иден Ленина торжествуют: Материалы научно-теоретической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В. И. Ленина, проведенной в городах Бресте (БССР), Луцке (УССР), Люблине (ПНР).— Минск, 1971; Иден пролетарского интернационализма — источник дружбы и сотрудничества социалистических стран: Материалы межвузовской научной конференции.— Ужгород, 1972; 50 лет Союза Советских Социалистических Республик.— Люблин, 1973 (російською та польськими мовами); Ленинская дружба народов — великое завоевание Октября: Материалы научно-практической конференции, посвященной 60-летию Великого Октября.— Ужгород, 1977 та ін.

певнили, що вони й надалі будуть зміцнювати і розвивати інтернаціональну дружбу та співробітництво²⁸.

Наведені нами численні приклади братерських взаємозв'язків місцевих партійних органів прикордонних областей Радянського Союзу і європейських соціалістичних країн свідчать про велику їх ефективність. Весь хід розвитку держав соціалістичної співдружності переконає в тому, що це є природним і необхідним явищем, якому належить майбутнє. Виступаючи на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю утворення Союзу РСР, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов відзначив, що «механізм братерського співробітництва охоплює найрізноманітніші сфери життя наших країн, різні напрями нашої взаємодії у справі соціалістичного творення. Спільними зусиллями ми знаходимо дедалі успішніші шляхи поєднання загальних інтересів співдружності з інтересами кожної з країн, які входять у неї»²⁹. Історія становлення і розвитку прикордонних дружніх зв'язків — переконливе свідчення того, що реальний соціалізм має необмежені резерви і можливості інтернаціонального співробітництва братніх соціалістичних країн.

²⁸ Pravda, 1980, 12 květ.

²⁹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР.— К., 1982, с. 18.

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У РАДЯНСЬКО-ЮГОСЛАВСЬКОМУ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ Й КУЛЬТУРНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ

В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ)

Відносини Радянського Союзу і Югославії на сучасному етапі успішно розвиваються в багатьох сферах суспільно-політичного, економічного та культурного життя. Ця тема ще недостатньо висвітлена в історичній літературі й становить не тільки науковий, а й практичний інтерес. Мета пропонованого повідомлення — розкрити деякі аспекти участі Української РСР в радянсько-югославському науково-технічному та культурному співробітництві.

Провідну роль у розвитку відносин Союзу РСР і Югославії відіграє багатогранна діяльність КПРС і СКЮ, спрямована на захист миру й розрядки міжнародної напруженості, зміцнення взаємовигідних і рівноправних контактів. «Йде вперед у багатьох галузях радянсько-югославське співробітництво, — підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХVI з'їздові партії. — Погоджені принципи і домовленості — хороша база для його дальшого розширення. У радянсько-югославської дружби коріння глибоке, і ми не сумніваємося в її майбутньому»¹.

Плодотворне співробітництво СРСР і СФРЮ ґрунтується насамперед на досягненнях обох країн у галузі економіки, науки й культури, залученні до управління державними та господарськими справами широких мас трудящих, керованих комуністами. Так, за роки народної влади обсяг промислового виробництва в Югославії зріс більше ніж у 20 разів, а сільського господарства — втричі. Нині в суспільному секторі цієї країни створюється 86% валового національ-

ного продукту². В ній налічується кількості науково-дослідних організацій та установ, в яких працюють десятки тисяч наукових працівників, функціонує широка мережа освітніх і культурних закладів. Важливе місце у перспективних планах розвитку СФРЮ, документах з'їздів Союзу комуністів Югославії відводиться раціональнішому використанню власної науково-технічної бази і передового зарубіжного досвіду. Тісні зв'язки СФРЮ і СРСР в галузі науки зумовлюються належністю обох країн до однієї суспільно-економічної формації, прагненням до рівноправного співробітництва, широкого обміну досвідом соціалістичного будівництва.

Наукові й технічні зв'язки Радянського Союзу і Югославії започатковані в 1955 р., коли було підписано відповідну угоду між цими державами. Чисельність їх наукових колективів, які підтримують між собою тісні творчі контакти, постійно зростає, розширюється коло проблем, що розв'язуються ними на основі спільних робочих планів. Так, якщо в 1970 р. 19 радянських і 15 югославських організацій вели розробку 27 тем, то в роки десятиї п'ятирічки цих організацій налічувалося, відповідно, близько 120 і 130 й вони працювали над розв'язанням 170 великих проблем у галузі машино- і приладобудування, енергетики, хімічної промисловості, будівництва, транспорту й сільського господарства³.

Різнобічний розвиток науково-технічного співробітництва СРСР і СФРЮ дає можливість концентрувати наукові сили й технічні засоби на найважливіших ділянках науки та виробництва, досягати вагомих результатів у найкоротший строк і з якнайменшими затратами. Це відповідає інтересам будівництва нового суспільства в обох державах. При цьому гарантією взаємовигідних відносин, як зазначав югославський дослідник Б. Іліч, виступає планування й розвиток вищих форм співробітництва та взаємодії національних господарств СФРЮ і членів РЕВ. Йдеться про кооперацію та спеціалізацію виробництва, проведення спільних науково-технічних досліджень тощо⁴.

Важливе місце в економічних, наукових, культурних та інших зв'язках Радянського Союзу з Югославією, як і з іншими соціалістичними державами, належить Українській РСР. Її економіка — складова й невід'ємна частина народногосподарського комплексу Союзу РСР — є однією з базових в міжреспубліканському поділі праці в паливно-енергетичній, металургійній, машинобудівній і сільськогосподарській галузях. Широковідомими є досягнення УРСР і в інших сферах суспільного життя, зокрема в галузі освіти, науки й культури, здобуті у братній сім'ї радянських республік. У рамках зовнішньоекономічних угод СРСР Україна бере участь в спорудженні 384 об'єктів на територіях соціалістичних держав. Продукція промислових підприємств республіки надходить у 105 країн світу⁵.

Співробітництво Союзу РСР і СФРЮ в галузі науки й техніки на сучасному етапі спрямоване насамперед на прискорення науково-технічного прогресу, впровадження у виробництво нового устаткування і технології, економію палива, сировини та матеріалів, повніше й раціональніше використання природних ресурсів.

Прикладом високої ефективності радянсько-югославського співробітництва в цій галузі є створення вченими і спеціалістами Інституту проблем управління АН СРСР та Інституту автоматичної й телезв'язку ім. М. Пупіна (СФРЮ) гібридного аналого-цифрового обчис-

² Нікіфоров Л. А., Островников Ю. П. Социалистическая Федеративная Республика Югославия: Справочник.— М., 1980, с. 33—34.

³ Милованов В. С. Советско-югославские экономические отношения.— М., 1978, с. 121.

⁴ Іліч В. Закон vrednosti u uslovima ekonomske integracije socijalističkih zemalja.— Beograd, 1977, s. 177.

⁵ См.: Щербинский В. В. Советская Украина.— М., 1982, с. 135.

лювального комплексу ГВС-100 і разом з дослідниками югославського об'єднання «Енергоінвест» — універсальної системи по автоматичному керуванню виробничими процесами⁶. Комплекс і система мають відмінні технічні показники й можуть з успіхом використовуватися в чорній та кольоровій металургії, теплоенергетиці, хімічній, нафтовій, нафтопереробній і харчовій промисловості. Результати розробок радянських і югославських вчених було захищено патентами в США, Англії, Франції, ФРН та інших країнах, а виробництво відповідної апаратури доручено, зокрема, робітникам київського заводу «Точелектроприлад»⁷.

Дослідження вчених СРСР і СФРЮ, спільні винаходи й досягнення стають надбанням народів обох країн, сприяють зміцненню їх економіки. Наприклад, запровадження у практику раціонального комплексу та методики геофізичних досліджень для вивчення основ гідротехнічних споруд, розроблених інститутом «Гідропроект» ім. С. Я. Жука Міністерства енергетики і електрифікації СРСР разом з Водногосподарським інститутом ім. Я. Черні з Югославії, сприяло значному скороченню часу й матеріальних затрат на інженерно-геологічні роботи при будівництві «Дніпрогесу-II»⁸. В галузі верстатобудування науково-дослідні та проектно-конструкторські організації Міністерства верстатобудівної промисловості СРСР і югославське об'єднання «Искра» розробили дві системи циклового програмного управління, які після успішних випробувань були прийняті для комплектування Московським заводом ім. С. Орджонікідзе та бердичівським — «Комсомолец». Чимало видів продукції цих підприємств спільного радянсько-югославського виробництва демонструвалося на спеціалізованих виставках в обох країнах і здобуло схвальну оцінку спеціалістів. За участю науково-виробничого об'єднання «Тулачермет» і «Дніпроспецстали» та заводу якісних сталей м. Єсеніце (Югославія) розроблено технологію виплавки особливо чистих сталей і підвищення властивостей міцності конструкційних зварювальних сталей масового виробництва⁹. Нова технологія дає можливість економити значну частину металу в народному господарстві як СРСР, так і СФРЮ.

Важливою формою співробітництва соціалістичних держав є взаємодопомога у розвитку економіки. При техніко-економічному сприянні Радянського Союзу в Югославії будуються або реконструюються понад 140 промислових та інших об'єктів. 80 уже успішно введено в дію¹⁰. На цих будовах поруч з представниками багатонаціональної СФРЮ працювали радянські спеціалісти — посланці багатьох союзних республік, у тому числі й УРСР. На підприємствах останньої та в її вузах стажувалися десятки югославських робітників та інженерів.

Досягнення обох країн в будівельній справі стали значною передумовою для широкого взаємного обміну досвідом у даній галузі. Активну участь у цьому беруть організації Держбуду УРСР, які з 1966 р. взаємодіють з югославським об'єднанням «Інпрос», будівельним центром та Інститутом по випробуванню матеріалів із Сербії. Сторони неодноразово обмінювалися групами спеціалістів для ознайомлення з методами промислового, житлового й адміністративного будівництва, передавали на взаємній основі наукову і технічну документацію, проекти тощо¹¹. В 1977—1980 рр., наприклад, югославській стороні було передано матеріали з методики спорудження промисло-

⁶ Милованов В. С. Указ. соч., с. 119—120.

⁷ За даними поточного архіву Державного комітету СРСР по науці і техніці (далі — ДКНТ СРСР) за 1976—1980 рр.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Построено при экономическом и техническом содействии Советского Союза. — М., 1982, с. 125; Эконом. газета, 1983, № 15, с. 20.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-337, оп. 46, спр. 564, арк. 24.

вих об'єктів хімії й нафтохімії, окремі нормативні документи. 36 найменувань технічних та інформаційних матеріалів одержали з Югославії радянські спеціалісти¹². Значне місце у співробітництві Держбуду УРСР і Югославського будівельного центру займали спільні розробки оптимальних методів великопанельного будівництва, комплексної механізації оброблювальних робіт, удосконалення технології й організації спорудження промислових об'єктів і комплексів, створення надійної системи потокового будівництва.

Успішно розвивається радянсько-югославське науково-технічне співробітництво і в галузі сільського господарства. Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна, Міністерство сільського господарства СРСР і Союзний комітет по сільському господарству СФРЮ об'єднали свої зусилля у виведенні нових сортів зернових культур, вирощуванні нових порід тварин і т. д. Лише в 1966—1976 рр. з Югославії в нашу країну було завезено 249 сортів і гібридів зернових культур, кукурудзи, конопель і багаторічних трав, близько 2 тис. зразків насіння та посівних матеріалів. Приблизно стільки ж видів відповідних культур надіслано з СРСР у СФРЮ¹³. На полях України, Молдавії, Казахстану, республік Закавказзя і Середньої Азії випробовувалися гібриди Інституту кукурудзи (м. Земун Поле), Інституту сільського господарства (м. Загреб), Інституту рослинництва (м. Нові Сад). Кращі сорти нашої озимої пшениці — «Безоста-1», «Миронівська», «Ювілейна», «Аврора», «Кавказ» — вивчались у СФРЮ. В 1976—1980 рр. радянські та югославські вчені працювали над створенням швидкодозріваючих гібридів кукурудзи з урожайністю зерна понад 80 ц з гектара, над виведенням озимої пшениці з високою якістю зерна, морозостійкістю і стійкістю до захворювань, розробляли сучасну технологію садів інтенсивного типу і способи впровадження нових високопродуктивних сортів плодкових культур. Активну участь в цих дослідженнях брали, зокрема, провідні спеціалісти Академії наук УРСР, Українського науково-дослідного інституту рослинництва, селекції і генетики ім. В. Я. Юр'єва (Харків), Всесоюзного науково-дослідного селекційно-генетичного інституту (Одеса), Українського науково-дослідного інституту садівництва (Київ). У 1978 р. на базі Інституту рослинництва, селекції і генетики за участю представників Загребського університету відбувся симпозіум на тему «Досягнення в галузі селекції насіння кукурудзи». Тоді ж було досягнуто домовленості про науково-технічне співробітництво між Інститутом кукурудзи (м. Земун Поле) і Черкаською, Чернівецькою та Закарпатською обласними дослідними станціями по виведенню спільних високоурожайних гібридів кукурудзи в умовах Лісостепової зони УРСР¹⁴.

Швидких темпів набирає співробітництво між Академією наук СРСР і Радою академій наук та мистецтв СФРЮ, іншими освітніми закладами й науковими установами обох країн. Згідно з протоколом про співробітництво між названими науковими центрами радянські і югославські вчені у 1976—1980 рр. проводили спільні дослідження з 79 тем¹⁵. Установи Академії наук Української РСР здійснювали наукові зв'язки з відповідними організаціями СФРЮ як через Державний комітет СРСР по науці і техніці, так і по лінії Академії наук

¹² Поточний архів Державного планового комітету УРСР (далі — Поточний архів Держплану УРСР) за 1980 р.: Інформація про результати науково-технічного співробітництва між організаціями Держбуду УРСР і Югославського будівельного центру в галузі спорудження промислових об'єктів і житлових будинків, с. 1.

¹³ За даними поточного архіву ДКНТ СРСР за 1976—1980 рр.

¹⁴ Поточний архів Держплану УРСР за 1981 р.: Довідка про науково-технічне співробітництво Української РСР з Соціалістичною Республікою Хорватією, с. 2.

¹⁵ За даними поточного архіву ДКНТ СРСР за 1976—1980 рр.

СРСР. В наукових установах УРСР і Югославії велися спільні розробки проблем матеріалознавства, фізики, кібернетики¹⁶.

Окремо слід сказати про тісні творчі контакти вчених Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР з югославським Інститутом зварювання та об'єднанням «Енергоінвест», які здійснюються уже тривалий час на дво- і багатосторонній основі, в рамках діяльності Ради Економічної Взаємодопомоги. В останнє десятиріччя вони спільно працювали над трьома темами, затвердженими XXVIII сесією радянсько-югославської комісії з науково-технічного співробітництва (1973 р.). Частина робіт вартістю понад 90 тис. розрахункових доларів виконували радянські спеціалісти на замовлення «Енергоінвесту»¹⁷. Його керівники з задоволенням відзначали взаємовигідність зв'язків з київським інститутом, своєчасність і якість зданих результатів особливо з алюмінієвого зварювання та опор для ліній електропередач. Югославські організації виявили бажання в 1981—1985 рр. взяти участь в реалізації п'яти тем програми науково-технічного співробітництва країн—членів РЕВ з проблеми «Зварювання»¹⁸.

Коллективи Інституту проблем матеріалознавства та Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР і Інституту фізики та Інституту технічних наук з СФРЮ за єдиною програмою вели пошуки шляхів одержання матеріалів із заданими властивостями. Результати розробок застосовувалися в металургії, приладо- і машинобудуванні, вакуумній техніці та інших галузях промислового виробництва. На прохання підприємств СФРЮ Інститут надтвердих матеріалів АН УРСР поставив ім понад 120 типорозмірів та найменувань інструментів¹⁹.

Вчені та спеціалісти Академії наук УРСР разом із своїми югославськими колегами брали участь у школах-семінарах, видавали спільні наукові праці. Визнанням заслуг українських радянських вчених, свідченням ефективності взаємного творчого співробітництва є те, що президента АН УРСР академіка Б. Є. Патона обрано членом Академії наук Боснії і Герцеговіни, академіків В. І. Трефілова та І. М. Федорченка — членами, докторів технічних наук П. С. Кислого, В. В. Скорохода — членами-кореспондентами Міжнародного інституту науки про спікання, організованого в СФРЮ під керівництвом професора М. Ристича. Планом спільних робіт вчених АН УРСР і названого інституту передбачено дослідження процесів активованого спікання металів і тугоплавких сполук, вивчення закономірностей зміни структури і властивостей цих речовин.

Характеризуючи в цілому переваги науково-технічного співробітництва СФРЮ з країнами—членами РЕВ і, зокрема, з СРСР, югославські спеціалісти відзначали, що воно допомагає їх державі досягти розв'язання таких актуальних завдань, як заміна імпортової сировини на вітчизняну, введення до господарського обігу нових видів продукції та матеріалів, підвищення технічного рівня провідних галузей матеріального виробництва²⁰.

Значну роботу проводять також вчені-суспільствознавці Радянського Союзу і Югославії. В центрі їх уваги—вивчення історії та культури народів обох країн, їх революційного і бойового минулого.

¹⁶ Privredni vjesnik: Posebni prilog.— Zagreb, 1980, 12—21 Septem.

¹⁷ За даними поточного архіву ДКНТ СРСР за 1976—1980 рр.

¹⁸ Поточний архів Академії наук УРСР: Матеріали Відділу наукових зв'язків із зарубіжними організаціями Президії АН УРСР за 1980 р. Довідка про співробітництво установ Академії наук УРСР з науковими і виробничими організаціями Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії, с. 1.

¹⁹ Сохань П. С. Велике свято трудящих соціалістичної Югославії.— Комуніст України, 1975, № 11, с. 76.

²⁰ Journal export (Белград), 1981, дек., с. 5.

На VIII Міжнародному з'їзді славистів, що відбувся в Загребі у вересні 1978 р., були, зокрема, представлені наукові праці членів-кореспондентів АН УРСР І. М. Мельникової і В. І. Клокова (він же входить до складу двосторонньої комісії істориків СРСР і СФРЮ), докторів історичних наук П. М. Калениченка, І. М. Кулинича і П. С. Соханя. В останні роки інститути історії та археології АН УРСР відвідали представники югославської науки, в тому числі кілька делегацій молодих дослідників, що сприяло розширенню творчих контактів українських вчених і їх колег з СФРЮ. В цілому за роки десятиї п'ятиріччя до цієї країни виїздили 114 вчених з УРСР для виконання робіт, передбачених планами співробітництва, участі в наукових форумах й ознайомлення з досягненнями югославських учених. У свою чергу інститути АН УРСР прийняли 253 учених і спеціалістів з СФРЮ²¹.

З кожним роком розширюються, поглиблюються і набувають дедалі більш цілеспрямованого й планового характеру культурні зв'язки Радянського Союзу і Югославії. У травні 1974 р., на заміну Конвенції 1956 р., вони уклали Угоду про співробітництво в галузі культури, науки та освіти. Згодом було розроблено перший в історії радянсько-югославських відносин довгостроковий план такого співробітництва. Запровадження планових основ зумовило збагачення форм і змісту творчих зв'язків двох країн, сприяло залученню до участі в них широких мас трудящих, державних і громадських організацій, культурно-освітніх закладів. Уже в середині 70-х років безпосередні контакти підтримували між собою 28 закладів культури СРСР і Югославії²². У відповідності з програмами культурного співробітництва між обома країнами сторони обмінюються інформацією в галузі культури, науки й освіти, сприяють одна одній у підготовці та спеціалізації кадрів, організують обмін викладачами для читання лекцій, готують спільні наукові праці. Так, уже тривалий час в Московському, Ленінградському і Київському університетах мову і літературу народів Югославії викладають її посланці, а в ряді вищих навчальних закладів СФРЮ з допомогою радянських спеціалістів успішно вивчається російська і українська мова та література. Серед вузів, що підтримували й підтримують нині безпосередні контакти,— університети Києва і Загреб, Харкова і Сараєво, Ужгорода й Нові Сада, Одеси і Спліта.

З червня 1964 р. активно здійснюють двостороннє співробітництво Київський і Загребський університети. Наприклад, з 136 викладачів і студентів вузів України, відряджених до Югославії в 1971—1977 рр., 85 чол. були з КДУ. Останній відповідно прийняв і найбільшу кількість представників СФРЮ, які прибули у той час до вузів Української РСР (119 із 179)²³. У Загреб для читання лекцій і з'ясування питань взаємного співробітництва виїздили перший проректор КДУ ім. Т. Г. Шевченка, академік АН УРСР П. Г. Богач, проректор по науковій роботі, академік І. І. Ляшко, доцент кафедри історії КПРС В. П. Хижняк, професор геологічного факультету М. І. Толстой.

Інтенсивно ведеться книгообмін між культурно-освітніми закладами й науковими установами Радянської України і Югославії. Протягом 1976—1980 рр. лише Центральна наукова бібліотека АН УРСР надіслала до СФРЮ понад 15 тис. одиниць друкованої продукції та

²¹ Поточний архів АН УРСР: Довідка про співробітництво..., с. 3.

²² Мельникова І. Н., Кулинич І. М., Калениченко П. М. Культурне співробітництво славянських країн на сучасному етапі: Доклад на VIII Міжнародному з'їзді славистів (Загреб—Любляна, сентябрь 1978 г.).— К., 1978, с. 15.

²³ Поточний архів Держплану УРСР за 1978 р.: Довідка про наукове і культурне співробітництво між вищими навчальними закладами Української РСР і Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії, с. 2.

приблизно стільки ж отримала від югославських наукових організацій²⁴.

Українська РСР і Югославія здійснювали широкий обмін художніми професіональними та самодіяльними колективами й окремими виконавцями, різноманітними виставками, кінофільмами і телепрограмами. Своє мистецтво трудящим СФРЮ демонстрували колектив Державного академічного театру опери і балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка, струнний квартет ім. М. В. Лисенка Київської державної філармонії, самодіяльні ансамблі танцю «Пролісок» — з Київської області, народної музики «Веселка» — з Одеської області й ін. На югославській сцені виступали такі відомі майстри мистецтв Радянської України, як народні артисти СРСР В. Каллиновська і В. Ковтун, народні артисти УРСР А. Лагода, В. Круглов та І. Лукашова. У свою чергу в Українській РСР побували десятки художніх колективів і солістів з СФРЮ. Серед них — Македонський драматичний театр і камерний оркестр, естрадні групи за участю Д. Мар'яновича, Р. Караклаїч та інших, ансамблі пісні й танцю, відомі виконавці — скрипаль Даян Бравнічаров, піаністка Злата Федлер, органіст Анджеліко Клобучаров. Традиційним стало проведення на Україні напередодні національного свята СФРЮ — Дня республіки — кінопрем'єр художніх, документальних і мультиплікаційних фільмів. Творча співдружність єднала і єднає нині Київську кіностудію ім. О. Довженка та югославську — «Тітоград». Глядачам обох країн добре відомі їх спільні кінострічки «Перевірено — мін немає» (1965 р.), «Наперекір усьому» (1972 р.), «Весілля» (1974 р.).

Шляхи зміцнення дружби народів Радянського Союзу і Югославії ще більше розширилися з встановленням контактів на рівні республік. Першими в 1977 р. виробили пропозиції про економічне, науково-технічне й культурне співробітництво представники Радянської України і Соціалістичної Республіки Хорватії. Згодом подібні зв'язки було встановлено між іншими соціалістичними республіками СРСР і СФРЮ.

Ефективною формою творчих контактів є Дні культури народів двох країн та їх національних республік. З великим успіхом пройшли Дні культури УРСР в Хорватії весною 1979 р. Вони засвідчили високий рівень українського радянського мистецтва, стали хвилюючою демонстрацією культурного розвитку УРСР. А у вересні наступного року на Україні були проведені Дні культури Соціалістичної Республіки Хорватії. Для участі в них прибуло майже 250 посланців цієї республіки. «Ми зустрілися з надзвичайною гостинністю і проявами дружби, — відзначив керівник делегації. — Крім слов'янського характеру і близької історії, нас зв'язують спільні ідеали соціалізму і комунізму, миролюбності й прогресу»²⁵.

Гості з Югославії побували, крім столиці Радянської України, в Запоріжжі, Одесі, Донецьку, Харкові, Львові, Ровно, Чернігові, Ялті, Каневі та Переяславі-Хмельницькому, ознайомилися з діяльністю трудящих на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, науководослідних інститутах та установах, взяли активну участь у вечорах дружби. На українській сцені виступали драматичний колектив Соціалістичної Республіки Хорватії і театр ляльок з міста Задар, фольклорний ансамбль пісні й танцю «Ладо», ансамбль сучасного танцю, естрадне ревію «Мелодії Адриатики», камерний інструментальний ансамбль, а також окремі виконавці — співаки, диригенти й ін. У рамках програми Днів демонструвалися виставки фотографій, скульптури і дизайну, проходив фестиваль кінофільмів, відбувалися творчі зустрічі українських і хорватських письменників та кінематографістів. Об-

²⁴ Поточний архів АН УРСР: Довідка про співробітництво..., с. 3.

²⁵ Прапор комунізму, 1980, 19 верес.; Vjesnik, 1980, 19 гїпа.

мін духовними цінностями між Українською РСР і Соціалістичною Республікою Хорватією став традиційним.

Радянсько-югославські відносини розвиваються у випробуваному руслі дружби та співробітництва. ЦК КПРС і Радянський уряд проводять послідовну політику, спрямовану на їх розширення й поглиблення. Плідні науково-технічні та культурні зв'язки сприяють взаємному збагаченню і повнішому використанню творчих досягнень народів двох країн, служать справі миру й соціального прогресу. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з Югославією є переконливим підтвердженням прагнення трудящих нашої республіки збільшувати свій внесок у відносини Країни Рад з усіма соціалістичними державами.

Г. ДИМИТРОВ І БОЛГАРСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ В ОДЕСІ (1923—1929 рр.)

М. Д. ДИХАН (Одеса), П. С. СОХАНЬ (Київ)

Для радянських людей ім'я Георгія Димитрова дороге тому, що все своє свідоме життя він був великим другом СРСР, вважав його своєю другою батьківщиною, багато зробив для зміцнення міжнародного авторитету першої в світі країни соціалізму. Ставлення до Радянського Союзу Димитров вважав головним критерієм вірності пролетарському інтернаціоналізму.

В Радянському Союзі Г. Димитров прожив майже півтора десятиріччя: в 1924—1933 рр.— періодично як політемігрант, у 1934—1945 рр.— як громадянин СРСР. Можна без перебільшення сказати, що він був активним учасником будівництва соціалізму в нашій країні. Протягом тривалого часу Г. Димитров активно листувався з багатьма колективами трудящих Радянської країни, в тому числі й УРСР, інтерес до якої у нього поглиблювався ще й тим, що в 20—30-х роках на її території проживала значна кількість болгарських політичних емігрантів.

Життя і революційна діяльність Г. Димитрова, його перебування в СРСР у цілому вже дістали відображення в історичній літературі. Проте є ще й маловідомі сторінки, які потребують додаткового висвітлення. Це, зокрема, його зв'язки із співвітчизниками в 1923—1929 рр., яким і присвячене дане повідомлення.

В Одесі в той час проживали політичні емігранти з усього Балканського півострова, в тому числі й з Болгарії¹. Лише в 1924 р. туди прибуло 204 болгарських політемігранти², а в серпні 1925 р. її жителі сердечно зустрічали нову групу з 43-х революціонерів, які на чолі з Т. Бакирджевим втекли з в'язниці, що на острові Св. Анастасії (нині — острів Більшовик), і за допомогою радянського консула у Стамбулі С. Мирного переправилися до Одеси³. У жовтні 1926 р. на Україні вже проживало близько тисячі болгарських політемігрантів⁴.

У зв'язку з цим ЦК МОДР ще наприкінці 1923 р. ухвалив рішення про створення Одеського відділення у справах політемігрантів.

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР (далі: ЦДАЖР СРСР), ф. 8285, оп. 1, спр. 13, арк. 27, 28.

² Державний архів Одеської області, ф. 969, оп. 3, спр. 466, арк. 90.

³ Снімов Борис. Дерзкий бунт.— М., 1973, с. 108.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 2, спр. 2134, арк. 18.

Протягом 1923—1927 рр. воно подало допомогу і моральну підтримку більш як 1000 емігрантам, головним чином з Болгарії⁵.

Г. Димитров особисто займався питаннями нелегальної відправки своїх співвітчизників до Радянського Союзу та їх трудовлаштування. Як один з керівників Закордонного представництва ЦК БКП при Виконавчому Комітеті Комінтерну (ВККІ) він надавав великого значення вихованню болгарської партійної еміграції в дусі ленінських ідей. Квітневі події 1925 р., що призвели до посилення фашистського терору в Болгарії й розгрому Комуністичної партії, показали, що для неї конче необхідно оволодіти ідейними, тактичними та організаційними основами марксизму-ленінізму. Ці питання були конкретно розроблені на П'ятому розширеному пленумі ВККІ.

У світлі його рішень влітку 1925 р. у Москві за ініціативою Закордонного представництва ЦК БКП при ВККІ під головуванням Г. Димитрова і Г. Генова було проведено розширену нараду Центрального комітету Болгарської компартії, на якій всебічно обговорювалося становище в Болгарії і тактика партії в обстановці, що склалася. Нарада ухвалила рішення про необхідність більшовизації БКП, оволодіння нею ленінськими принципами і тактикою, засвоєння уроків та досвіду робітничого руху, насамперед російської революції, й критичної переоцінки свого власного досвіду. На пропозицію Г. Димитрова і В. Коларова з порядку денного було знято курс на підготовку збройного повстання в країні і вказано на необхідність ретельної підготовки партійних кадрів та завоювання мас на бік БКП.

Серед болгарських політемігрантів, що проживали в той час у Радянському Союзі, не було повної одностайності в оцінці подій на батьківщині і тактики БКП. Одні все ще вважали за необхідне продовжувати курс на підготовку в країні нового збройного повстання, інші поділяли точку зору ВККІ та Г. Димитрова і В. Коларова про доцільність його тимчасового зняття і переведення партії на нові, нелегальні умови боротьби. Мали місце й окремі відверто ліквідаторські настрої.

Тому поряд з виправленням тактичної лінії партійних сил, що залишилися на батьківщині, Димитров і Коларов вважали не менш важливим завданням згуртування і марксистсько-ленінське переозброєння політемігрантів з метою підготовки з них основного складу нових більшовицьких кадрів, здатних повести за собою трудящі маси Болгарії на організовану боротьбу проти капіталістичного ладу. З цією метою вони підтримували постійні зв'язки з керівництвом ВКП(б), Комінтерну та МОДР СРСР, а також з основними центрами болгарської політеміграції в СРСР, якими на той час були Одеса, Катеринослав (Дніпропетровськ), Харків, Преслав (Мелітопольський округ), Комуна ім. Благоева під Полтавою тощо.

Політичні емігранти з Болгарії, як і з інших країн, з своєї ініціативи створювали з дозволу ЦК ВКП(б) національні й міжнародні секції й клуби, які в 20—30-х роках разом з модрівськими організаціями проводили велику роботу в справі міжнародного виховання трудящих. Так, болгарські секції діяли при інтерклубах в Одесі й Харкові. Плани їх діяльності затверджувалися політемігрантською комісією при Закордонному представництві ЦК БКП при Виконкомі Комінтерну⁶.

Болгарська секція політемігрантів Одеського інтерклубу ім. К. Маркса проводила значну культурно-освітню і пропагандистську роботу серед співвітчизників, що проживали в губернії, де їх налічувалося в той час близько 36 тис. чол.⁷ Зокрема, вони працювали вчи-

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 8285, оп. 1, спр. 13, арк. 28.

⁶ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 7, спр. 926, арк. 4.

⁷ Там же, спр. 374, арк. 37.

телями в болгарських школах⁸. При секції діяли гуртки по вивченню історії БКП, політичної економії тощо.

Г. Дмитров, В. Коларов, інші діячі БКП часто виїжджали на місця проживання співвітчизників. Так, В. Коларов у 1924, 1925 і 1928 роках відвідував Комуни ім. Благоєва, багато в чому допоміг її членам своїми порадами. До Одеси за завданням Закордонного представництва ЦК БКП при Виконкомі Комінтерну в 1925 р. приїздили І. Генчев (Боян), Г. Генов (Гончо) і С. Сапунов, у 1926 р.— Станке Дмитров та Георгій Дмитров. І. Генчев, зокрема, докладно вивчав настрої та життєві умови болгарських політемігрантів і надсилав до Москви інформації про свої враження. Більшість з них, писав він про новоприбулих 54-х співвітчизників, чудові товариші, яких треба зберегти для революційного руху і допомогти їм здобути необхідні знання і марксистсько-ленінське загартування⁹. Він узяв активну участь в організації навчання політемігрантів, вів переговори з керівництвом болгарського бюро Одеського окрпарткому про створення гуртків політосвіти для них, відвідав Будинок відпочинку політемігрантів, цікавився їх харчуванням, забезпеченням пресою тощо. Інформує про все це керівництво БКП, І. Генчев писав про необхідність якнайшвидше вирішити питання про переведення членів партії та комсомольців до лав ВКП(б) і ВЛКСМ, допомогти їм вступити до навчальних закладів і надіслати відповідні інструкції з цього питання¹⁰.

Становище болгарських політемігрантів обговорювалося на засіданні Закордонного бюро ЦК БКП, що проходило в Москві 25 липня 1925 р. На ньому з доповіддю виступив Г. Генов.

На засідання прибув і Т. Луканов — представник від одеських політемігрантів. У його роботі взяли участь члени ЦК БКП Н. Кофаржієв, К. Лазаров, П. Станев, Й. Панов, Г. Кристев, Г. Бакалов, Г. Панов та ін.

У зв'язку з тим, що серед болгарської політеміграції в Одесі продовжувалися дискусії і мали місце певні розбіжності в оцінці тактики БКП, Г. Дмитров постійно тримав це питання під контролем. Відпочиваючи влітку 1926 р. у Кисловодську, він у листах до С. Дмитрова від 25 травня і 15 червня пропонував провести на півдні України партійну конференцію, а також направити до Одеси члена ЦК БКП А. Іванова для з'ясування непорозумінь. В листі від 23 червня Георгій Михайлович писав С. Дмитрову про необхідність вжиття заходів проти проявів правого ухилу в партії і повідомляв про свій намір виїхати до Одеси для зустрічі із співвітчизниками¹¹.

19 липня 1926 р. його зустрічали на залізничному вокзалі в Одесі керівники болгарського бюро при Одеському окружкомі партії Я. Маслінков, Р. Крайчев, Л. Раєвський та інші. Це був перший приїзд Г. Дмитрова на українську землю. Ввечері в приміщенні Південного бюро Відділу міжнародних зв'язків Комінтерну відбулася бесіда Г. Дмитрова з партійними працівниками, відомими йому ще по роботі в Болгарії¹². Наступного дня в приміщенні Інтерклубу відбулися загальні збори болгарських політемігрантів, на яких з доповіддю «Про становище в Болгарії і в БКП» виступив Г. Дмитров. Голодував на зборах С. Керезов — активний учасник червеного антифашистського повстання; протокол вів В. Таргов — учасник втечі 43-х з тюрми на острові Св. Анастасії, завдяки записам якого й зберег-

⁸ Там же, арк. 39.

⁹ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 3, оп. 4, спр. 83, арк. 51.

¹⁰ Там же, арк. 52—53.

¹¹ Известия на Института по история на БКП.— София, 1966, т. 15, с. 286—287.

¹² Спогади Вели Крайчевої (зберігаються у М. Дихана), с. 4.

лися основні положення доповіді Г. Димитрова¹³. З тезами цього документа читачі вже знайомі¹⁴.

У своїй доповіді Г. Димитров насамперед дав оцінку подіям, пов'язаним з державним переворотом 9 червня 1923 р. і хибною позицією БКП невтручання в них. «Сьогодні, оглядаючись на минуле,— наголосив він,— ми можемо спокійно і без суперечок сказати: для БКП 9 червня було фатальною помилкою з колосальними наслідками. Той, хто заявляє, що 9 червня БКП не повинна була давати пароль для виступу, той не правий і не має нічого спільного з комунізмом»¹⁵. Засудження помилкової тактики компартії під час державного перевороту 9 червня 1923 р. в Болгарії було дуже важливим. Адже окремі політемігранти в Одесі обстоювали її невтручання і вважали, що вересневе повстання 1923 р. лише привело до великих втрат. У зв'язку з цим Г. Димитров підкреслив, що, очоливши його, партія діяла правильно. «Залишатися бездіяльними у вересні,— сказав він,— було б шаленістю»¹⁶. Він також нагадав, що буржуазія в той час сама перейшла в наступ. 12 вересня було заарештовано понад 2 тис. революціонерів. «У цей момент,— сказав Димитров,— БКП, як революційна партія, дала пароль для активних дій і врятувала свою революційну честь»¹⁷. Далі Г. Димитров зазначив, що після поразки повстання керівництво БКП дотримувалося правильного курсу на підготовку нового виступу з метою повалення режиму Цанкова і встановлення робітничо-селянської влади. Цьому сприяла і внутрішня, і зовнішня обстановка¹⁸, адже період революційного піднесення тоді ще продовжувався. Однак уже в наступному році реакційні режими урядів балканських країн, підтримувані Англією, змінили свою політику. Партії необхідно було врахувати нову ситуацію і відповідно змінити тактику боротьби. Проте вона не зробила цього вчасно. У зв'язку з посиленням реакції окремі революційні діячі прийшли до висновку про необхідність застосування революційного терору знизу. В рядах БКП з'явився ультралівий ухил. Замах на урядових осіб у квітні 1925 р. було використано як привід, якого Цанков, до речі, довго шукав, для розгрому компартії та її союзників.

«Наше Закордонне представництво,— продовжив Димитров,— скликало влітку 1925 р. розширену Московську нараду з участю тільки-но прибулих товаришів з Болгарії. Обговоривши ретельно всі питання про становище в країні і в БКП, вона констатувала, що ми останнім часом відірвалися від мас. Тому ми знімаємо курс на збройне повстання. Треба збирати і згуртовувати розбиті сили партії»¹⁹. Далі Г. Димитров охарактеризував економічне й політичне становище в країні, проаналізував причини, що привели до приходу в січні 1926 р. до влади уряду Ляпчева — Велкова. Останній діяв іншими методами, але по суті був профашистським. Г. Димитров високо оцінив діяльність болгарських комуністів-підпільників і відзначив, що після невдалого замаху члени ЦК БКП, які залишилися живими, робили важку, але таку потрібну справу збирання революційних сил, встановлення зв'язків між ними²⁰. Димитров схвалив відновлення діяльності

¹³ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 925, арк. 31—34 зв.

¹⁴ Сохань П. С. Про перебування Г. Димитрова в Одесі у 1926 р.— УІЖ, 1964, № 1, с. 85—87; Сохань П. С. Георгій Димитров і Україна.— К., 1982, с. 42—43; Чернявський Г. И. Новое о пребывании Г. Димитрова в эмиграции.— Вопросы истории КПСС, 1964, № 5, с. 65—66.

¹⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 925, арк. 31—31 зв.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, арк. 32.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

незалежних революційних профспілок та їх органу — газети «Єдинство» і відзначив посилення впливу партії на маси. На закінчення доповіді він спинився на завданнях болгарської політеміграції в СРСР, наголосив на необхідності насамперед покінчити з усіма суперечками, які виникли серед політемігрантів, подавати всіляку допомогу партії в її діяльності, виконувати свій революційний обов'язок щодо СРСР. «Ми повинні, — підкреслив Г. Дмитров, — вивчати російський революційний досвід, робити з нього потрібні висновки, використовувати своє перебування в СРСР для збагачення своїх знань»²¹.

Потім Дмитров відповів на запитання присутніх, зокрема, про становище, яке виникло в Болгарії у зв'язку з амністією. Тоді ж комуністи обговорили підготовлений комісією проект резолюції про роботу серед еміграції. Погляди учасників зборів щодо резолюції розійшлися. В ній мала місце неправильна оцінка подій у Болгарії в червні й вересні 1923 р. Тому В. Іванов заявив, що резолюція не марксистська, і її не можна взяти за основу. Його пропозицію підтримав і завідуючий секцією Я. Маслінков. Виступивши з цього приводу, Г. Дмитров сказав: «Резолюція має багато неправильних положень, і якщо йдеться про те, щоб прийняти резолюцію більшістю голосів, а мети не буде досягнуто через суперечки між еміграцією, то краще залишатися без резолюції»²².

Після зборів комісія продовжувала роботу, і завдяки участі в ній Дмитрова в резолюції було виправлено помилкові положення. Це, зокрема, підтверджує його лист від 3 серпня 1926 р. до ЦК БКП, в якому він писав: «Надсилаю вам резолюцію одеських товаришів. Вона свідчить, що в їх середовищі вже зжиті тогорічні помилкові погляди і антипартійні настрої»²³.

Я. Атанасов у спогадах про зустрічі з Г. Дмитровим згадує, що під час його перебування в Одесі відбулися ще одні збори політеміграції, на яких Георгій Михайлович ставив завдання готувати кадри для майбутньої революції в Болгарії²⁴.

Перебування Г. Дмитрова в Одесі, його доповіді й бесіди із співвітчизниками допомогли останнім краще розібратися в складних питаннях політичної лінії і тактики БКП та ВКП(б) і подолати в цілому розбіжності, які існували на той час серед болгарських політемігрантів. Окремі з них хотіли повернутися на батьківщину, щоб взяти участь у партизанській боротьбі, деякі, навпаки, з недовірою ставилися до революції. Г. Дмитрову вдалося переконати їх у необхідності згуртування розпорошених революційних сил, проведення копійної пропагандистської роботи в масах і наполегливої підготовки до наступної революційної діяльності. За ініціативою Дмитрова було складено список усіх бажаючих навчатися в радянських навчальних закладах. Вони виїхали до Москви, де були зараховані до Комуністичного університету національних меншостей Заходу.

У вересні того ж року за дорученням Г. Дмитрова до Одеси прибув С. Дмитров. Він також виступив на зборах політемігрантів, розповідав їм про становище в партії і країні. Г. Дмитров доручив йому скласти новий список осіб, яких треба було відправити на навчання в Ленінградський і Московський університети та у військові навчальні заклади²⁵. 10 вересня 1926 р. Г. Дмитров звернувся до МОДРУ з проханням виділити 1 тис. крб. для потреб близько 70 болгарських політемігрантів, прийнятих до різних навчальних закладів Москви, Ленінграда й Дніпропетровська²⁶.

²¹ Там же, арк. 33.

²² Там же, арк. 34.

²³ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 146, оп. 1, спр. 141, арк. 4.

²⁴ Спомени за Георги Дмитров.— Софія, 1971, т. 1, с. 304—305.

²⁵ Там же, с. 305.

²⁶ Известия на Института по истории на БКП, т. 15, с. 288.

Одним з найважливіших завдань болгарської політеміграції в СРСР була допомога БКП у її боротьбі проти фашизму. 12 січня 1927 р. Г. Димитров у листі до ЦК ВКП(б), а 8 лютого на засіданні ЦК БКП обгрунтував необхідність залучення політемігрантів до цієї роботи. Він запропонував створити з членів БКП і БКСМ групи сприяння, а також заснувати Центральну політемігрантську комісію при Закордонному представництві БКП при ВККІ²⁷. У січні 1927 р. комісія почала діяти. До її складу ввійшли С. Димитров, С. Сапунов, Т. Бакирджієв та Караїванов²⁸. Комісія очолювала і спрямовувала діяльність політемігрантів, дбала про їх побутові умови, згуртування рядів.

Після переведення у вересні 1927 р. значної кількості болгарських курсантів-політемігрантів з Дніпропетровської радпартшколи до Одеси суперечки серед них знову загострилися. За пропозицією Г. Димитрова до Одеси було направлено уповноваженого від Закордонного представництва ЦК БКП при ВККІ С. Велічкова, який провів там велику роз'яснювальну й організаційну роботу.

Важливе значення для виправлення становища мали рішення другої партійної конференції БКП (т. с.), яка відбулася в грудні 1927 р.— січні 1928 р. На ній було засуджено діяльність правих опортуністів та лівих сектантів у БКП, взято курс на переозброєння партії в дусі ідейних, тактичних і організаційних принципів ленінізму. ЦК БКП звернувся до болгарської політеміграції в Одесі із спеціальним листом. 16 квітня 1928 р. його було обговорено на нараді 15-ти активістів, а 20 квітня— на загальних зборах політемігрантів. Вони ухвалили рішення, в якому було записано, що «партійна еміграція в Одесі давала і буде давати гідну відсіч всіляким антипартійним ухилам у своєму середовищі» і звернулися до Центрального комітету своєї партії з проханням, щоб він був «рішучим до тих товаришів, які своєю антипартійною діяльністю принижують престиж БКП»²⁹.

В результаті вжитих заходів становище значно поліпшилося. Виступаючи з доповіддю про роботу серед болгарських політемігрантів в СРСР на засіданні ЦК БКП у травні 1928 р., Г. Димитров відзначив, що Закордонне представництво ЦК Болгарської компартії при ВККІ і керівництво еміграцією доклали чимало зусиль для оздоровлення атмосфери і зміцнення дисципліни серед неї, для подолання бунтарських настроїв та дрібнобуржуазного індивідуалізму, попередження дезорганізаційних дій з боку окремих товаришів. «Ці заходи,— підкреслив він,— мають привести до повного усунення всякого опозиційного відособлення і порушення єдності політеміграції і забезпечити виконання її завдань: використати перебування в СРСР для всебічної роботи в рядах БКП та всебічного сприяння діяльності БКП»³⁰. Від імені ЦК Георгій Михайлович запропонував план підготовки майбутніх активних діячів партії з середовища еміграції таких категорій: а) керівні кадри; б) агітатори і пропагандисти; в) літературні діячі й теоретики; г) військові спеціалісти. Виступаючи на VI конгресі Комінтерну (червень—серпень 1928 р.), Г. Димитров відзначив, що партійно-комсомольська болгарська політеміграція в цілому не піддалася різним впливам, таким небезпечним для всякої еміграції.

Велике значення у справі марксистсько-ленінського виховання болгарських політемігрантів мало видання в 1926—1929 рр. бібліотекою «Комуністическо знаме» 24-х брошур з основ марксизму-ленінізму та болгарського і міжнародного комуністичного й робітничого руху,

²⁷ Там же, с. 293.

²⁸ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 3, оп. 4, спр. 139, арк. 1.

²⁹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 311, арк. 2—5.

³⁰ Там же, спр. 84, арк. 1—4.

а також ленінської праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», рішень пленумів та конгресів Комінтерну тощо³¹.

Копітка робота Г. Димитрова, В. Коларова та їх соратників серед політемігрантів принесла вагомі результати. Завдяки їх піклуванню багато з них одержали ґрунтовну підготовку в радянських і комінтернівських навчальних закладах, здобули практичний досвід роботи, які стали їм у пригоді в боротьбі за нову, демократичну, соціалістичну Болгарію. Окремі з них після закінчення навчальних закладів ще в 20—30-х роках поверталися на батьківщину і включалися в революційну боротьбу, інші набували практичних навичок на партійній і радянській роботі в СРСР, у тому числі й в Українській РСР. Так, на керівних посадах у Центральному болгарському бюро при ЦК КП(б)У, Болгарській секції Центральної комісії національних меншостей України і в Болгарській секції Народного комісаріату освіти УРСР працювали Д. Перванов, С. Міцев, Г. Кристев, Б. Малчев, С. Іджилов. Секретарями райкомів партії та керівниками болгарських секцій при Одеському і Мелітопольському окружкомах партії були Я. Маслінков, А. Грамчев, П. Петров, К. Русінов, Т. Главчев, Д. Манджаков, І. Піперков, М. Гранчаров, Л. Раєвський, Р. Крайчев. Багато болгарських емігрантів навчали дітей у школах, працювали на різних посадах у партійних і радянських установах республіки. Загалом у 20—30-х роках понад 200 комуністів з Болгарії очолювали різні відповідальні пости у південних районах України. Вони набули там практичного досвіду будівництва соціалізму, який успішно використовували у себе на батьківщині після встановлення там народної влади.

³¹ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 1613, арк. 172.

Питання історичного краєзнавства

МІСТО-ГЕРОЙ СЕВАСТОПОЛЬ (До 200-річчя заснування)

Б. В. ЧЕРНИЧКІН

перший секретар Севастопольського міського комітету Компартії України

У славній сім'ї міст-героїв, якими пишається наша країна, гідне місце належить Севастополю. В цьому році він відзначає своє 200-річчя. Його називають легендарним: два століття історії міста — це літопис подвигів в ім'я Батьківщини, незліченні приклади відваги, стійкості й масового героїзму. «Місто, гідне поклоніння» — так перекладається з грецької мови його назва, яку він виправдував не раз.

Розташований на південних морських рубежах країни, Севастополь народився разом з Чорноморським флотом, зростав і розвивався як його база, як надійна фортеця на Чорному морі. Біля джерел його заснування стояли люди, які є гордістю Росії: О. В. Суворов, Ф. Ф. Ушаков, Д. М. Сенявін та ін.

Двічі за свою недовгу історію прославився Севастополь героїчною відсіччю ворогові, мужністю і стійкістю захисників вітчизни, двічі був зруйнований майже дощенту. Він відроджувався з небаченою наполегливістю і ставав ще прекраснішим, немовби герой билинного епосу, якого тяжкі випробування роблять дедалі кращим і досконалішим.

Севастополь засновано в 1783 р. як порт і фортецю на Чорному морі. Цьому, як відомо, передувала багатомісячна героїчна боротьба російського народу за вихід до південних морів — Чорного й Азовського.

7 травня 1783 р., після прибуття в Ахтіарську гавань першої ескадри, її командуючий віце-адмірал Ф. О. Клокачов писав: «Подібної гавані ще не бачив, і в Європі справді такої хорошої немає. Вхід у цю гавань найкращий, природа сама розділила бухту на різні гавані, тобто на військову й купецьку»¹. Роль Севастополя було точно визначено спеціальним указом від 10 лютого 1784 р., в дев'ятому пункті якого говорилося: «Збудувати фортецю велику Севастополь, де нині Ахтіар і де мають бути адміралтейство, верф для кораблів першого рангу, порт і військове поселення»². В цьому указі місто вперше називається «Севастополь». На весну 1784 р. в ньому були не тільки житлові будинки, магазини (продовольчі й технічні склади), причали, а й фортечні укріплення. В бухті базувалися кораблі флоту, який дістав назву «Чорноморського». Місто забудовувалося швидкими темпами, хоч умови життя і праці там були дуже тяжкими.

1 (12) жовтня 1787 р. почалася російсько-турецька війна, в якій солдати О. В. Суворова і матроси Ф. Ф. Ушакова розбили армію та флот Туреччини. В результаті перемоги Росія здобула ширший вихід до Чорного моря, її кордон просунувся до Дністра. Крим перетворювався в могутній форпост країни на цьому морі.

В 1790 р. командуючим Чорноморським флотом було призначено Ф. Ф. Ушакова. При ньому особливо інтенсивно забудовується місто, зростає і міцніє флот.

В 30—40-х роках ХІХ ст. в умовах жорстокого царського режиму бідніше населення Севастополя проживало в Корабельній, Артилерійській слобідках і на міському лагорбі. Матроси робочих екіпажів працювали головним чином у Севастопольському адміралтействі (нині — Морський завод ім. Серго Орджонікідзе), на будівництві та ремонті суден.

В 1834 р. головним командиром Чорноморського флоту та портів Чорного моря став адмірал М. П. Лазарєв. При ньому в 1838 р. було розроблено перший генеральний план забудови центру міста. Околиці та слобідки, як і раніше, забудовувалися хаотично. Розвиток житлового й оборонного будівництва зумовив кількісне зростання населення. Якщо в 1844 р. у місті проживало 41 155 чол., то, наприклад, в 1854 р. його налічувалося вже 46 тис. Велика увага приділялася зміцненню Севастополя як фортеці. В 30-і роки на Північній стороні були закладені кам'яні форти-батареї — Костянтинівська і Михайлівська, на Південній — Олександрівська, Миколаївська та Павлівська. Їх спорудження було завершено до початку Кримської війни.

Кримська (або Східна) війна 1853—1856 рр. стала однією з найбільших подій ХІХ ст. Вона виникла в результаті гострих суперечностей між європейськими державами в боротьбі за ринки збуту й сировини, за розподіл чужих земель і територій, за протоки Босфор і Дарданелли. Почавшись у 1853 р. між Туреччиною і Росією, вона переросла у війну могутньої воєнної коаліції країн — Англії, Франції, Туреччини і Сардинії проти Російської держави. Розпочавши війну, Англія та Франція розгорнули бойові дії на Дунаї, Кавказі, у Криму й одночасно направили свої ескадри в Чорне, Балтійське й Біле моря, а також у російські далекосхідні води. Оскільки союзники ніде не мали успіху, їм довелося відмовитися від такого широкого театру воєнних дій і спрямувати всі свої зусилля на захоплення Криму та головної бази Чорноморського флоту — Севастополя.

¹ Матеріали для історії російського флоту. — СПб., 1895, ч. XV, с. 7.

² Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830, т. XXII, 15229.

2 вересня 1854 р. з'єднаний англо-французький флот (89 військових кораблів та 300 транспортів) підійшов до Євпаторії і висадив десант — 62 тис. 223 чол. Чисельність російських військ була вдвоє меншою.

13 вересня почалася героїчна оборона Севастополя. Протягом двох тижнів під керівництвом віце-адміралів В. О. Корнілова і П. С. Нахімова, контр-адмірала В. І. Істоміна та військового інженера Е. І. Тотлебена місто було перетворене в неприступну фортецю. Ф. Енгельс писав: «...Вся організація цієї оборони була поставлена зразково»³⁻⁴. За 11 місяців оборони Севастополь пережив два штурми і шість бомбардувань. Місто перетворилося в руїни.

Економічна й технічна відсталість кріпосної Росії, її нездатність забезпечити Севастополь, що боровся проти ворога, боєприпасами, поповненням і продовольством були головними причинами того, що російські війська 27 серпня 1855 р. залишили Південну сторону міста. «Кримська війна, — зазначав В. І. Ленін, — показала гнилість і безсилля кріпосної Росії»⁵.

Подвиги героїв, стійкий захист Севастополя в 1854—1855 рр. прославили його на весь світ. Після цієї оборони він став називатися «містом російської слави». Образи віце-адміралів П. С. Нахімова і В. О. Корнілова, контр-адмірала В. І. Істоміна, героїв Петра Кішки, Федора Заїки, Гната Шевченка, Даші Севастопольської, Колі Піщенко та багатьох інших служать гідним прикладом і для радянських людей. В роки Великої Вітчизняної війни Радянський уряд заснував орден Нахімова I і II ступенів та медаль його імені. Ці нагороди стали свідченням наступності наших славних бойових традицій. У зв'язку з 100-річчям героїчної оборони Севастополя 1854—1855 рр. і за великі заслуги міста перед Радянською Батьківщиною Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 жовтня 1954 р. він був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Воєнні дії завдали Севастополю величезної шкоди. Він лежав у руїнах, уціліло лише 14 будинків у центральній частині. Населення його становило всього 6213 чол.

Відбудова міста посувалася повільно. Тільки після скасування в 1871 р. ряду статей Паризького мирного договору починається поживання в економіці, зростає населення міста. Якщо в 1875 р. воно становило 20 911 чол., то в 1885 р. — уже 25 720 чол. Економічному розвитку сприяло, зокрема, виникнення на Чорному морі в 1856 р. великого акціонерного «Російського товариства пароплавства і торгівлі» (РТПТ). Завдяки цьому швидко розвивається й каботажне плавання, впорядковуються чорноморські порти.

В місті зростає промисловість, відбудовується і передається РТПТ Лазаревське адміралтейство, споруджуються нові доки. Інтенсивніше ведеться будівництво залізниці Москва — Харків — Лозова — Севастополь (1872—1875 рр.).

Нещадна експлуатація будівельників, масові нещасні випадки, напівголодне існування людей вели до частих захворювань і величезної смертності, викликали у них протести. У травні 1873 р. відбулися економічні страйки робітників-будівельників.

В 1876 р. у Севастополі виникають перші народницькі гуртки, а наприкінці 90-х років — перші марксистські. Великий вплив на розвиток революційного руху в Криму справила ленінська «Искра», яку в 1901 р. нелегально завезли в Севастополь і на Чорноморський флот.

³⁻⁴ Енгельс Ф. Хід війни. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 11, с. 181.

⁵ Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція. — Повне збір. творів, т. 20, с. 163.

У квітні 1902 р. з окремих соціал-демократичних гуртків було створено «Севастопольську робітничу організацію», куди входили трудівники порту, Морського заводу і матроси флоту. Вона готувала робітників, матросів і солдатів до збройної боротьби проти самодержавства. У травні того ж року був прийнятий «Статут Севастопольської робітничої організації». В 1903 р. соціал-демократичні гуртки виникли у всіх екіпажах Чорноморського флоту. Севастопольський комітет РСДРП, що створився тоді, об'єднавав три районні організації: міську, портову та військову.

З 1903 р. починаються масові революційні виступи на Чорноморському флоті. В кінці 1904 р. було створено Центральний комітет РСДРП Чорноморського флоту («Матроська централка»).

Після «кривавої неділі», яка викликала пробудження політичної свідомості у широких народних мас країни, в місті відбуваються революційні сходки, демонстрації, політичні страйки. Восени 1905 р. розгортається підготовка повстання на кораблях Чорноморського флоту. 11 днів тривало повстання на броненосці «Потемкин». Слідом за цим повстали моряки на броненосці «Георгій Победоносець» і на учбовому кораблі «Прут». Робітники Севастополя активно підтримали повсталих. У листопаді 1905 р. вибухнуло повстання на крейсері «Очаків». Очолили це повстання лейтенант П. П. Шмідт, кондуктор С. П. Частник, матроси О. І. Гладков і М. Г. Антоненко. Виступи моряків броненосця «Потемкин» та інших кораблів Чорноморського флоту, хоч вони й закінчилися поразкою, відіграли величезну роль в революції 1905—1907 рр. У зв'язку з цим В. І. Ленін писав про спробу «...утворення ядра революційної армії»⁶.

Незважаючи на воєнний стан і масові арешти, Севастопольська військова організація РСДРП на початок літа 1906 р. розгорнула роботу на кораблях і в частинах. У тому ж році почала виходити її нелегальна газета — «Солдат».

Піднесення революційного руху деякою мірою було затримане початком світової війни. Проте вже у 1916 р. класова боротьба у країні загострюється. Севастопольські більшовики, перебуваючи у глибокому підпіллі, продовжують революційну роботу серед робітників, солдатів і матросів.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції на мітингу в Севастопольському флотському напівекіпажі було обрано тимчасовий військово-виконавчий комітет, куди ввійшли 20 солдатів і матросів. Водночас у Севастополі організуються дві Ради: одна — робітничих, друга — матроських і солдатських депутатів, що пізніше утворили Севастопольську Раду військових і робітничих депутатів. Її виконавчим органом був Центральний Виконавчий комітет. Однак у керівництві Радою опинилися меншовики та есери, які вели угодовську політику й не думали зробити Раду органом революційної влади.

У складній обстановці більшовики розгорнули боротьбу за маси. В квітні 1917 р. було створено перший у Криму самостійний більшовицький комітет під головуванням матроса С. Г. Сапронова, який встановив зв'язок з відповідними організаціями Донбасу і Катеринослава. Керуючись Квітневими тезами В. І. Леніна, більшовицька організація стала на шлях боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Неоціненну допомогу більшовикам міста і флоту в боротьбі за завоювання мас на бік соціалістичної революції подав Центральний Комітет РСДРП(б), направивши у Севастополь на роботу професійних революціонерів: Ю. П. Гавена, К. Я. Зедіна, Н. І. Островську, М. А. Пожарова, В. В. Роменця та ін. У травні—червні, серпні й

⁶ Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд.— Повне зібр. творів, т. 10, с. 320.

листопаді в місто приїздили три делегації революційних балтійських моряків.

У ніч на 16 грудня 1917 р. на об'єднаному засіданні виконкому Ради і Центрофлоту спільно з представниками судових і берегових частин було утворено військово-революційний комітет на чолі з Ю. П. Гавеном. Головою виконкому обрано секретаря комітету РСДРП(б) М. А. Пожарова.

Перемога Радянської влади в Севастополі мала велике значення. Революційні загони моряків Чорноморського флоту, робітників міста брали активну участь в її встановленні не тільки в Криму, а й у ряді міст і районів Дону, Кубані, Кавказу, півдня України та Молдавії.

Проте влада Рад у Севастополі проіснувала лише до 1 травня 1918 р. Об'єднані сили міжнародної та внутрішньої контрреволюції перейшли в наступ на молоду Радянську республіку. Два з половиною роки точилася в Криму напружена боротьба проти німецьких окупантів, англо-французьких інтервентів, проти білогвардійських полчищ Денікіна і Врангеля. В тяжких умовах окупації більшовицька підпільна організація міста здійснювала безустанну роботу по мобілізації трудящих на боротьбу проти іноземних загарбників та білогвардійців.

15 листопада 1920 р. Севастополь визволили війська Південного фронту під командуванням М. В. Фрунзе. Очолювані більшовиками севастопольці почали будувати нове життя. Налагоджувалося промислове виробництво і комунальне господарство, відроджувався Чорноморський флот. ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У направили в Севастополь досвідчених партійних працівників: С. М. Крилова, І. П. Носова, І. А. Богданова та ін. Величезну увагу відбудові міста приділяли ЦК РКП(б), Радянський уряд, особисто В. І. Ленін.

В умовах розрухи робітники Морського заводу і порту на кінець 1922 р. відремонтували для Чорноморського флоту 2 есмінці, 7 канонерських та підводних човнів, кілька тральщиків і мінних загороджувачів. Радянський уряд високо оцінив доблесну працю колективу Морського заводу, нагородивши його 19 листопада 1923 р. орденом Трудового Червоного Прапора РСФРР. В ході «Тижня Червоного флоту», що проводився у країні за рішенням ЦК РКП(б) в січні 1923 р., багато колективів трудящих шефствували над кораблями цього флоту. В роки перших п'ятирічок, коли величезна увага приділялася зміцненню обороноздатності країни, в Севастополі були відкриті училище Берегової оборони ім. ЛКСМУ та Вище військово-морське училище.

Перевірка стану бойової готовності Чорноморського флоту, проведена інспекцією Наркомату Військово-Морського Флоту СРСР в 1940 р. — першій половині 1941 р. показала, що в технічному і морально-політичному відношенні, а також за рівнем бойової підготовки флот готовий до будь-яких випробувань.

Таким тяжким випробуванням для нього, як і для Збройних Сил СРСР у цілому, для всього радянського народу стала Велика Вітчизняна війна.

У стратегічних планах гітлерівського командування Крим був важливим плацдармом для просування на Кавказ і далі. Оволодіння Севастополем означало панування фашистів на Чорному морі.

Війна для Севастополя почалася в перші години 22 червня 1941 р., коли фашистські літаки здійснили свій перший наліт на місто. Восени 1941 р. кримська земля й підступи до Севастополя стали ареною жорстоких боїв. Для захоплення Криму були направлені гітлерівська 11-а армія та румунський гірський корпус. Їх підтримували 4-й повітряний флот і танкові з'єднання ворога. Гітлер наказав командуючому 11-ю армією генералу Манштейну якнайшвидше оволодіти містом.

Завдання відстояти Севастополь, розгромити сили противника, не дати фашистам перекинути далі на схід 11-у армію було одним з

важливих у планах радянського командування. І Севастопольці з честю виконали його. Ворог неодноразово починав рішучий наступ на Севастополь, для чого зосередив на підступах до нього величезну кількість танків, артилерії, авіації та піхоти. Проте і в листопадових, і в грудневих боях 1941 р. захисники міста, незважаючи на перевагу гітлерівців у збройних силах і засобах, не були зломлені.

З метою об'єднання дій усіх частин, що обороняли підступи до Севастополя, створюється міський оборонний район, який очолив командуючий Чорноморським флотом віце-адмірал П. С. Октябрський. Його заступниками були: по сухопутній обороні — генерал-майор І. Ю. Петров, береговій — генерал-майор П. О. Моргунов, інженерній — генерал-майор А. Ф. Хренов.

Величезну роботу по мобілізації трудящих міста на всебічну допомогу фронту проводили партійні й радянські органи Севастополя. Міський комітет оборони, створений у кінці жовтня 1941 р. на чолі з першим секретарем міськкому ВКП(б) Б. О. Борисовим, став справжнім штабом севастопольських комуністів, усього цивільного населення міста.

Героїзм в обороні Севастополя був масовим. Серед сотень тисяч його славних захисників називалися імена героїв, про яких незабаром дізналася вся країна. Це — льотчик 32-го винищувального авіаполку ВВС ЧФ молодший лейтенант Яків Іванов, який своїм літаком двічі таранив ворожі бомбардувальники, що намагалися прорватися до міста. Це — капітан Микола Хрустальов, який повторив подвиг М. Ф. Гастелло. Це — Ніна Онілова, славнозвісна «Анка-кулеметниця», яка знищила своїм «максимом» не одну сотню гітлерівських солдатів та офіцерів. Це і матрос Іван Голубець, який загинув, рятуючи свій корабель. Це — морські піхотинці М. Д. Фільченков, В. Ф. Цибулько, Ю. К. Паршин, І. М. Красносельський і Д. С. Одинцов, що ціною свого життя зупинили фашистські танки.

Біля стін чорноморської твердині міцніла дружба народів Радянської країни. Серед воїнів, які захищали Севастополь, були представники 44 національностей і народностей нашої Батьківщини. Всі вони боролися за фортецю на Чорному морі, не шкодуючи свого життя.

Не можна не сказати про мужність, високий патріотизм жителів Севастополя, які робили все можливе й навіть неможливе, щоб допомогти бійцям і командирам — захисникам їх рідного міста.

Під керівництвом комуністів робітники, службовці, всі жителі Севастополя виявляли чудеса мужності. В підземних цехах спецкомбінатів №№ 1 і 2 було виготовлено сотні мінометів, десятки тисяч гранат і мін, тисячі комплектів обмундирування, взуття, які були такі необхідні захисникам міста. Крім того, севастопольці зібрали і здали фронтовикам лише до грудня 1941 р. понад 35 тис. теплих речей, 25 тис. подарунків та багато іншого.

У прифронтовому місті було немало героїв, яких знали всі, на яких рівнялися. Анастасія Чаус, яка втратила руку, відмовилась евакуюватися на Велику землю. Підлікувавшись, вона знову стала до свого верстата і не тільки виконувала, а й перевиконувала норми. Не забудуть севастопольці й вчительку О. С. Федоринчик, домогосподарок М. Т. Тимченко, Л. О. Ракову, Н. М. Бассак, школярів Юрка Рацька, Віру і Віктора Снітка та багатьох інших, що віддавали всі свої сили, а інколи й життя, в ім'я перемоги над запеклим ворогом.

Величезні втрати змусили фашистів перейти до позиційної війни, хоч у них була абсолютна перевага в живій силі та бойовій техніці.

На допомогу обложеному Севастополю прийшов Чорноморський флот. За час оборони ним було здійснено сотні рейсів, доставлено захисникам тисячі тонн боєприпасів, продовольства та озброєння й десятки тисяч бійців, вивезено з міста цінне устаткування, жителів і

поранених. Кораблі подавали також артилерійську підтримку сухопутним військам. Вони провели 407 стрільб, витративши 12 760 снарядів великого і середнього калібру⁷.

На весну 1942 р. обстановка під Севастополем знову стала вкрай небезпечною. Починаючи з 20 травня фашисти щодня піддавали місто жорсткому бомбардуванню й артобстрілу. З 1 по 8 червня в місті було зруйновано 4640 і пошкоджено 7000 будівель, спричинено понад 500 пожеж. Севастополь перетворився в палаючі руїни. Проте, коли 7 червня гітлерівці знову пішли на штурм міста, вони наштотхнулися на організовану, відчайдушну відсіч. До 30 червня, відстоюючи кожний метр севастопольської землі, билися воїни 25-ї Чапаєвської дивізії, 95-ї Молдавської, 109-ї, 172-ї, 345-ї, 386-ї та 388-ї стрілецьких дивізій, 7-ї, 8-ї, 9-ї та 79-ї бригад морської піхоти, бійці берегових батарей, артилеристи, сапери, льотчики.

Двічі змінювала особовий склад 11-а армія Манштейна, втративши за 250 днів боїв під Севастополем 300 тис. своїх солдатів та офіцерів. 4 липня 1942 р. газета «Правда» писала: «Подвиги севастопольців, їх беззавітна мужність і самовідданість, запал у боротьбі з ворогом житимуть у віках, їх увінчає безсмертна слава».

Виконавши свої завдання, захисники міста за наказом лишили його. Проте боротьба патріотів-підпільників не припинялася, севастопольська земля горіла під ногами окупантів. Вітчизна високо оцінила героїзм і мужність захисників міста. Керівнику севастопольської комуністичної підпільної організації в тилу гітлерівців В. Д. Рев'якіну було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, М. Г. Терещенка і П. Д. Сільникова нагороджено орденами Леніна, 56 підпільників удостоєно орденів та медалей. Севастопольці свято шанують пам'ять славних патріотів. У 1963 р. було відкрито монумент «Борцям підпілля», в 1967 р. — меморіальний будинок-музей севастопольських підпільників, їх іменами названо вулиці та площі міста.

Весною 1944 р. на кримську землю прийшли радянські воїни-визволителі. 8 квітня наші війська завдали нищівних ударів по укріпленнях ворога і, прорвавши їх, рушили на простори Криму. Вогненний вал визволителів змיתав на своєму шляху ворожі війська, що намагалися закріпитися на проміжних рубежах. У наказі військам 4-го Українського фронту від 18 квітня 1944 р. зазначалося: «Товариші бійці й офіцери!.. Сьогодні частини армій вийшли до останнього рубежу севастопольської оборони ворога на р. Чорна і до хребта Сапун-гори, що в 5—7 км від Севастополя. Необхідний останній організований рішучий штурм, щоб втопити противника в морі й захопити його техніку».

Використовуючи гористу місцевість, ворог створив могутню систему укріплень, за якими укрилися залишки 17-ї гітлерівської армії, чисельністю понад 72 тис. чол. Фашистське командування наказало утримувати Севастополь будь-якою ціною.

5 травня 1944 р. після старанної підготовки перейшла в наступ з північного сходу 2-а гвардійська армія, а 7 травня війська 4-го Українського фронту почали штурм ворожих укріплень по всьому фронту. Головний удар було завдано лівим флангом — Приморською та 51-ю арміями на ділянці Сапун-гора — Карань. Уперті бої зав'язалися на всіх інших ділянках. Вони переходили часто в рукопашні зіткнення, особливо в районі Сапун-гори. В той день тисячі бійців і командирів виявили небачений героїзм. Серед них було 113 280 комуністів і 69 489 комсомольців⁸.

⁷ Ванеев Г. И. и др. Героическая оборона Севастополя 1941—1942 гг. — М., 1969, с. 328.

⁸ Центральний архів Міністерства оборони СРСР, ф. 244, оп. 48620 с, спр. 17, арк. 76.

Дев'ять годин радянські війська безперервно штурмували круті схили Сапун-гори. Надвечір на її гребні вже майоріли червоні прапори. Першими їх водрузили воїни 77-ї стрілецької дивізії полковника О. П. Родіонова і 32-ї гвардійської стрілецької дивізії гвардії полковника М. К. Закурєнкова. Гідний вклад у переможний штурм Сапун-гори внесли льотчики 8-ї повітряної армії, артилеристи, мінометники, бійці інженерно-саперних та інших частин. Незважаючи на запеклий опір ворога, кільце оточення невблаганно звужувалося. На кінець дня 9 травня Севастополь був повністю очищений від ворога. 10 травня газета «Правда» писала: «Здрастуй, рідний Севастополь! Любиме місто радянського народу, місто-герой, місто-богатыр! Радісно вітає тебе вся країна!».

Всі намагання гітлерівців евакуювати залишки своєї армії було зірвано активними діями авіації та кораблів Чорноморського флоту. 12 травня розгром ворожого угруповання у Криму було повністю завершено, а в районі мису Херсонес взято в полон останніх ворожих солдатів та офіцерів. Кримська операція завершилася блискучою перемогою радянських військ.

У боротьбі за Севастополь воїни-визволителі виявили високу бойову майстерність, витримку й самовідданість. За доблесть і відвагу тисячі солдатів та офіцерів нагороджено орденами й медалями, 240 воїнів удостоєно звання Героя Радянського Союзу. За відмінні бойові дії 51 частина і з'єднання 4-го Українського фронту й Чорноморського флоту одержали ордени, а 118 частин і з'єднань дістали почесне найменування «Севастопольських». Подвиги визволителів увічнено більш як 40 пам'ятниками. І на згадку про тих, хто віддав своє життя за місто, на Сапун-горі, біля обеліска Слави, запалено Вічний вогонь.

Визволений Севастополь лежав у руїнах. Матеріальна шкода, завдана гітлерівцями місту й порту, становила 2,5 млрд. крб.⁹ Комуністична партія і Радянський уряд надавали великого значення відбудові міста — головної бази Чорноморського флоту. Для цієї мети було асигновано значні кошти, створено будівельну організацію — трест «Севастопольбуд», яку очолив заступник наркома будівництва СРСР М. В. Бехтін.

Безпосереднє керівництво всією діяльністю в перші дні відбудови Севастополя зосереджувалося в руках сформованої Кримським обкомом партії оперативної групи, куди ввійшли секретар міськкому партії П. І. Лесик, голова виконкому міськради В. П. Єфремов, секретар міськкому партії А. О. Сарина та інші. Велику роль у справі відбудови міста відіграв патріотичний рух трудящих, які застосовували метод «народної будови». Цей почин підтримали молоді працівниці швейної фабрики, трудові колективи Морського заводу, ДРЕС. Активно працювали по відродженню Севастополя учасники його оборони Н. М. Басак, О. С. Федоринчик і М. Т. Тимченко, бригада штукатурів Т. В. Гадюченко, комсомольсько-молодіжна бригада І. Червякової. Для керівництва цією роботою було створено міський та районні штаби, запроваджено міську книгу Пошани і дошку Пошани в газеті «Слава Севастополя».

25 жовтня 1948 р. постановою Ради Міністрів СРСР за № 4035—1619 «Про відбудову міста Севастополя» було визначено здійснити її протягом 3—4 років. На допомогу севастопольцям прибували патріоти з різних кінців країни: з Іркутська та Рязані, України і Молдавії, Грузії та Вірменії, Казахстану й Киргизії. Представники понад 40 національностей брали участь у відбудові Севастополя. Реконструкція й нове будівництво велися в місті за єдиним генеральним планом, авторами якого були Ю. А. Траутман, В. М. Артюхов, І. А. Брауде, М. М. Сдобняков та інші. Широко розгорнулося соціалістичне змагання.

⁹ Історія міста-героя Севастополя.— К., 1958, т. II, с. 290.

На кінець 1954 р. Севастополь був повністю відбудований. До ладу діючих стали нові заводи, фабрики й комбінати. Територія міста зросла в 1,5 рази, його житлова площа становила 654 тис. кв. м. Багатьох трудівників, які відзначилися на відбудові міста, нагородили знаком «Відмінник будівництва Севастополя».

У жовтні 1954 р. Радянський уряд, високо оцінюючи бойові та трудові подвиги севастопольців і моряків Чорноморського флоту, нагородив Севастополь орденом Червоного Прапора. Вручаючи його місту, К. Є. Ворошилов відзначив, що завдяки турботі партії та уряду, самовідданій праці будівельників Севастополь підвівся з руїн заново відбудований і став одним з найкращих міст нашої великої Батьківщини.

Сьогодні Севастополь — місто республіканського підпорядкування, важливий промисловий, науковий і культурний центр півдня України. В ньому налічується 44 великих промислових підприємства, що випускають різну продукцію на сотні мільйонів карбованців. У радгоспах приміської зони розвинуті виноградарство та виноробство. Гордістю вітчизняного морського плавкранобудування є плавкрани «Чорноморець», «Богатир» й найпотужніший у країні — «Витязь», які споруджує колектив ордена Леніна і Трудового Червоного Прапора виробничого об'єднання «Севастопольський морський завод імені С. Орджонікідзе».

За останні два десятиріччя в Севастополі дістали розвиток нові галузі промисловості: приладобудівна, рибодобувна та рибообробна. На берегах Комишевої бухти розташовані два виробничі об'єднання — «Атлантика» і «Південрибхолодфлот». Десятки сучасних промислових риболовецьких суден і рефрижераторів, на борту яких зазначено місце прописки — «Севастополь», борознять океанські простори.

У Севастополі працюють 5 науково-дослідних інститутів і лабораторій. Два інститути Академії наук УРСР — Морський гідрофізичний та Інститут біології південних морів — ведуть комплексне вивчення Світового океану, виконують роботи, що мають велике практичне значення для розвитку ряду галузей народного господарства.

Щороку сотні спеціалістів випускають Севастопольський приладобудівний інститут, 4 середніх спеціальних заклади, 9 професійно-технічних училищ. В 58 загальноосвітніх школах вчать 44 тис. юних севастопольців. До послуг жителів і гостей міста — 58 бібліотек, 21 кінотеатр, 15 клубів, 2 театри й 4 музеї.

Севастополь часто називають «музеєм під відкритим небом». В ньому налічується понад 1200 пам'яток археології, історії та культури. З усіх кінців країни приїждять туди люди, щоб ознайомитися з унікальним твором батального живопису — панорамою «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.», відвідати діораму «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року», музей Червонопрапорного Чорноморського флоту, побувати в художньому музеї та Херсонському державному історико-археологічному заповіднику.

Севастопольці люблять своє місто і своєю творчою працею примножують його славні бойові й трудові традиції. За досягнення найвищих результатів у Всесоюзному соціалістичному змаганні на честь 60-річчя утворення СРСР в 1982 р. Севастополі присуджено перехідний Червоний Прапор ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Такі ж нагороди вручено колективам об'єднань «Севастопольський морський завод імені С. Орджонікідзе» й «Атлантика», радгоспу-заводу «Қачинський». Місто і севастопольські рибалки об'єднання «Атлантика» в одинадцятій п'ятирічці високої нагороди удостоєні двічі.

Місто-герой, місто-трудівник продовжує рости й будуватися. Його житловий фонд збільшився порівняно з довоєнним у декілька разів і становить нині близько 4 млн. 800 тис. кв. м. В Севастополі до 1000 проспектів та вулиць, 14 бульварів та скверів, 6 парків. До 30-річчя

розгрому фашистських загарбників трудящі міста й моряки Червонопрапорного Чорноморського флоту на території понад 76 гектарів заклали парк Перемоги. В цілому за роки десятої п'ятирічки створено зелену зону на площі 1,5 тис. гектарів.

Планами поточної п'ятирічки визначено нові завдання. Найбільшого розвитку досягнуть такі галузі, як машинобудування, приладобудування і судноремонт. Зросте випуск збірних залізобетонних конструкцій та виробів, чавунного литва, товарів культурно-побутового призначення й господарського вжитку.

Будуються нові промислові підприємства: кранобудівний комплекс, завод залізобетонних виробів, новий рудник, новий молокозавод та ін. Близько половини капіталовкладень направлено на будівництво об'єктів не виробничого призначення: житлових будинків, комунального господарства, закладів освіти й охорони здоров'я. Дальшого розвитку набувають громадський транспорт, зв'язок. Стане до ладу нова автобаза з автопарком на 500 автобусів, телефонна мережа зросте на 13,8 тис. номерів. На 12 тис. більше діятиме радіоточок.

Як і раніше, однією з наших важливих турбот буде турбота про поліпшення житлових умов севастопольців. В одинадцятій п'ятирічці площа нових квартир для жителів міста-героя становитиме 760 тис. кв. м, а це означає, що норма житла на кожного з них збільшиться до 14,5 кв. м. Виростають житлові масиви нових мікрорайонів. Реконструюються старі райони на Корабельній і Північній сторонах, у Балаклаві й Білокам'янську.

Особлива увага приділяється пам'ятникам міста. Багато з них реконструйовано, впорядковано не тільки саміobelіски та монументи, а й навколишню територію. Відбудовується і буде встановлено на колишнє місце, на Малаховому кургані, пам'ятник віце-адміралу В. О. Корнілову — одному з організаторів першої оборони. Органічно вписалися в силует міста нові пам'ятники: авіаторам-чорноморцям і героям-підводникам. Вулиці та площі прикрасять нові пам'ятні дошки і знаки й серед них — пам'ятний знак на честь 200-річчя заснування Севастополя. Двісті куточків відпочинку, багато з яких обладнано з великим смаком, роблять місто ще затишнішим.

Севастопольці спрямовують усі свої зусилля на виконання рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС. У трудових колективах набуває дедалі більшого розмаху соціалістичне змагання. Різними його формами охоплено понад 120 тис. трудівників міста, понад 52 тис. мають високе звання «Ударник комуністичної праці». За два роки одинадцятої п'ятирічки 331 севастопольця нагороджено урядовими нагородами. Це — висока оцінка трудової доблесті жителів міста-героя.

Одним з головних завдань комуністів і комсомольців Севастополя завжди буде активна робота на ідеологічному фронті, патріотичне виховання трудящих і молоді на чудових революційних, бойових і трудових традиціях нашого народу. 27-тисячна міська партійна організація і 42-тисячний загін севастопольських комсомольців йдуть в авангарді боротьби за високу трудову й виробничу дисципліну, за відмінну якість роботи, економію та бережливість, за ліквідацію ручної праці, широке впровадження у виробництво досягнень науки і техніки. Такі цілі втілено в девізі, який севастопольці проголосили двадцять років тому: перетворити рідний Севастополь у місто високопродуктивної праці, зразкового громадського порядку і високої культури. Повне енергії і творчих задумів місто-герой, місто-трудівник зустрічає своє 200-річчя.

НОВАТОРСТВО НА ВИРОБНИЦТВІ В УРСР У ПЕРІОД ЗРІЛОГО СОЦІАЛІЗМУ

І. Т. КУЧЕРЯВИЙ (Київ)

Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов у своїй промові на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС вказав на необхідність підвищення творчої активності трудящих у розв'язанні великомасштабних, багато в чому нових завдань, які стоять перед нашою партією, всім радянським суспільством. «Це сьогодні, — наголошував він, — одне з найважливіших завдань партійних комітетів, радянських, профспілкових і комсомольських органів. Ідеї, плани, заклики партії стають, як відомо, матеріальною силою, коли оволодівають масами. Тепер особливо важливо і потрібно, щоб кожен трудящий розумів, що виконання плану залежить і від його трудового вкладу, щоб усі добре розуміли ту просту істину, що чим краще ми працюватимемо, тим краще будемо жити»¹.

Новаторство мас партія розглядає як золотий фонд соціалістичного суспільства, цінність якого прямо пропорціональна тому, наскільки повно воно вивчається й використовується. «Здібності та вміння людей, їх виробничі навички і кмітливість, знання й досвід, — відзначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — це неоціненний капітал суспільства, що гарантує постійне пробудження наукової і технічної думки, поступальне просування вперед у всіх галузях людського життя»².

Новаторський рух як масове соціальне явище потребує глибокого й всебічного дослідження. Аналізу вимагають, зокрема, умови і шляхи дальшого розгортання ініціативи та самодіяльності трудящих.

Історичний досвід соціалістичного будівництва в СРСР переконливо довів, що трудова активність мас є об'єктивною закономірністю соціалізму, роль і масштабність якої неухильно зростають у сучасних умовах. В даному повідомленні й простежується вияв цієї закономірності у розвитку руху новаторів на виробництві в Українській РСР за останніх два десятиріччя.

Ще в перші роки після перемоги Жовтня В. І. Ленін підкреслював вирішальну роль трудящих у побудові соціалізму й комунізму, велике значення активності, творчої ініціативи мас у створенні та розвитку нових форм суспільного виробництва. Володимир Ілліч неодноразово вказував на могутні сили, що криються в народі, на невичерпне джерело величезного запасу енергії й талантів у робітників і селян³.

Передумови для розвитку новаторства закладені насамперед у природі нашої суспільно-економічної й державної системи, в самому соціалістичному способі життя. Проте особливо широкі можливості для його піднесення з'явилися в умовах розвинутого соціалізму. «Творчість стала у нас, — як відзначав товариш В. В. Щербицький, — всеохоплюючою, масовою, а турбота про її розвиток піднесена до рангу державної політики»⁴. Підвищення творчої активності мас, максимальне використання трудового потенціалу кожної радянської людини партія розглядає як одну з головних умов реалізації переваг розвинутого соціалістичного суспільства, успішного розв'язання всього комплексу завдань комуністичного будівництва. В сучасний період рух новаторів

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року. — К., 1982, с. 21.

² Щербицький В. В. Научно-техническая революция и управление общественными процессами. — Вопросы философии, 1980, № 10, с. 6.

³ Див.: Ленін В. І. Залякани крахом старого і борці за нове. — Повне зібр. творів, т. 35, с. 188.

⁴ Щербицький В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная. — К., 1983, с. 346.

досяг якісно вищого рівня. Йдеться про активний вплив радянських людей на весь виробничий процес.

У справі широкого розвитку творчої ініціативи та новаторства партія надає особливого значення підвищенню ролі трудових колективів. У проекті Закону СРСР про трудові колективи підкреслюється, що в розвинутому соціалістичному суспільстві підвищується їх роль у виробничому і громадському житті. В цьому важливому документі зазначається, що вони «...сприяють масовій технічній творчості працівників, винахідництву і раціоналізації; подають підтримку науково-технічним товариствам і організаціям винахідників та раціоналізаторів»⁵. В документі наголошується, що ініціатива й активність, масова технічна творчість членів колективів є неодмінною умовою інтенсифікації виробництва і прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності суспільної праці й підвищення добробуту радянського народу, а також всебічного розвитку особи.

Діяльність новаторів — складова частина соціалістичного змагання на підприємствах. Цей рух є важливою формою участі трудящих в управлінні усіма сферами життя нашого суспільства. Він великою мірою сприяє, зокрема, формуванню нової людини. У новаторів, як правило, зростає прагнення вдосконалити свою професійну майстерність, формуються сталі принципи колективізму й відповідні норми поведінки, підвищується дисципліна і відповідальність за доручену справу. Практика свідчить, що вклад новаторів, наприклад, у підвищення науково-технічного рівня виробництва неухильно зростає. Так, якщо в 1965 р. 535 тис. авторів подали раціоналізаторські пропозиції й заявки на винаходи в Українській РСР, то у 1981 р. — уже 1004 тис. чол. Чисельність же пропозицій і заявок, які загалом надійшли за ці роки, становила відповідно 753 тис. й 1063 тис., а впроваджених у виробництво — 516 тис. та 883 тис. Економічний ефект від використання винаходів і раціоналізаторських пропозицій у народному господарстві республіки підвищився за вказаний час з 416 млн. крб. до 1 млрд. 457 млн. крб.⁶, а за десяту п'ятирічку в цілому він становив близько 6 млрд. крб.⁷ Причому характерним є те, що його зростання випереджає збільшення витрат на цю мету. Так, економічний ефект за дев'яту й десяту п'ятирічки, як зазначав товариш В. В. Щербицький, підвищився «...у 2,1, а затрати — у 1,8 раза. У 1980 році економічний ефект від використання винаходів і раціоналізаторських пропозицій становив 1 мільярд 349 мільйонів карбованців»⁸.

Раціоналізатори й винахідники УРСР вносять вагомий вклад у підвищення ефективності суспільного виробництва Радянського Союзу. Кожний четвертий новатор країни працює на підприємствах і будовах нашої республіки, кожний четвертий карбованець економії одержано на Україні. За 1979 р., наприклад, з 50 тис. впроваджених у Союзі РСР винаходів кожний третій застосовано в УРСР. Статистичні дані підтверджують, що кожний карбованець, витрачений на раціоналізаторство та винахідництво, дає народному господарству республіки 17,7 крб. економії⁹.

Партія й уряд високо цінують творчу працю новаторів виробництва. Лише за підсумками десятої п'ятирічки орденами і медалями було нагороджено 196 222 робітників та колгоспників республіки, більшість з яких були новатори, а 245 кращих з них, удостоєно високого звання Героя Соціалістичної Праці¹⁰.

⁵ Рад. Україна, 1983, 12 квіт.

⁶ Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегодник.—К., 1982, с. 66.

⁷ Див.: Матеріали XXVI з'їзду Компартії України.—К., 1981, с. 26.

⁸ Щербицкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная, с. 345.

⁹ Народное хозяйство Украинской ССР, с. 66 (підррахунки автора).

¹⁰ Див.: Щербицкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная, с. 352.

Значне місце у новаторському русі країни належить молодому поколінню. В наш час вік кожного третього раціоналізатора — до 30 років, кожний четвертий карбованець, одержаний від використання нововведень у народному господарстві УРСР, — заслуга молоді. За даними соціологів, у русі раціоналізаторів і винахідників республіки беруть участь 17,3% молодих робітників (до 30 років)¹¹. Справжньою школою їх виробничого новаторства стали Запорізький центр науково-технічної творчості молоді, Дрогобицький клуб винахідників і раціоналізаторів Львівської області й т. п. Цікавий досвід у цьому плані здобуто, зокрема, на титано-магнієвому комбінаті «Запоріжсталі», на заводі «Комуніст» (м. Київ) та на інших підприємствах. Там активно діють школи молодих раціоналізаторів, проводяться огляди й конкурси на кращий молодіжний винахід і раціоналізаторську пропозицію. Нові форми праці, масове новаторство утверджуються в усіх галузях народного господарства нашої країни, у кожному з його регіонів.

Високу трудову активність виявляють, зокрема, трудящі тричі орденосного міста-героя Києва. Це можна показати на прикладі одного з його центральних районів — Печерського. Досить сказати, що за десяту п'ятирічку 3,8 тис. робітників, службовців та інженерно-технічних працівників району брали участь у вдосконаленні техніки й технології виробництва, поліпшенні якості продукції, механізації важкої та малокваліфікованої праці, економії сировини, матеріалів і паливно-енергетичних ресурсів. Економія, здобута від використання раціоналізаторських пропозицій у районі, становила 48,2 млн. крб.¹²

Приділяючи постійну увагу розвитку технічної творчості трудящих, районний комітет партії з особливим піклуванням ставиться до забезпечення тісних зв'язків науки з виробництвом. За роки десятої п'ятирічки співдружність підприємств Печерського району з науковими колективами дала відчутні результати: у виробництво впроваджено понад 50 науково-дослідних розробок із загальним економічним ефектом близько 5 млн. крб. У 1981 р. підприємства й організації району уклали 167 договорів про творче співробітництво. Річний економічний ефект від впровадження наукових розробок становив 41,3 млн. крб.

Вагомий вклад у технічне вдосконалення виробництва вносять, зокрема, раціоналізатори та винахідники заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна, тресту «Будіндустрія» та інших виробничих колективів Києва. Широке залучення трудящих цих та інших підприємств до масового руху раціоналізаторів і винахідників забезпечує необхідні умови для виявлення їх особистої ініціативи практично в усіх питаннях, пов'язаних з підвищенням ефективності праці й удосконаленням виробництва. Так, 96,2% робітників, службовців та інженерно-технічних працівників «Арсеналу», всі структурні підрозділи трудового колективу беруть участь у змаганні за комуністичне ставлення до праці. Почесне звання «Ударник комуністичної праці» присвоєно 65,2% працюючих. На підприємстві широкого розвитку набуло змагання під девізами: «Кожній робочій годині — найвищу віддачу», «За найвищу ефективність праці й якість на кожному робочому місці», «Жодного відстаючого поруч», «Берегти метал — народне багатство». Колективи цехів і відділів змагаються за досягнення кращих показників у винахідницькій та раціоналізаторській роботі. Підсумки цього змагання підбиваються кожного півріччя. Переможцям присвоюється почесне звання «Кращий раціоналізаторський колектив заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна» і вручається перехідний червоний вимпел. Останнім часом значно зросла кількість

¹¹ Аза Л. А., Поддубний В. А., Ручка А. А. Ценностные ориентации рабочей молодежи.— К., 1978, с. 95.

¹² Тут і далі дані наводяться за матеріалами аналізу діяльності підприємств Печерського району м. Києва.

переможців у боротьбі за звання «Кращий раціоналізатор заводу». Підвищувати ефективність роботи допомагає також змагання за присвоєння звання «Кращий організатор раціоналізаторської роботи».

Ініціатива новаторів, творчість має дістають свій яскравий вияв у соціалістичному змаганні, що є справді масовим, всенародним рухом. Немає жодного підприємства, колгоспу, будівництва, яких би не торкнулося його животворне дихання. Як відзначалося на XXVI з'їзді Компартії України, понад 1 млн. чол. і 70 тис. трудових колективів — учасників соціалістичного змагання УРСР — достроково завершили виконання п'ятирічних завдань¹³.

Дедалі ширше розгортається вища форма соцзмагання — рух за комуністичне ставлення до праці. В десятій п'ятирічці в ньому брали участь 11,5 млн. трудящих Української РСР. Почесних звань ударників і колективів комуністичної праці удостоєно 5,7 млн. чол., 206 тис. бригад, 71 тис. цехів, дільниць, відділів, 1140 підприємств, установ та організацій¹⁴.

Однак дієвість змагання часом знижується у зв'язку із серйозними недоліками в його організації. Про це свідчили, зокрема, дані анкетних опитувань, проведених ЦСУ УРСР у 1981 р. В них зазначалися конкретні недоліки в організації соціалістичного змагання, у матеріальному й моральному заохоченні його переможців. Наприклад, 14% опитаних вважали, що зобов'язання беруться надто поспішно, без належного економічного обґрунтування і технічного забезпечення їх виконання, 11% — вказували на недостатнє інформування про хід та підсумки змагання, 6% — на те, що досі не розроблені показники, які забезпечували б порівнянність його результатів¹⁵.

Необхідною передумовою розвитку творчих починань у праці є відповідний технічний рівень виробництва й належна його організація, ступінь використання досягнень НТР та їх раціональне поєднання з перевагами соціалізму. Так, автоматизоване виробництво розширює можливості для розвитку творчості. Опитування робітників заводу «Азовсталь» показало, що найнижчу оцінку цих можливостей у своїй праці дають оператори механізованих дільниць, дещо вищу — оператори і найвищу — наладчики, наладчики-оператори та ремонтники автоматизованих дільниць¹⁶. В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року підкреслюється необхідність послідовно здійснювати перехід до масового застосування високоефективних систем машин і технологічних процесів, що забезпечують комплексну механізацію та автоматизацію виробництва, технічне переозброєння його основних галузей. Реалізація цих заходів сприятиме посиленню творчого характеру праці, особливо на тих робочих місцях й операціях, де досі вона здебільшого фізично важка.

На жаль, у нас ще є велика кількість таких видів робіт і темпи їх механізації, а тим більше автоматизації, повільні. Тільки в промисловості частка ручної, немеханізованої праці досягає 40%¹⁷. Ось чому, підкреслює товариш Ю. В. Андропов, такі актуальні нині прискорення темпів науково-технічного прогресу, активніше використання його досягнень, причому особливо на тих ділянках, де трудові затрати надто великі. При цьому розв'язувати завдання механізації та автоматизації виробництва необхідно не тільки через економічні причини, а й вихо-

¹³ XXVI з'їзд Комуністичної партії України: Стеногр. звіт. — К., 1981, с. 146.

¹⁴ Чумаченко М. Г. Истинное средство умножения трудовых успехов. — Коммунист Украины, 1979, № 1, с. 42.

¹⁵ Див.: Щербинский В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная, с. 381—382.

¹⁶ Научно-техническая революция и формирование духовного облика советского рабочего. — К., 1982, с. 85—86.

¹⁷ Див.: Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. — К., 1983, с. 17.

дячи з соціально-політичного значення цих завдань. «Адже, — зазначає товариш Ю. В. Андропов, — вивільнена від важкої, стомливої ручної праці людина, як правило, виявляє і більшу ініціативу, відповідальність за доручену справу. Вона дістає додаткові можливості для навчання та відпочинку, для участі у громадській діяльності, управлінні виробництвом. Тим самим вона може повніше здійснювати і свої політичні, демократичні права, надані людям праці соціалістичною революцією, — права повновладних господарів свого суспільства, своєї держави»¹⁸.

В міру оснащення виробництва високопродуктивною технікою успіхи у розв'язанні завдань комуністичного будівництва дедалі більше залежатимуть від творчого й свідомого ставлення до праці кожного трудівника. В зв'язку з цим виникає, як підкреслив товариш В. В. Щербицький, одна з важливих проблем — удосконалення соціалістичного способу життя: як максимально погоджувати інтереси, прагнення особи з потребами суспільства у різноманітних видах діяльності? Як включити кожну людину в суспільну працю, щоб при цьому забезпечити і неухильне піднесення продуктивних сил суспільства, й стирання соціально-класових відмінностей, і самовияв особистості¹⁹.

Одним з дійових факторів розвитку ініціативи новаторів і разом з тим поєднання інтересів суспільства, колективу й трудящих є раціонально побудована система стимулювання праці. Правильна організація останньої не тільки сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва, а й дає можливість успішно задовольняти інтереси радянських людей і поза ним, формувати їх соціальні потреби, виходячи із завдань зміцнення та розвитку соціалістичного способу життя²⁰.

Чітко організоване стимулювання праці особливо важливе при її колективних формах, зокрема при бригадному методі організації роботи, який дедалі більше поширюється в суспільному виробництві. У цьому плані ефективним є матеріальне стимулювання з урахуванням коефіцієнта трудової участі. Це дає можливість перерозподіляти частину загальнобригадної винагороди відповідно до особистого трудового вкладу кожного члена виробничого колективу, а також має істотне моральне значення, відіграючи роль стимула розвитку творчої активності робітників²¹.

Ряд партійних і державних документів, зокрема постанова ЦК КПРС від 12 червня 1979 р. «Про дальше вдосконалення господарського механізму та завдання партійних і державних органів»²², орієнтує на ширше використання оплати праці як фактора дальшого зростання виробництва, трудової активності мас. В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981 — 1985 роки і на період до 1990 року підкреслюється необхідність посилення залежності заробітної плати від кінцевих результатів роботи колективу і кожного трудівника, підвищення її стимулюючої ролі у зростанні продуктивності праці, поліпшенні якості продукції та економії всіх видів ресурсів²³.

На XXVI з'їзді КПРС зверталася увага на те, що на практиці не завжди матеріальне стимулювання здійснюється з урахуванням реального трудового вкладу. Всілякого роду зрівнялівка, факти нарахування зарплати, по суті, тільки за явку на роботу, а не за реальні результати праці, видача незаслужених премій — все це шкідливо відбивається на виробничих показниках і на психології трудящих. На з'їзді також

¹⁸ Там же, с. 17—18.

¹⁹ Див.: Социалистический образ жизни и вопросы идеологической работы.—М., 1978, с. 29.

²⁰ Разин А. В. Основные функции социальной регуляции поведения личности.— Вопросы философии, № 4, 1981, с. 136.

²¹ Андреевкова Н. В. Актуальные проблемы управления социальными процессами на промышленном предприятии.— Социологические исследования, 1980, № 1, с. 19.

²² Коммунист, 1979, № 12, с. 3—4.

²³ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 210.

підкреслювалося, що головним критерієм розподілу матеріальних благ за соціалізму може бути тільки праця — її кількість та якість. Наша система матеріальних і моральних стимулів, зазначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, повинна забезпечити справедливу й об'єктивну оцінку трудового вкладу кожного. Необхідно всемірно заохочувати сумлінних працівників, не залишати ледарям і бракоробам ніяких лазівок для доброго життя при поганій роботі²⁴.

Великі, не використані ще повною мірою можливості для стимулювання творчої активності можуть бути приведені в дію у процесі вдосконалення організації праці. В цьому плані особливого значення набуває всемірне зміцнення дисципліни останньої. Вже через півроку після перемоги Великого Жовтня В. І. Ленін у статті «Головне завдання наших днів» писав про те, що необхідно «...збирати камінь за камінцем міцний фундамент соціалістичного суспільства, працювати, не покладаючи рук, над створенням дисципліни і самодисципліни, над зміцненням скрізь і всюди організованості, порядку, діловитості...»²⁵.

Серйозно гальмують розвиток суспільного виробництва, знижують творчий ентузіазм мас такі недоліки, як простої, неритмічність у роботі, слабка трудова й технологічна дисципліна, велика плінність кадрів та ін. Товариш Ю. В. Андропов, роз'яснюючи на зустрічі з московськими верстатобудівниками, чому на листопадовому Пленумі ЦК КПРС так гостро було поставлене питання про трудову дисципліну, підкреслював: «Насамперед — це вимога життя. Тому що без належної дисципліни — трудової, планової, державної — ми швидко вперед іти не зможемо. Наведення порядку справді не вимагає будь-яких капіталовкладень, а ефект дає величезний»²⁶. Комуністична партія надає винятково великого значення зміцненню планової, державної та трудової дисципліни, ліквідації невинуватених втрат робочого часу й плінності кадрів, підвищенню організованості й діловитості, суворому дотриманню соціалістичної законності та правопорядку, вдосконаленню контролю за мірою праці й споживання, боротьбі проти прогульників і літунів.

Між дисципліною праці та творчою активністю трудящих існує тісний взаємозв'язок. З одного боку, перша є суб'єктивною умовою і передумовою останньої, а з другого — колективне новаторство, творча активність мас стають засобом зміцнення трудової дисципліни. Товариш Ю. В. Андропов визначив рішучу боротьбу на всіх рівнях господарської діяльності за зміцнення дисципліни як «основну ланку» в ланцюгу найважливіших виробничих завдань. Прагнучи підкреслити конструктивний, дійовий характер дисциплінарних заходів на згадуваній уже зустрічі з московськими верстатобудівниками, він наголосив, що справжня дисципліна — це не бюрократичний підрахунок хвилин запізнення; «нам потрібна свідома, робітнича дисципліна, така, яка рушила б уперед виробництво»²⁷. Саме у такій діловій атмосфері може відбуватися цілеспрямована трудова діяльність колективів, виявлятися активність новаторів. У зв'язку з цим багато колективів передових підприємств прагнуть ширше використовувати змінний графік роботи (або гнучкий робочий день), що сприятиме ефективній науково-технічній і раціоналізаторській діяльності²⁸.

Істотний вплив на творчу активність трудящих має їх освітній рівень. Партія надає важливого значення його підвищенню. Як зазначав товариш В. В. Щербицький у доповіді на зборах активу республіканської партійної організації, що відбулися 25 березня 1983 р., «чи-

²⁴ Див.: Там же, с. 70.

²⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 36, с. 77.

²⁶ Рад. Україна, 1983, 1 лют.

²⁷ Там же.

²⁸ Труд как основная форма жизнедеятельности социалистического общества.— К., 1981, с. 139—140.

сельність працівників з вищою і середньою спеціальною освітою в республіці за останні двадцять років зросла в три з половиною рази і становить нині близько 6 мільйонів чоловік»²⁹.

Як правило, новатори виробництва — найбільш освічені працівники. Основна маса раціоналізаторів (до 89,2%) має освіту, не нижчу середньої, 41,9% — закінчили технікуми й вузи³⁰. За даними перепису населення 1970 р., серед трудівників, зайнятих у народному господарстві, особи, що мають вищу, незакінчену вищу, середню спеціальну і загальну освіту, становлять 20%³¹. Однак серед робітників-раціоналізаторів, як показують соціологічні опитування, таких — 71—89%, тобто абсолютна більшість.

Чітко простежується залежність інтенсивності технічної творчості робітників від рівня їх освіти. Трудівник з середньою освітою вносить раціоналізаторських пропозицій у 5 разів більше, ніж той, хто її не має. Активність у робітників з вищою освітою в технічній творчості у 30—80 разів вища порівняно з тими, які закінчили чотири класи середньої школи³².

Освіта стає основою підвищення кваліфікації трудящих, фактором, що визначає їх ідейно-політичні якості. Освітній рівень впливає на формування в радянських людей комуністичного світогляду.

В ході автоматизації промислового виробництва, що здійснюється з розгортанням НТР, виникають такі робітничі спеціальності, для оволодіння якими необхідна середня, а в деяких випадках і вища технічна освіта. У тій же мірі, в якій система освіти задовольняє запити промисловості в підготовці відповідних робітничих професій, автоматизація виробництва сприяє зростанню кількості кваліфікованих робітників, які мають високий рівень підготовки.

Сучасний рівень розвитку соціалістичного виробництва породжує тенденцію до оволодіння трудящими кількома спеціальностями. Вибіркові обстеження ЦСУ СРСР дали такі результати: 25—35% робітників промисловості мають дві спеціальності, а від 10 до 35% — три й більше³³.

Важливою умовою новаторства є висока кваліфікація працівників. Її підвищення, перехід від нижчого тарифного розряду до вищого дають можливість трудящим активніше прилучатися до раціоналізаторської та винахідницької діяльності. Так, лише 10,2% молодих київських робітників, які мають перший розряд, беруть участь у технічній творчості. В той же час серед тих, які мають V розряд, раціоналізатори становлять 48%. Причому найбільш різкий стрибок у бік зростання кількості таких працівників відбувається від III розряду (17,5%) до IV (41,3%)³⁴. Серед робітників I і II розрядів раціоналізатором є кожний п'ятдесятний, III — кожний десятний, V — кожний другий, VI — два з трьох³⁵.

Існує тісний зв'язок між загальним стажем роботи працівника на даному підприємстві та його участю в раціоналізаторстві й винахідництві. Серед тих, хто працює на ньому 5—10 років, технічною творчістю займаються у середньому 33,7%. Із зменшенням стажу відповідно падає і кількість раціоналізаторів та винахідників: 3—5 років — 20,0%, 1—3 роки — 16,6%, до 1 — 3,3%³⁶.

²⁹ Рад. Україна, 1983, 26 берез.

³⁰ Духовний мир советского рабочего.— М., 1972, с. 279.

³¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г.— М., 1973, т. 5, с. 666.

³² Афанасьев В. Г. Научно-техническая революция, управление, образование.— М., 1972, с. 382.

³³ Труд в условиях развитого социализма: социально-экономические проблемы.— М., 1977, с. 88.

³⁴ Аза Л. А., Поддубный В. А., Ручка А. А. Указ. соч., с. 111.

³⁵ Гвоздева Н. И. Творческий характер труда в период развитого социализма.— М., 1974, с. 62.

³⁶ Аза Л. А., Поддубный В. А., Ручка А. А. Указ. соч., с. 109.

Проте важливим є не тільки забезпечення кваліфікаційного зростання робітника, а й раціональне використання його творчого потенціалу. На одному з машинобудівних заводів м. Києва соціологи провели аналіз відносно того, чи завжди трудівник виконує ту роботу, яка відповідає його розряду. Виявилося, що це не завжди так. Лише 75% з опитаних осіб виконували роботу за присвоєними їм розрядами, близько 20% — операції, які потребують вищого розряду, а 5% — нижчого. Третину опитаних робітників не задовольняло зростання їх кваліфікації. Причому, якщо серед тих, хто в основному виконує операції складніші, ніж належить за розрядом, незадоволених було близько 60%, то серед останніх — лише 27%³⁷.

Трудящі оточені в нашій країні великою повагою, що має величезне стимулююче значення для зростання їх творчої активності. За успішне виконання й перевиконання планів і соціалістичних зобов'язань вони удостоюються урядових нагород. А за визначні трудові досягнення їм присвоюється звання Героя Соціалістичної Праці, присуджуються Ленінські та Державні премії СРСР, інші почесні звання. «Як ніде, вміють у нас цінувати досягнення передовиків праці, майстрів своєї справи, які показують зразки комуністичного ставлення до неї, — відзначив товариш В. В. Щербицький. — Вони удостоюються у нас Державних премій. Їх вклад у справу будівництва комунізму порівнюється до вищих виявів творчості»³⁸.

У відповідь на заклик Комуністичної партії ознаменувати одинадцять п'ятирічку ударною працею на благо Радянської Батьківщини в трудових колективах широко розгортається соціалістичне змагання за підвищення ефективності та якості праці, прискорення науково-технічного прогресу, успішне виконання й перевиконання планових завдань. По всій країні здобули підтримку ініціативи трудящих Москви і Ленінграда по завершенню особистих та бригадних завдань 1981 р. до 7 листопада, Ярославської області — по розширенню у п'ятирічці обсягу промислового виробництва без збільшення кількості працюючих, Ростовської області — по достроковому освоєнню проектних потужностей, почин колгоспів і радгоспів Краснодарського краю й Дніпропетровської області — щодо поліпшення якості сільськогосподарської продукції, трудових колективів Уралу і Кузбасу — по економії металу та паливно-енергетичних ресурсів.

Творчий потенціал працівників соціалістичного виробництва невичерпний. Пошук шляхів і методів його ефективного використання становить одне з найважливіших завдань соціального управління й планування у країні.

В умовах розвинутого соціалізму зростає роль трудових колективів — основних виробничих осередків нашого суспільства — у розвитку творчої ініціативи трудящих, дальшому вдосконаленні всіх граней соціалістичного способу життя. Творчість, новаторство в праці справляють істотний вплив на всю систему суспільних відносин у нашій країні, на всі сторони діяльності колективів та окремих працівників.

У 80-і роки Комуністична партія, як це підкреслено в Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, послідовно здійснюватиме свою економічну стратегію, найвища мета якої — неухильне піднесення матеріального й культурного рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи на основі дальшого підвищення ефективності всього суспільного виробництва, зростання продуктивності праці, соціальної та трудової активності радянських людей³⁹.

Боротьба за виконання рішень XXVI з'їзду КПРС, листопадового

³⁷ Професіональна адаптація молодіж. — М., 1969, с. 118—119.

³⁸ Щербицький В. В. Избранные речи и статьи. — М., 1978, с. 548.

³⁹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 160.

(1982 р.) Пленуму ЦК КПРС передбачає посилення роботи партійних, радянських і господарських органів, засобів масової інформації й пропаганди, спрямованої на розвиток ініціативи та самодіяльності трудящих мас — справжніх творців історії, на виховання в них почуття господаря свого підприємства, всієї країни. Тільки людина, яка добре знає, в ім'я чого вона працює, усвідомлює зв'язок особистих інтересів і успіхів із загальнонародними завданнями, може виявляти новаторський підхід до справи, ініціативу й творчість у повсякденній роботі на благо Радянської Батьківщини.

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР У ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В. О. ШИЙЧУК (Луцьк)

Складна міжнародна обстановка, що виникла наприкінці 30-х років, наявність небезпеки нападу імперіалістичних держав змушували Комуністичну партію і Радянський уряд зосереджувати всі зусилля на зміцненні обороноздатності нашої Батьківщини. Одним з найважливіших завдань КПРС було виховання трудящих СРСР у дусі мобілізаційної готовності, пильності щодо підступів ворогів соціалізму. В своїй діяльності партійні організації керувалися закликом В. І. Леніна до робітників і селян: «Готуйтеся серйозно, напружено, неухильно до захисту Вітчизни, до захисту соціалістичної Радянської республіки!»¹.

Враховуючи специфічні умови західних областей УРСР, партійні організації приділяли значну увагу вихованню трудящих краю в дусі комуністичної ідеології, радянського патріотизму, вироблення у них свідомості про необхідність захисту соціалістичної Вітчизни, якщо цього вимагатиме об'єктивна дійсність.

Важливе значення в цій справі відіграв XV з'їзд Компартії України, що відбувся у травні 1940 р. В його рішеннях, зокрема, вказувалося на необхідність активізації оборонно-масової роботи на місцях, залучення якомога більшої кількості трудящих до вивчення військової справи².

З метою розгортання оборонно-масової роботи в березні 1940 р. почали діяти обласні комітети Червоного Хреста й обласні ради Тсоавіахіму у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях³, а з вересня того ж року і в Чернівецькій. Ці організації виховували у своїх членів «почуття радянського патріотизму, безстрашності, героїзму...»⁴.

При обласних радах Тсоавіахіму діяли агітаційно-пропагандистські, стрілецькі, спортивні секції, а також секції повітряно-хімічної оборони. Вони організували лекції, вечори, виставки, випуск стінгазет, радіопередачі, кінофестивалі тощо. Так, у 1940 р. на Україні було прочитано по радію 1985 лекцій, надруковано в газетах 2,5 тис. статей з оборонної тематики⁵. Все це сприяло поширенню військових знань серед трудящих, їх діяльній участі у роботі військово-патріотичних організацій.

¹ Ленін В. І. Тяжкий, але необхідний урок.— Повне збір. творів, т. 35, с. 380.

² Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. 1, с. 947.

³ За млинський В. О. З вірою у перемогу. — К., 1976, с. 22.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях., т. 1, с. 929.

⁵ Червоний прапор, 1940, 2 серп.

Важливу роль у дальшій активізації оборонно-масової роботи відіграли військові відділи, створені за рішенням XVIII з'їзду ВКП(б) при обласних, міських і районних комітетах партії⁶. Їх працівники роз'яснювали трудящим характер можливої війни, знайомили їх з основними видами нових засобів озброєння. Під керівництвом партійних і при активній участі комсомольських та профспілкових організацій на підприємствах, в установах, навчальних закладах, а також на селі створювалися осередки Тсоавіахіму та Червоного Хреста. Так, у Луцьку в першому півріччі 1940 р. було організовано 24 первинних організації Тсоавіахіму й 17 — Червоного Хреста. Їх членами стали понад 1 тис. чол.⁷

Здобувши відповідні знання на спеціальних курсах і семінарах, вивчаючи досвід роботи передових військово-патріотичних організацій східних областей УРСР та всієї країни, тсоавіахімівці брали участь у створенні на підприємствах і в установах оборонно-масових осередків. Зокрема, близько 200 залізничників Львова, 160 нафтовиків Борислава, 152 будівельники Тернополя після закінчення курсів стали інструкторами протиповітряної та протихімічної оборони (ППХО) й очолили відповідні гуртки⁸. В 1940 р. 15,6 тис. чол. у Львівській, 12 тис. чол. у Ровенській, 8 тис. чол. у Волинській областях закінчили підготовку до здачі норм на значок «Готовий до ППХО»⁹. Близько 18 тис. трудящих Чернівецької області з допомогою громадських інструкторів опанували практичні навички захисту від нальотів авіації¹⁰.

З вересня по жовтень 1940 р. проходив Всесоюзний місячник-огляд протиповітряної та протихімічної оборони, організований Народним комісаріатом шляхів сполучення СРСР. Під час нього понад 3,5 тис. працівників Ковельської залізниці, наприклад, здали норми на значок «Готовий до ППХО»¹¹.

З метою пошлявлення діяльності військово-патріотичних осередків організовувалися Всесоюзні, республіканські, обласні й районні змагання між їх учасниками.

Керуючись вказівками В. І. Леніна про те, що для перемоги необхідно всьому народу поголовно вчитися володіти зброєю¹², місцеві партійні організації створювали на підприємствах і в установах гранатометні, кулеметні та інші військово-технічні гуртки. Так, у Львівській області в 1940 р. було організовано 773 таких гуртки, в яких щодня після роботи понад 25 тис. трудящих вивчали гвинтівку, кулемет, радіозв'язок, опанували майстерність снайпера. На Волині у 559 військово-технічних гуртках навчалися 8,5 тис. чол., з них близько 3 тис. здали норми на оборонні значки¹³.

В поширенні військово-технічних знань серед трудящих значну допомогу подавали профспілкові організації. Наприклад, Бориславський обком профспілки нафтової промисловості організував 125 військово-технічних гуртків, у яких навчалися 52 тис. робітників. До кінця 1940 р. 8 тис. нафтовиків Борислава та Дрогобича здали норми

⁶ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — М., 1971, т. 5, с. 370.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 2957, арк. 242, 243.

⁸ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1-а, спр. 8, арк. 109.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—13, спр. 626, арк. 20; Волинський обласний державний архів, ф. Р-4, оп. 1, спр. 82, арк. 2; спр. 138, арк. 27.

¹⁰ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 42; спр. 45, арк. 1.

¹¹ Ковельський залізничник, 1940, 13 июля, 13 авг., 13 окт.

¹² Див.: Ленін В. І. Про пролетарську міліцію. — Повне зібр. творів, т. 31, с. 277.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—13; спр. 626, арк. 49; Волинський обласний державний архів, ф. Р-4, оп. 1, спр. 115, арк. 70; спр. 150, арк. 123.

спортивного комплексу «Готовий до праці й оборони». Понад 70% робітників нафтових промислів були активними тсоавіахімівцями¹⁴.

Надійним помічником партії в підготовці молоді до захисту Вітчизни був комсомол. Так, комсомольці Ковельської залізниці організували 6 стрілецьких, гранатометний та кулеметний гуртки, відкрили стрілецькі тири у Ковелі, Дубно, Сарнах. Техніку стрільби в них опановували понад 500 чол. На Станіславському відділку Львівської залізниці під керівництвом комсомольців працювало 20 військово-технічних гуртків. Близько 300 юнаків і дівчат набули спеціальності радистів, операторів, телеграфістів при Луцькому радіоклубі, що відкрився до 23-ї річниці Великого Жовтня. Крім того, значна кількість стрільців, мотоциклістів, парашутистів, зв'язківців та представників інших військових професій була підготовлена в Львівському і Ровенському аеро-й автотоклубах¹⁵.

Комсомольські організації готували також активістів військово-патріотичних осередків. Наприклад, на Ковельській залізниці їх налічувалося понад 200 чол. На всіх станціях активісти обладнали військові куточки, кабінети тощо. До осені 1940 р. на Ковельському відділку 9 цехів, 14 бригад, 11 паровозів стали тсоавіахімівськими. Їх працівники поєднували боротьбу за виконання виробничих планів з успішним проведенням оборонної роботи. Цей почин підтримали залізничники Сарн, Здолбунова, Володимира-Волинського, Львова, Стрия¹⁶. Так, відпрацьовуючи знання з військової тактики, топографії, орієнтування на місцевості, комсомольці Львівського депо провели 13 воєнізованих походів, у яких взяли участь 786 чол. Молодь готувалася в разі потреби на перший заклик Комуністичної партії замінити паровози на бронепоезди й бронемашини.

Активну участь трудящі західних областей УРСР взяли у Всесоюзному лижному кросі ім. 23-ї річниці Червоної Армії. На Волині його учасниками стали 6 тис. чол., з яких 2,2 тис. здали норми на значок ГПО, а 164 одержали звання громадських інструкторів по лижах¹⁷. У Тернопільській області у кросі взяли участь 659 лижних команд з кількістю учасників понад 4 тис. чол.¹⁸

Тсоавіахімівці краю взяли дійову участь у кампанії (з 15 квітня по 15 червня 1940 р.) по реалізації білетів XIV Всесоюзної лотереї Тсоавіахіму СРСР. З цією метою у цехах, бригадах, селах створювалися спеціальні комітети, яким було доручено розповсюдження білетів. Цей захід дав понад 200 млн. крб., які пішли на посилення обороноздатності країни¹⁹.

Інтерес трудящих до участі у роботі військово-патріотичних осередків постійно зростав. Якщо на початку 1940 р. в Тернопільській області налічувалося 22 первинних організації Тсоавіахіму, то до першої річниці воз'єднання західноукраїнських земель їх кількість зросла до 331. За той же період у Ровенській області кількість тсоавіахімівських осередків збільшилася з 70 до 813. Вони об'єднували 23,8 тис. чол.²⁰ У Львівській області чисельність членів цих організацій зросла з 18,1 тис. до 42,5 тис. чол. На березень 1941 р. в Чернівецькій

¹⁴ Архів Української республіканської Ради профспілок, ф. нафтопромисловості, 1938—1941, оп. 5, зв. 1, арк. 200, 201.

¹⁵ Молодий більшовик, 1941, 1 черв.; Ленінська молодь, 1940, 16 берез.

¹⁶ Ковельський залізнодорожник, 1940, 17 сент., 17 окт.

¹⁷ Волинський обласний державний архів, ф. Р-4, оп. 1, спр. 122, арк. 1, 2; спр. 148, арк. 64; спр. 154, арк. 2.

¹⁸ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1-а, спр. 35, арк. 72 (Підрахунки автора).

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 3418, арк. 13; спр. 2956, арк. 124; ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 194, арк. 189, 190.

²⁰ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1-а, спр. 8, арк. 109; Червоний прапор, 1940, 30 листоп., 27 груд.; 1941, 24 січ.

області в рядах тсоавіахімівців налічувалося понад 4 тис. трудящих міста і села²¹.

Поповнення рядів військово-патріотичних організацій у західних областях республіки свідчило про зростання політичної свідомості мас, розуміння ними складності міжнародного становища, патріотичне прагнення трудящих краю якомога краще підготувати себе до захисту соціалістичної Вітчизни.

Значну оборонно-масову роботу в краї проводило товариство Червоного Хреста УРСР. Після воз'єднання західноукраїнських земель там почала швидко зростати чисельність його первинних організацій. Якщо у червні 1940 р. їх налічувалося 752 (об'єднували 26 тис. членів), то незабаром уже стало — 3318 (охоплювали 114,3 тис. трудящих)²². Серед них 40,7 тис. становили жінки. Це був численний санітарний актив. Спираючись на нього, органи охорони здоров'я розв'язували важливі завдання оборонно-масової роботи. В 1940 р. санітарні активісти обладнали на промислових підприємствах Західної України 423 санпости²³.

На початку 1941 р. санітарні активісти західних областей УРСР збільшили чисельність санпостів до 1120 і створили 25 дружин. У школах медсестер запасу навчалися 1839 чол. Кількість членів Червоного Хреста невпинно зростала. В грудні 1940 р. у Львівській області було 59,5 тис. санітарних активістів, у Станіславській — 28,3 тис., Тернопільській — 23,4 тис., Волинській — 19,3 тис., Ровенській — 18,7 тис., Дрогобицькій — 17,6 тис., Чернівецькій — 5,5 тис.²⁴

На той період у краї активно діяли 4803 первинних організації Червоного Хреста, з них понад 500 — у селах (замість 88 — у вересні 1940 р.). Вони об'єднували 172 тис. робітників, селян, службовців. Серед них налічувалося 68,4 тис. жінок²⁵.

Показником почуття глибокого патріотизму була висока активність трудящих Львівської, Ровенської, Чернівецької та інших західних областей у такій важливій справі, як здача норм на значок ГСО («Готовий до санітарної оборони»). Якщо до кінця 1940 р., за неповними даними, у визволеному краї було підготовлено близько 40 тис. значків ГСО I ступеня, то на травень 1941 р. їх кількість зросла майже в 3 рази. Тільки у Ровенській області значки виборили 10 тис. чол.²⁶

Активну оборонно-масову роботу серед населення проводили партійні й комсомольські організації Радянських Збройних Сил. Армійські комуністи і комсомольці допомагали створювати оборонні гуртки, керували їх роботою, проводили військові ігри, походи. Все це сприяло зміцненню зв'язків Червоної Армії з народом. У такій єдності В. І. Ленін вбачав найважливіше джерело її могутності, бо «ця сила не відірвана від народу..., а якнайтісніше з ним зв'язана»²⁷.

В свою чергу, трудящі краю допомагали армійським частинам зміцнювати оборонні рубежі західних кордонів СРСР. Разом з воїнами вони будували шляхи, укріплення у прикордонній зоні, готували позиції для дислокації військ. Щоденно на оборонних об'єктах західних кордонів працювали в середньому понад 43 тис. чол. з місцевого населення, з них — 10 тис. комсомольців. Тільки на території Волинської

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 2957, арк. 198; спр. 3210, арк. 64; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—13, спр. 626, арк. 20.

²² Твердохліб В. Ю. Солідарність у боротьбі за визволення. 1917—1939.— Львів, 1978, с. 122.

²³ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 42; спр. 39, арк. 28, 30 зв., 30, 38; ф. 1, оп. 13, спр. 115, арк. 39—50.

²⁴ Чернівецький обласний державний архів, ф. Р-72, оп. 1, спр. 8, арк. 20.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 286, арк. 4, 6, 7, 11; 27; 39; 52. (Підрахунки автора).

²⁶ Червоний прапор, 1941, 12 берез., 10, 21, 23 трав.

²⁷ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? — Повне збір. творів, т. 34, с. 289.

області у спорудженні військових об'єктів взяли участь понад 1 млн. чол. Добре працювали, зокрема, комсомольці й молодь Підволочиського і Підгаєцького районів Тернопільської області. План 1940 р. вони виконали на 116—128%. На початку 1941 р. в будівництві шляхів у краї брали участь близько 8,5 млн. чол.²⁸

Таким чином, напередодні Великої Вітчизняної війни трудящі західних областей УРСР, освоюючи програму ППХО й опановуючи військово-технічні та медичні спеціальності, готували себе до захисту Радянської Батьківщини. Все це було виявом зростаючої політичної активності мас, їх патріотизму. В цьому дусі їх виховувала Комуністична партія Радянського Союзу.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 2963, арк. 200, 201; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—13, спр. 602, арк. 114; спр. 626, арк. 121.

З ІСТОРИЇ КРИМСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ (1918—1920 рр.)

В. М. БРОШЕВАН (Сімферополь), В. В. МУСІЄНКО (Київ)

Важливу роль у боротьбі з інтервентами і внутрішньою контрреволюцією в 1918—1920 рр. у Криму відіграло більшовицьке підпілля, яке організаційно сформувалося в період австро-німецької окупації краю. Однією з перших була створена більшовицька організація у Севастополі, ядро якої становили залишені ЦК партії для підпільної роботи в Криму І. Назукін, І. Ржаников, Д. Скрипник, Т. Кривохижа та ін.¹ Трохи пізніше підпільні групи виникли у Сімферополі, Ялті, Керчі, Феодосії, Євпаторії. Почали створюватися підпільні групи й осередки на підприємствах і у селах півострова.

ЦК РКП(б) приділив особливу увагу організації Кримського підпілля. Тільки Політбюро ЦК РКП(б) п'ять разів обговорювало питання про Крим². Оргбюро ЦК РКП(б), розглянувши діяльність Кримського підпільного обкому, зобов'язало члена реввійськради 13-ї армії М. Горбунова «внести в ЦК РКП(б) конкретні пропозиції щодо поліпшення роботи Кримських підпільних організацій»³ з метою виконання рішень II і III з'їздів КП(б)У, а також постанов Пленумів і Оргбюро Компартії України⁴.

На засіданні ЦК КП(б)У, яке відбулося після закінчення II з'їзду КП(б)У, було прийнято рішення включити Кримську парторганізацію до складу КП(б)У на правах обласної*. Це рішення ЦК КП(б)У, з одного боку, дало можливість значно зміцнити керівництво діяльністю підпілля, а, з другого, сприяло прискоренню процесу об'єднання розрізнених підпільних організацій, а також створенню підпільного обкому в Криму.

1 грудня 1918 р. у Сімферополі відбулася загальнокримська партійна конференція, на якій були присутні 24 делегати від 17 підпільних парторганізацій. Представником ЦК КП(б)У на з'їзді був Я. Б. Гамарник⁵. Обговоривши питання про підготовку до збройного повстання

¹ Очерки истории Крымской областной партийной организации.— Симферополь: 1981, с. 64.

² Підраховано авторами на основі: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, март — ноябрь 1919.— М., 1976, т. 7, с. 184; ноябрь 1919 — июнь 1920 г.— М., 1977, т. 8, сс. 133, 215, 231, 388.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 12, спр. 278, арк. II.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 10.

* За даними на жовтень 1918 р., у складі кримської парторганізації налічувалося вже 3 тис. чол. (Див.: Очерки истории Крымской областной партийной организации, с. 68).

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, спр. 133, арк. 18.

ня проти інтервентів, агітаційно-пропагандистську роботу в профспілках та серед солдатів окупаційних військ, конференція обрала підпільний обком партії у складі 9 чол. Серед них був і Я. Б. Гамарник⁶. Обласний комітет партії на своєму першому засіданні затвердив ревком для керівництва повстанським рухом і підготовкою збройного повстання⁷. На місцях було створено міські військово-революційні комітети (ВРК).

Конференція мала велике значення для розгортання її активізації діяльності парторганізації, взагалі кримського підпілля. Було встановлено тісні зв'язки між ними, накреслено загальну стратегічну лінію, визначено чергові завдання та методи роботи в масах.

Кримський підпільний обласний комітет партії, виконуючи вказівки ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, особливу увагу приділив бойовій діяльності. Із створенням обласного і міських військово-революційних комітетів, говорилося в доповідній записці, надісланій до ЦК РКП(б), «Про бойову роботу в Криму після червня 1919 р.», було визнано за необхідне поставити на перше місце бойову роботу, передавши ведення її військовим відділам при парткомах і оперативним штабам військово-революційних комітетів⁸.

Загальне керівництво військовими відділами, які працювали при підпільних парткомах, здійснював більшовик В. В. Васильєв⁹. Підпільний обласний ВРК очолював М. Бабахан. Військові відділи повинні були встановити зв'язок з командуванням Червоної Армії, організувати партизанські загони, проводити мобілізацію серед комуністів і комсомольців для їх поповнення, здійснювати бойові операції проти інтервентів і білогвардійців, забезпечувати зброєю команди зв'язку й розвідки, дружини, бойові «п'ятірки» та «десятки» на великих підприємствах і т. ін.

Партійні організації змушені були враховувати й ряд специфічних обставин, які впливали на весь хід визвольної боротьби. По-перше, в Криму зібралося майже 300 тис. колишніх поміщиків, капіталістів, інтелігентів¹⁰, понад 7 тис. «духовних пастирів», царських чиновників і жандармів¹¹, які були непримиренними ворогами Радянської влади. По-друге, там було зосереджено понад 27 тис. членів партії соціал-революціонерів і 5 тис. меншовиків¹². Як підкреслив В. І. Ленін, вони йшли проти нас «не відкритою боротьбою із зброєю в руках, а з брудною зброєю брехні, наклепу і нечуваного зрадництва»¹³. По-третє, на півострові існував ряд шовіністичних і націоналістичних організацій та «союзів», зокрема, Велико-російське віче, Севастопольська українська рада, союз молдавських воїнів, Білоруський союз, мусульманський комітет, буржуазно-націоналістична партія «Мілліфірка», союзи «Відродження Росії», «Великих князів», «Російського народу» та ін.¹⁴

Крім того, для боротьби з підпільниками білогвардійці кинули значну кількість шпигунів, провокаторів, диверсантів, діяльність яких спрямовували більш як 10 ворожих контррозвідок¹⁵. Їх політичним центром стала так звана «Рада народних представників», до складу якої входили 17 поміщицьких, буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Вони кори-

⁶ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 150, спр. 107, арк. 51.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, спр. 133, арк. 18.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 12, спр. 278, арк. 33—36.

⁹ Там же. спр. 78, арк. 33—36.

¹⁰ История гражданской войны в СССР.— М., 1960, т. 5, с. 130.

¹¹ Вольфсон В. Изгнание германских оккупантов из Крыма.— Симферополь: 1940, с. 25.

¹² Революция в Крыму, 1932, № 10, с. 111.

¹³ Ленін В. І. Промова в Московській Раді.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 220.

¹⁴ КОДА, фр. 1024, оп. 1, спр. 34, арк. 94.

¹⁵ Підраховано авторами на основі: Героическое подполье в тылу денкинских армий. Воспоминания.— М., 1975, с. 371; Революция в Крыму: Двухмесячный сборник испарта ОК РКП(б), 1924, № 4, с. 74, 81; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 71, спр. 20, арк. 23.

стувались особливою підтримкою тих царських офіцерів, що перебазувалися в Крим після розгрому корніловщини та банд генерала Краснова¹⁶. Лише в Євпаторії їх налічувалося майже 2 тис. чол., в Ялті — 608, у Феодосії — понад 500 чол.¹⁷

Все це необхідно було враховувати підпільникам у своїй роботі, при розробці тих чи інших бойових операцій. Вони підтримували постійний зв'язок з центром. У ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У постійно надходила інформація про діяльність Кримського підпілля. Відомо більш як 50 донесень, листів, відправлених на адресу центральних партійних органів РСФРР і України протягом 1918—1920 рр. У них повідомлялося про діяльність підпільних організацій Криму¹⁸. Так, в одному з таких документів йшлося про те, що «після відходу радянських військ з Криму в 1919 р. за рішенням Кримського підпільного обласного комітету партії організовувалися підривні групи, які здійснювали бойові операції в Сімферополі, Севастополі, Феодосії, у горах і лісах Криму. Підривні групи розбивалися на окремі команди й були тісно зв'язані з партизанськими загонами. Командирами підривних груп були А. Улановський, О. Алексєєв, призначені Сімферопольським міськкомом партії»¹⁹. Командиром диверсійно-підпільного загону, що діяв у районі Севастополя, було призначено Іванова-Зиміна²⁰.

ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, Реввійськрада республіки та військрада Південного фронту для подання всебічної допомоги парторганізаціям Криму в 1918—1920 рр. направили майже 200 комуністів — представників партійних, радянських і військових органів, які мали певний досвід підпільної роботи.

У січні 1919 р. Кримській обком партії звернувся до трудящих із закликом організувати бойові загони на фабриках, у майстернях, на заводах. «Кожний організований, озброєний робітник, — підкреслювалося у цьому зверненні, — наближає перемогу»²¹.

Восени 1918 — навесні 1919 р. у Севастополі за рішенням міськкому партії було організовано підпільну військову частину, до складу якої ввійшли матроси бойових кораблів, що свого часу з різних причин не змогли відійти до Новоросійська, робітники морзаводу й порту²². Вони мали завдання збирати зброю, озброювати нею робітників, готувати збройне повстання, використавши сприятливу ситуацію, коли частини Червоної Армії наблизились до Криму²³.

13 листопада 1920 р. підпільний ВРК Севастополя за вказівкою міськкому РКП(б) організував з робітників артилерійських майстерень загін охорони (350 чол.), озброєний кулеметами та гвинтівками²⁴. Аналогічні загони було також створено при Сімферопольському (150 чол.), Керченському та Феодосійському ревкомах (майже по 400 чол. у кожному)²⁵. Для кращого керівництва їх було розбито на бойові дружини, сформовані на великих підприємствах, зокрема, морському заводі, у порту (Севастополь), аероплановому заводі «Анатра» та на залізничній станції в Сімферополі, морському порту, депо й тютюновій фабриці у

¹⁶ Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы. — Симферополь: 1957, т. 2, с. 266.

¹⁷ Крым. Памятники Славы и бессмертия. — Симферополь, 1980, с. 22; Ялтинская коммуна, 1918, 25 апр.

¹⁸ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 20, арк. 1—5, 9—11, 12—15, 18—22, 23—28, 36—49, 51, 55, 61, 63—96 та ін.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 46, арк. 12.

²⁰ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 20, арк. 40.

²¹ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 150, спр. 141, арк. 48.

²² Балахонов В., Кавалер ордена Почетного легіона. — Симферополь: 1968, с. 139.

²³ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 849, оп. 2, спр. 54, арк. 43—46.

²⁴ Крылов С. Красный Севастополь. — Севастополь: 1921, с. 9.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 12, спр. 278, арк. 47.

Феодосії, а також в інших місцях²⁶. Бойові дружини мали у своєму складі бойові «летючі» загони й революційні групи, підпільні ударні бойові десятки й п'ятірки, за кожною з яких закріплено відповідні райони міст²⁷. Наприклад, у Керчі підпільний міський комітет партії створив 5 бойових десятків, при Ялтинському військово-революційному комітеті діяло 4 бойових п'ятірки²⁸. Загальне керівництво ними здійснювали організовані при военных відділах спеціальні штаби.

Крім того, за рішенням обласного комітету партії Кримської обласний підпільний червоний хрест сформував бойові санітарні п'ятірки, які були готові подати швидку допомогу пораненим підпільникам. Кожна з них мала свій район дії і місце, яке вона повинна була займати під час бою. В квартирах революціонерів організовувалися лазарети, де жінки навчалися робити перев'язку, готувати сумки для санітарок і т. ін.²⁹

Усього ж у 1918—1920 рр. в Кримському підпіллі боролися проти інтервентів і білогвардійців майже 5000 радянських патріотів, представників 59 національностей, що на той час проживали в Криму³⁰. Вони були об'єднані у 100 загонах і дружинах, десятках і п'ятірках та інших підпільних збройних формуваннях, в яких підпільники навчалися військовій справі, готувалися до збройного повстання³¹.

Велику роботу по зриву кампанії мобілізації населення Криму до білогвардійської армії проводили военні відділи. У Севастополі в перший день мобілізації на збірний пункт з'явився 31 чол., із них 25 чол. були непридатними для військової служби за станом здоров'я, у Сімферополі із 1037 чол., які потрапили до списків, на призовні пункти прибули тільки 150 чол.³² Трудящі, що ухилялися від мобілізації, у більшості випадків поповнювали партизанські загони. Зрив мобілізаційної кампанії мав важливе політичне значення для успішної боротьби з інтервентами та білогвардійцями.

Военні відділи мали завдання здійснювати загальне керівництво створенням бойових ланок по розпропагуванню солдатів противника на військових кораблях англо-французьких інтервентів. За даними на грудень 1918 р., таких ланок у Кримських портах Чорного моря налічувалося більш як 44³³. Як повідомлялося в інформації, надісланій до ЦК РКП(б) 29 вересня 1920 р., роти й окремі групи переходили на бік Червоної Армії, маючи при собі мандати підпільних організацій³⁴. За свідченням командуючого 6-ю армією А. І. Корка, перебіжчнки розповіли про стан озброєння бойових частин Врангеля та їх оперативні плани³⁵.

Восени 1920 р. до лав Повстанської армії влилася частина козаків Донської дивізії Врангеля, розквартированої в Євпаторії, 1-й автомобільний батальйон, біійці якого на загальних зборах офіцерів і представ-

²⁶ Крым. Памятники Славы и бессмертия, с. 29; Пирогов Р. А. Знамя над Митридатом. Воспоминания старого большевика.— Симферополь: 1973, с. 84.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 494, арк. 1.

²⁸ Пролетарская революция, 1926, № 10, с. 140; Революция в Крыму: Двухмесячный сборник истпарта ОК РКП(б), 1924, № 4, с. 77.

²⁹ Федорова А. Крымская работница и крестьянка в гражданской войне и советском строительстве. Симферополь: 1928, с. 13.

³⁰ Очерки истории Крымской областной партийной организации, с. 98.

³¹ Підрахунки зроблені авторами на основі: История городов и сел Украинской ССР. Крымская область.— К., 1974, с. 269; Героическое подполье в тылу денкинской армии.— М., 1975, с. 377—378; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 278, арк. 47; ф. 70, оп. 3, спр. 494, арк. 1; Пролетарская революция, 1926, № 10, с. 140; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 141, арк. 48—53.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 430, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

³³ Моряки в борьбе за власть Советов на Украине.— К., 1963, с. 170—176.

³⁴ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, спр. 20, арк. 177; Гражданская война на Украине, ноябрь 1918—апрель 1919 г., т. 1, кн. 2, сс. 86, 122—124, 292.

³⁵ Катков Н. Ф. Агитационно-пропагандистская работа большевиков в войсках и тылу белогвардейцев в период 1918—1920 гг.— Л., 1977, с. 153.

ників ротних комітетів прийняли рішення називатися: «Автомобільний батальйон Південно-повстанської армії»; у Керчі — 6-й запасний батальйон з 5-ма броньовиками, берегова прикордонна охорона, окремі команди гарнізонів Єнікальської і Ельтигенської фортець та міської школи³⁶.

Підпільники підтримували також контакти з тими білими офіцерами, які прагнули порвати із своїм минулим і перейти на бік Радянської влади. Зокрема, навесні 1920 р. у Сімферополі вони встановили зв'язок з ад'ютантом генерал-губернатора Криму С. К. Тимофеевим, а також деякими працівниками канцелярії начальника гарнізону міста. Завдяки цим каналам підпільний комітет зміг одержувати інформацію про моральний стан військ, секретні відомості про оперативні плани ворога³⁷. У серпні того ж року Керченський підпільний міськом партії передав Реввійськраді Кавказького фронту детальний план диспозиції білогвардійських військ, дані про їх кількість та озброєння, які були отримані від завербованого підпільниками ад'ютанта начальника служби постачання білогвардійців Абрамова³⁸.

Особливу роль в діяльності Кримського підпілля відіграв зв'язок з центром, який був конче необхідний у період підготовки збройного повстання. Встановити його мали відповідні відділи розвідки. У доповідній записці Кримського обкому партії, надісланій до ЦК РКП(б) 29 вересня 1920 р., повідомлялося, що для «організації зв'язку з Кримом визначено пункти: Очаків — Євпаторія, Тамань — Керч, район між Феодосією та Ялтою — через лінію фронту»³⁹.

Через Євпаторію і Керч командування Червоної Армії переправляло підпільникам зброю, політичну літературу, вибухівку, гроші⁴⁰. Взагалі за роки війни для ведення підпільної роботи в Крим було відправлено понад 5,3 млн. крб.⁴¹

Загони та бойові групи, що діяли у Севастополі, підтримували зв'язок з командуванням Червоної Армії за допомогою радіостанції⁴². Восени було встановлено постійний зв'язок Кримського підпілля з командуванням Південного фронту. М. В. Фрунзе вів переговори з партизанськими зв'язковими, допоміг організувати перекидання зброї й десанту в Крим⁴³.

Виконуючи рішення обласної підпільної конференції РКП(б) (січень 1920 р.) про збройний виступ, призначений на 8 березня для «дз-організації білогвардійського тилу й організації допомоги Червоній Армії, що наближалася до кордонів Криму»⁴⁴, воєнні відділи та оперативні штаби розробили плани збройних повстань в містах півострова. Зокрема, відділ при Сімферопольському підпільному міськомі партії намітив план, згідно з яким «в ніч з 7 на 8 березня 1920 р. 80 чол. комуністів і комсомольців повинні були зібратися в ремонтних майстернях, озброївшись 150 гвинтівками і 4-ма кулеметами. При підтримці

³⁶ Великим путем Октябрю. Из истории Крымской партийной организации, 1917—1967.— Симферополь: 1967, с. 29—30; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 20, арк. 225—227; Спиридонов П. И. Большевики в тылу белогвардейщины.— Керчь: 1940, с. 64.

³⁷ Кожина К. К. Листовкой и винтовкой. — У зб.: Героическое подполье в тылу денкинской армии. Воспоминания. — М., 1975, с. 375.

³⁸ Спиридонов П. И. Указ. соч., с. 61—62.

³⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 12, спр. 278, арк. 33—36.

⁴⁰ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 1071, арк. 16.

⁴¹ Підрахунки зроблено авторами на основі: ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 38, арк. 23; оп. 3, спр. 133, арк. 18; оп. 4, спр. 43, арк. 10; спр. 156, арк. 178; оп. 12, спр. 278, арк. 37; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 20, арк. 160.

⁴² КОДА, ф. 483, оп. 4, спр. 1383, арк. 1.

⁴³ Вольфсон Б. Конец авантюры барона Врангеля.— Симферополь: 1940, с. 110—111.

⁴⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 17, оп. 12, спр. 278, арк. 47.

автоброньової команди передбачалося захопити 5 броньовиків. Вокзал повинна була зайняти спеціальна дружина. Захоплення інших установ покладено на шість бойових «десяток», які повинні були виступити в різних кінцях міста...»⁴⁵.

Активно готувалися до збройного повстання й підпільники Феодосії, які повинні були захопити місто, допомогти військам Червоної Армії, що дислокувалися в районі Генічеська, прорватися в Крим через Арабатську стрілку. Аналогічні плани розробили також більшовики Керчі та Євпаторії⁴⁶.

Проте розпочати повстання не вдалося. Так, у найвідповідальніший момент у Севастополі білогвардійській контррозвідці вдалося заарештувати Ю. Дрожинського, І. Севастьянова, В. Макарова та інших учасників підпілля. Згодом їх було вбито. У Феодосії були затримані й розстріляні 28 комуністів і комсомольців на чолі з секретарем підпільного міськкому партії І. Назукіним. Загинули й керівники Керченського міськкому РКП(б) І. Громозда, Ф. Корнілов, Р. Шмідт⁴⁷.

Однак, незважаючи на великі втрати, завдані підпільним партійним організаціям у березні—квітні 1920 р., вони продовжували свою діяльність. Підпільники здійснили ряд диверсійних акцій проти інтервентів і білогвардійських військ на залізниці, в морських бухтах Севастополя, Феодосії, Керчі, Євпаторії. Наприклад, під час вибуху в бухті Севастополя було знищено 150 вагонів з патронами, майже 200 тис. артилерійських снарядів, хімічна лабораторія, білогвардійський вугільний транспорт «Дан» і бронепоезд «Солдат», які направлялися на Перекопський фронт із Севастополя, й т. п. Усього протягом 1918—1920 рр. підпільники Криму здійснили майже 90 масштабних бойових операцій проти інтервентів і білогвардійців, понад 16 нападів на поліцейські дільниці і в'язниці, звільнили понад 3000 партизанів та революціонерів, захоплених ворожою контррозвідкою⁴⁸.

Хоча загальне збройне повстання й не відбулося, значення бойової роботи, яку проводили більшовики в Криму, важко переоцінити. Здійснюючи загальне керівництво підготовкою збройних формувань, розробляючи бойові операції та диверсійні акції в тилу, підпільні організації дезорганізували військові частини противника, знекровлювали його тили, деморалізували ворожих солдатів і офіцерів.

В той час, коли регулярні війська Червоної Армії з боями просувались на південь, Кримська підпільна партійна організація, активізувавши бойову діяльність свого підпілля, внесла вагомий вклад в остаточний розгром інтервентів та контрреволюції, у встановлення Радянської влади на території півострова.

⁴⁵ Кожина К. К. Листовкой и винтовкой, с. 378.

⁴⁶ Курган Р. Страница гражданской войны.— Харьков: 1925, с. 90, 111.

⁴⁷ Очерки истории Крымской областной партийной организации, с. 87—88.

⁴⁸ Підраховано авторами на основі: ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 506, арк. 1; ф. 483, оп. 4, спр. 1388, арк. 342—343; ЦДАЖР СРСР, ф. 1486, оп. 1, спр. 5, арк. 163; Правда, 1920, 13 люля; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 12, спр. 278, арк. 32; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 826, оп. 1, спр. 13, арк. 20—22; ф. 849, оп. 2, спр. 54, арк. 92; Освобождение Крыма от англо-французских интервентов. 1918—1919 гг., Симферополь, 1940, с. 40, 140; История городов и сел Украинской ССР. Крымская область, с. 447; Курган Р. Указ. соч., с. 203; Революция в Крыму: Двухмесячный сборник ОК РКП(б), 1924, № 4, с. 75.

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ПРАЦЬ К. МАРКСА НА УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

І. І. ГЛИЗЬ (Київ)

Тема видання і розповсюдження праць К. Маркса постійно знаходиться в колі актуальних проблем радянської історичної науки. Підсумком попередніх досягнень у розробленні питання і одночасно новим кроком вперед стали перші фундаментальні бібліографічні дослідження¹. З 50-х років значно активізувалося вивчення історії поширення ідей марксизму на Україні². В статтях і монографіях відзначалося вирішальне значення праць К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна в озброєнні передових верств робітників, трудового селянства і інтелігенції революційно-перетворюючим вченням. У наукових працях 60-х років продовжувалося ретроспективне розроблення проблеми³, в яких автори все більше базувалися на вивченні комплексу архівних документів, нелегальних і легальних видань праць К. Маркса і спільно написаних з Ф. Енгельсом. У дослідженнях критично оцінено внесок ліберально-буржуазних, купецьких видавництв періоду «явочного» видання марксистської літератури в Росії.

У даному повідомленні зроблено спробу доповнити цю тему, звернути увагу на маловідомі документи, що свідчать про глибокий інтерес російських робітників, авангарду революційної боротьби проти царизму до вивчення праць К. Маркса наприкінці ХІХ — початку ХХ століття. За ленінською періодизацією історії марксизму це був кінець другого періоду (1872—1904 рр.) і початок третього, коли робітничий клас збирав свої сили і готувався до майбутніх перемог, а вчення Маркса, писав В. І. Ленін, «...здобуває повну перемогу і — йде вшир»⁴.

Широке розповсюдження праць основоположників наукового комунізму відзначено В. І. Леніним як «хвиля» марксистської літератури в

¹ Левин Л. А. Библиография произведений К. Маркса и Ф. Энгельса.— М., 1948; его же. «Манифест Коммунистической партии» в России.— М., 1956; Багмут Л. А. і Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні: Бібліогр. покажчик.— Харків, 1962; їх же. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні: Бібліогр. покажчик.— Харків, 1965; Литературное наследие К. Маркса и Ф. Энгельса: История публикации и изучения в СССР.— М., 1969.

² Коломійченко Л. І. З історії видання і поширення творів основоположників марксизму-ленінізму на Україні в дореволюційний період.— Уч. зап. Харк. держ. бібл. ін-ту. Вип. 3, 1957, с. 79—110; Шморгун П. М. Распространение марксизма на Украине в 80-х и начале 90-х годов XIX века.— Вопросы истории КПСС, 1957, № 4, с. 73—88; його ж. Роль групи «Визволення праці» в поширенні марксизму на Україні» (кінець ХІХ ст.).— К., 1958; Сохань Л. В., Сохань П. С. Распространение произведений Маркса, Энгельса и Ленина на Харьковщине в 1905—1917 гг.— История СССР, 1959, № 2, с. 145—150; Ктитарев С. О. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні.— К., 1959; Полевой Ю. З. Зарождение марксизма в России.— М., 1959 та інші.

³ Шморгун П. М. Издание и распространение произведений Маркса и Энгельса на Украине.— Коммунист Украины, 1960, № 11, с. 64—68; його ж. Про перше легальне видання в Росії «Манифесту Комуністичної партії». — УІЖ, 1962, № 6, с. 105—106; Вельянинова З. Р. Поширення творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Полтавщині (1883—1907 рр.).— Архів України, 1966, № 4, с. 17—25; Шморгун П. М. Видання і розповсюдження творів К. Маркса на Україні.— УІЖ, 1968, № 4, с. 18—22; Сосновчик С. О. Революційна пропаганда народників серед робітників України в 70-х — на початку 80-х років ХІХ ст.— УІЖ, 1970, № 9, с. 13—22; Шморгун П. М. «Капітал» Карла Маркса на Україні: До 100-річчя виходу в світ російською мовою «Капіталу» К. Маркса.— Народна творчість та етнографія; 1972, № 2, с. 29—35; Сараліева З. Х. «Капітал» К. Маркса і робоче движение в России (1895—1917,гг.).— М., 1975; ее же. Наука борьбы рабочим: Пропаганда идей марксизма-ленинизма в рабочем движении России.— М., 1981; Глизь І. І., Кізченко В. І. Розповсюдження марксистсько-ленінських видань на Україні в 1905—1907 рр.— УІЖ, 1980, № 12, с. 78—85.

⁴ Ленін В. І. Історична доля вчення Карла Маркса.— Повне збір. творів, т. 23, с. 3.

Росії і соціал-демократичного робітничого руху»⁵. Ці твори ставали основою теоретичної і організаційної єдності перших соціал-демократичних організацій. Цьому сприяли переклади і видання російською мовою праць К. Маркса і Ф. Енгельса членами групи «Визволення праці» на чолі з Г. В. Плехановим. За кордоном ними було перекладено «Маніфест Комуністичної партії» (1882), «Наймана праця і капітал» (1884), «Промова про свободу торгівлі» (1885), «Злиденність філософії» (1886), «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1894). Ці праці відіграли велику роль у зверненні російської революційної молоді до марксизму. Тільки за 1883—1899 рр. праці К. Маркса і Ф. Енгельса були виявлені і описані за архівними джерелами в 47 випадках їх розповсюдження на Україні⁶. Про великий інтерес до «Маніфесту» в революційних колах Росії свідчить той факт, що в нелегальних умовах ХІХ століття цей твір видавався близько 40 разів⁷.

Нелегальне видання праць К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні почалося з «Маніфесту», коли групи студентів Харкова (1883 р.) і Києва (1894 р.) зробили спробу видрукувати на гектографі і розповсюдити перший програмний твір марксизму. Один з цих примірників вилучили у студента Київського університету в 1901 р.⁸

У 1894 р. київський марксистський гурток видав працю К. Маркса «Товар, гроші і капітал», а 1898 р. в Києві побачив світ легально виданий окремим виданням перший розділ праці «Злиденність філософії». В бібліотеці Київського «Союзу боротьби» під час обшуку були конфісковані праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест», «Злиденність філософії», «Громадянська війна у Франції», «Людвиг Фейербах і кінець класичної німецької філософії», «Розвиток соціалізму від утопії до науки». «Становище робітничого класу в Англії»⁹.

Видання творів класиків марксизму українською мовою, здійснені за участю І. Франка, М. Павлика, В. Гнатюка, В. Степанківського, М. Лозинського, сприяло ознайомленню з марксистськими ідеями нових кіл українського народу як західних, так і східних районів України¹⁰. Серед інтелігенції і студентства поширювалися праці К. Маркса, видруковані французькою, німецькою і польською мовами, про що свідчать конфіскації «Маніфесту» в Києві, Одесі в 1900 і 1902 рр.¹¹

В програмі діяльності редакції газети «Искра» В. І. Ленін вказував, що «гуртки робітників і соціал-демократів інтелігентів з'являються всюди, ...зростає попит на соціал-демократичну літературу, далеко випереджаючи пропозицію, а посилені урядові переслідування не в силі спинити цей рух»¹². В той же час це було підбиттям підсумків розповсюдження праць основоположників марксизму, творів В. І. Леніна, Г. В. Плеханова, брошур перекладної літератури популяризаторів марксизму в Росії.

Ленінська «Искра» пропагандою революційного марксизму боролася за створення партії нового типу. На сторінках газети В. І. Ленін яскраво і переконливо показував революційну суть вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, вміло пропагував їх життєствердні ідеї. «Искра» була найпопулярнішою нелегальною політичною газетою на початку ХХ століт-

⁵ Ленін В. І. Карикатура на більшовизм.— Повне збір. творів, т. 17, с. 380.

⁶ Шморгун П. М. Распространение марксизма на Украине в 80-х и начале 90-х годов XIX в., с. 91.

⁷ Литературное наследие К. Маркса и Ф. Энгельса: История публикации и изучения в СССР, с. 47.

⁸ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 317, оп. 1, спр. 1789, арк. 29.

⁹ Бистрецько П. П. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні. — К., 1958, с. 102.

¹⁰ Книга і друкарство на Україні.— К., 1965, с. 182—183.

¹¹ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 521, арк. 110; спр. 673, арк. 8; ф. 317, оп. 1, спр. 1788, арк. 71; ф. 385, оп. 1, спр. 805, арк. 420, 421.

¹² Ленін В. І. Заява редакції «Искры». — Повне збір. творів, т. 4, с. 338.

тя. Всі номери газети в 1901—1903 рр., а окремі з них і в наступні роки розповсюджувалися не менше ніж в 94 населених пунктах України¹³.

Відзначаючи 20-у річницю з дня смерті К. Маркса «Искра» 14 березня 1903 р. опублікувала статтю Г. В. Плеханова, в якій було дано блискучу характеристику геніальному мислителю і борцю. В ній же було відзначено, що бажання Маркса побачити борців 80-х років переможцями привело до того, що у передові до російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» він значно переоцінив тогочасний революційний рух у Росії, назвавши його передовим загоном «...революційного руху в Європі»¹⁴. В. І. Ленін поставився до оцінки Марксом російського революційного руху по-іншому. У книзі «Що робити?» він відзначив, що почесне звання авангарду революційного руху в Європі заслужили ще попередники російської соціал-демократії, тим більше підстав мають заслужити його російські марксиста¹⁵.

В революційних іскрівських колах широко використовували нелегальні видання праць К. Маркса. В документах про підготовку Департаментом поліції політичного процесу, якому передували «ліквідації» іскрівських організацій 8—9 лютого 1902 р. у Києві, зазначено шість найпопулярніших праць К. Маркса і Ф. Енгельса. У соратника В. І. Леніна по петербурзькому «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» В. В. Старкова є такі свідчення: «Рукописна брошура Маркса «Маніфест Комуністичної партії» занесена в зошит з чорною коленкоровою обкладинкою, написана мною в 1897 р., в той час, коли я знаходився в адміністративному засланні до Сибіру»¹⁶. В нього ж було вилучено такий же рукописний примірник, який належав А. О. Ванєєву.

Агент «Искры» в Харкові і Києві О. І. Петренко до арешту 22 квітня 1902 р. переклав «Маніфест» і готував його для нелегального розповсюдження. Перебуваючи у київській тюрмі в 1903 р. і в 1906 р. у Варшавському замку він неодноразово звертався до Київського губернського жандармського управління з вимогою повернути «зошита з власноручним перекладом «Комуністичного маніфесту»¹⁷. Рукописні примірники цього твору в 1903—1904 рр. виявлялися поліцією у Києві, Житомирі, а в передмісті містечка Сміли Ірдинівці розповсюджувався гектографований рукопис «Маніфесту»¹⁸.

Бажання забезпечити якнайбільшу кількість читачів марксистською книгою привело до нових спроб видати легально у Києві деякі праці К. Маркса. 7 лютого 1900 р. в канцелярію Київського окремого цензора від Попова надійшов рукописний примірник перекладу брошури «Заробітна плата, ціна і прибуток» на 120 аркушах, яка була повернута пред'явнику «для виправлення». 17 вересня 1903 р. на розгляд цензури було подано Мейнондом рукописний переклад праці К. Маркса «До єврейського питання» на 46 аркушах, але вона була затримана цензором і не повернута автору перекладу¹⁹.

Про можливість ознаяомлення з марксизмом на початку ХХ ст. свідчить виявлення в нелегальних бібліотеках праць, виданих групою «Визволення праці». У видрукуваних каталогах Єлисаветградської, Київської та Одеської публічних бібліотеках і систематичному каталозі Нікопольської зазначено легально видрукувані твори К. Маркса «До критики деяких положень політичної економії». «Злиденність філосо-

¹³ Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 р.). — К., 1977, с. 46—93.

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 294.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 6, с. 26—27.

¹⁶ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 630, арк. 14, 32, 33; спр. 631, арк. 95; спр. 636, арк. 80, 123, 238—240; ф. 317, оп. 1, спр. 108, арк. 90; ф. 336, оп. 1, спр. 60, арк. 7, 181—183; ф. 385, оп. 1, спр. 805, арк. 120—124; спр. 808, арк. 17—24; ф. 419, оп. 1, спр. 3002, арк. 110.

¹⁷ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 627, арк. 141.

¹⁸ Там же, спр. 813-а, ч. II, арк. 373; спр. 920, арк. 28; ф. 1335, оп. 1, спр. 93, арк. 180—185.

¹⁹ Там же, ф. 294, оп. 1, спр. 343, арк. 307; спр. 367, арк. 397—398.

фії», «Наймана праця і капітал» та Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг». Однак наявність марксистської літератури в бібліотеках ще не означала, що читач мав до неї завжди вільний доступ. Крім названих книг Одеської публічної бібліотеки, в каталозі називалися і три томи «Капіталу» з поміткою «не видаються»²⁰.

Про долю інших праць К. Маркса, які знаходилися в легальному обігу, яскраво свідчить і висновок київського окремого цензора про книжки «До критики деяких положень економії» і «Злиденність філософії», зроблені у липні 1904 р. Ці праці, зазначалося в документі, не значаться серед заборонених у публічних бібліотеках і громадських читальнях, але їх внесено до списку видань, які заборонено розповсюджувати і передруковувати в Росії²¹. В такому невизначеному стані знаходилися всі легальні видрукувані твори К. Маркса.

За неповними даними, за період з 1901 по 1904 рр. праці К. Маркса і Ф. Енгельса конфіскувалися не менше 128 разів в таких містах України, як Катеринослав, Харків, Київ, Миколаїв, Одеса, а також на ст. Олександрівка Полтавської губернії, у Смілі, Конотопі, Луцьку, Горлівці, Кременчуку, Бердичеві, Ромнах, Кам'янці-Подільському і в прикордонних селах та станціях²².

Пропаганда марксизму сприяла поглибленню революційної ситуації в країні. Перший загальний політичний страйк на Півдні Росії в 1903 р. став справжньою школою політичного виховання пролетаріату, сприяв зростанню революційної зрілості робітничого класу. Гострішою стала потреба в масовому виданні марксистської літератури. «Маніфест Комуністичної партії» був підготовлений до видання п'ятитисячним тиражем членами Одеського комітету РСДРП. Під час обшуку в листопаді 1904 р. в нелегальній друкарні комітету поліцією було конфісковано 2 692 примірника незброшурованого тексту книжок і 2 500 примірників перших аркушів твору²³. ЦК РСДРП офіційно вперше видав «Маніфест» в 1904 р. в Баку, в нелегальній друкарні тиражем 10 тис. примірників.

У період першої буржуазно-демократичної революції твори К. Маркса перекладалися російською мовою і друкувалися більше ніж будь-якою іншою мовою. В. І. Ленін приділяв особливу увагу публікації спадщини основоположників марксизму. За його редакцією виходили друком праці К. Маркса «Громадянська війна у Франції» (Одеса: Буревестник, 1905) і Ф. Енгельса «Бакуністи за роботою» (СПб: Пролетарнат, 1906), за його редакцією і передмовами вийшли «Листи К. Маркса до д-ра Кугельмана» (СПб: Новая Дума, 1905 і 1907) та «Листи Беккера Й. Діцгена, Ф. Енгельса, К. Маркса та ін. до Ф. А. Зорге та ін.» (СПб: П. Г. Дауге, 1907). Пропагуючи видання листів К. Маркса до Кугельмана, В. І. Ленін писав: «Саме у нас, в революційну епоху, яку ми переживаємо, особливо повчально вникнути в той матеріал, який малює Маркса як людину, що безпосередньо відгукується на всі питання робітничого руху і всесвітньої політики»²⁴. Названі видання листів

²⁰ Саралнева З. Х. Указ. соч., с. 103; Каталог книг Елисаветградской общественной библиотеки.— Елисаветград, 1901, с. 37, 49, 53; Каталог книг Екатеринославской городской библиотеки.— Екатеринослав, 1904, с. 22, 26.

²¹ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 295, оп. 1, спр. 9, арк. 49, 53—54.

²² Іскровские организации на Украине: Сб. док. и матер.— К., 1950, с. 293; Слюдинова Т. Б. Документи ЦДІА УРСР у Києві про поширення творів Карла Маркса на Україні.— Третя республ. наук. конф. з архівознавства та інших історичних дисциплін. Друга секція.— К., 1963, с. 37; ЦДАЖР СРСР, ф. 124, оп. 43, 1905, спр. 288, арк. 20; ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 871, арк. 6, 26; спр. 969, арк. 16; ф. 301, оп. 1, спр. 579, арк. 32; ф. 320, оп. 1, спр. 222, арк. 23; ф. 419, оп. 1, спр. 3558, арк. 10.

²³ Багмут Й. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні, с. 16; ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 419, оп. 1, спр. 3435, арк. 30.

²⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 14, с. 345.

розповсюджувалися на Україні, зокрема серед студентів університету в Харкові і політехнічного інституту в Києві²⁵.

На Україні в період революції твори К. Маркса видавалися більше 20 разів легальними видавництвами Є. Алексеєвої, М. Козмага. «Молот», «Демос», «Буревестник» (Одеса) та С. Іванова, Є. Горської (Київ), а також друкарнями І. Копельмана і «Порядок», які не ставили на титульній сторінці назв видавництв. Видання легальних видавництв не відзначалися якістю перекладів, скорочувалися, випускалися без авторів або без передмов до їх перевидань. Факти про їх участь у поширенні марксистських видань і реклами в різних, навіть монархічних газетах, знайшли відображення в лєнінській оцінці, який писав, що в Росії марксистська література стала «...базарним продуктом»²⁶. Наприклад, на торгівлі своїми виданнями нажились три компаньйони «Буревестника», одержавши чистого прибутку понад 20 тис. крб. і не передали авторам, перекладачам, або в партійну касу ніяких коштів²⁷.

Питання видання і розповсюдження творів К. Маркса було в центрі уваги партії. Без цих творів важко було вести систематичну практичну роботу в масах. Марксизм під впливом широкої пропаганди входив у побут рядового читача, проникав до нього різними каналами поширення інформації. Про це свідчать бібліографічні покажчики друкованої марксистської літератури. Найбільш популярними були покажчики А. В. Панова, П. М. Лебедева-Керженцева, С. Г. Струмиліна, А. І. Лебедева, які по кілька разів видавалися у 1906—1907 рр. За ними формувалися легальні і нелегальні бібліотеки і читальні, вони допомагали читачу розібратися в джерелах революційної науки. Покажчик, складений київським більшовиком К. К. Чекеруль-Кушем, називався «Бібліографічний покажчик про Маркса і марксизм» і був набраний, крім російської мови, італійською, французькою, англійською і німецькою.

Марксистська література також вилучалася під час обшуків і арештів. За нашими підрахунками, в 1905 р. праці К. Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», «Класова боротьба у Франції від 1848 до 1850 р.», «Громадянська війна у Франції», «Промова про свободу торгівлі», Ф. Енгельса «Революція і контрреволюція в Німеччині» вилучались в Києві не менше чотирьох, а «Маніфест» — п'ять разів, в Одесі — названі праці — сім, а «Маніфест» — дев'ять разів. Ці ж праці неодноразово виявлялись і конфісковувались у Харкові, Катеринославі, Севастополі, Кременчуці, Прилуках, Миргороді, Миколаєві, Лубнах, Новоград-Волинську, Умані²⁸.

У Катеринославі по вулиці Ульянівській було виявлено квартиру «видних комітетських діячів фракції більшості», під час обшуку в якій 4 липня 1905 р. було знайдено підпільну друкарню та праці К. Маркса «Громадянська війна у Франції», Ф. Енгельса «Від утопії до наукової теорії», листівку Катеринославського комітету «більшості» під назвою «Готуйтеся до збройного повстання!» (184 прим.)²⁹.

Праці К. Маркса розповсюджувалися серед робітників на заводських околицях. Так, робітник Одеських залізничних майстерень А. Н. Бойко 10 грудня 1905 р. ділився з товаришами книгами К. Маркса і Ф. Енгельса «Промова про свободу торгівлі», «Історичні нариси Німеччини», «До аграрного питання на Заході»³⁰. У Києві робітник-малляр П. А. Крилов пропагував ідеї «Маніфесту Комуністичної партії» серед солдатів 33-го драгунського Ізюмського полку. Під час обшуку 4 лютого 1906 р. на його квартирі було вилучено нелегальне видання

²⁵ Твори В. І. Леніна на Україні (1894—лютий 1917 р.), с. 183, 206.

²⁶ Ленін В. І. Ще один похід на демократію.— Повне збір. творів, т. 22, с. 80.

²⁷ Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, Дом Плеханова, ф. 1093, № 3515. В; 470, 8, арк. 1.

²⁸ Глизь І. І., Кізнєнко В. І. Назв. ст., с. 86.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7 д-во, 1905, спр. 3691, арк. 3.

³⁰ ЦДА УРСР у м. Києві, ф. 386, оп. 1, спр. 842, арк. 3.

ЦК РСДРП цього твору, за що його було притягнуто до суду із загрозою довічного заслання до Сибіру. Лише вдалий захист помічника присяжного повіреного В. В. Вакара, який вміло використав непослідовність цензурних органів щодо «явочних» видань «Маніфесту» під назвами «Капіталізм і комунізм» видавництва Є. Д. Мягкова і «Буржуазія, пролетаріат і комунізм» Є. М. Алексеевої допоміг робітникові уникнути заслання. Поширення «Маніфесту» під назвою «Філософія історії» та праці К. Маркса «Наймана праця і капітал» 30 травня 1906 р. було зафіксовано серед булочників Харкова³¹. На Краматорському заводі в Ізюмському повіті Харківської губернії 13 вересня 1906 р. поліція провела обшуки у 23-х будинках, заарештувала тринадцять робітників. Лише в одного з них, М. Я. Давидова, було конфісковано бібліотеку з 200 книг марксистської літератури видавництва «Молот»³².

Марксистська література в період революції широко видавалася в Одесі, Петербурзі, Москві, Ростові-на-Дону, а також транспортувалася із-за кордону. В розпорядженні Департаменту поліції начальнику Подільського губернського жандармського управління від 25 липня 1905 р., наприклад, зверталася увага, що з «Галичини в Росію поставляється у величезній кількості нелегальна література і направляється переважно в малоросійські губернії»³³. В ньому також вказувалося, що з нелегального складу в Кам'янці-Подільському контора «Наdejда» відправляє літературу в інші міста Росії. З Проскурова Подільської губернії цією ж конторою було відправлено в Москву дві корзини з надписом «домашні речі», в яких поліція виявила «Маніфест Комуністичної партії», книгу К. Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» з передмовами авторів³⁴.

Широко розповсюджувалася на Україні марксистська література видавництва «Донская речь». В. Д. Бонч-Бруевич зазначав, що книги цього видавництва потрапляли у віддалені куточки Росії, з них складалися бібліотеки для робітників і селян³⁵.

Розповсюджені на Україні праці К. Маркса «Злиденність філософії», «Промова про свободу торгівлі», «Про Фейербаха», Ф. Енгельса «Революція і контрреволюція в Німеччині», видавництва «Новый мир», під іменем якого виступало партійне видавництво «Вперед», широко рекламувалися як у більшовицьких газетах, так і в місцевих ліберальних газетах. Протягом усього 1906 р. і до початку періоду реакції 1907 р., пропаганда праць К. Маркса не сходила із сторінок преси³⁶. Навіть така монархічна газета, як «Киевлянин» вмішувала на своїх сторінках оголошення про столичні видання творів К. Маркса. Це пояснюється вигідністю рекламних оголошень для видавця і необхідністю привернути ширше коло читачів, бо за постановою Київської Ради робітничих депутатів робітники, складачі друкарні і місцеві літератори повинні були бойкотувати цю газету. Про захоплення молоді марксистською літературою свідчить навіть визнання начальника Київського охоронного відділення, який підкреслював, що «праці Маркса і Енгельса знають краще ніж Пушкіна і Лермонтова, твори яких вісім років вивчають у школі»³⁷.

З початком спаду революції царсько-поліцейський режим показав всю міражність буржуазних свобод друку і слова в країні. Не маючи офіційно прав на вилучення марксистської літератури, поліція самочинно її відбирала, намагаючись затримати розповсюдження книги се-

³¹ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 1701, арк. 6.

³² Там же, спр. 1668, арк. 1—5.

³³ Там же, ф. 301, оп. 1, спр. 771, арк. 19.

³⁴ Там же, ф. 386, оп. 1, спр. 852, арк. 3—4.

³⁵ Бонч-Бруевич В. Нелегальная поездка в Россию.— М.-Л., 1930, с. 269.

³⁶ Волна, 1906, 26 апр. 11 мая; Киевская заря, 1906, 17 июня; Киевский голос, 1906, 13—14, 17 декаб. та ін.

³⁷ Чиговська Л. Г. Діяльність більшовиків України серед інтелігенції в січні—серпні 1905 р.— УІЖ, 1972, № 9, с. 110.

ред трудящих мас. Наступ реакції на завоювання революції яскраво відображено в документах про масове вилучення літератури, серед якої твори К. Маркса і Ф. Енгельса виділялися і знищувалися. Найбільших масштабів конфіскації зазнали бібліотеки громадських організацій, їх склади і магазини, які закривалися після виявлення «запідозрених в легальності книг». З лютого по травень 1907 р. у Києві в міських магазинах і на складах Товариства грамотності було заборонено розповсюджувати більше 11 тис. книг. Серед них були видання ліберальних видавництв не тільки Києва і Одеси, але й Петербурга, Москви, Ростова-на-Дону³⁸.

Великі магазини і товариства мали свої філіали в повітових містах, де також зосереджувалися видання марксистських праць, в тому числі і книги К. Маркса. Інспектор друкарень і книжкової торгівлі писав київському, подільському і волинському генерал-губернатору, що на складі філіалу Товариства грамотності в Умані виявлено 3 тис. брошур видавництва «Колокол», «Новый мир», «Донская речь». Дванадцять праць класиків марксизму-ленінізму було виявлено в каталозі магазину і на складі земства у Змієві³⁹, а також на книжковому складі земства в Костянтинограді, у фондах громадської бібліотеки Вовчанська та інших.

Конфіскація літератури і розгром профспілкових бібліотек та їх складів набрали повального характеру. 20 квітня 1908 р. в Одесі поліцією було виявлено склад літератури профспілкової організації хлібобулочного цеху і конфісковано «Маніфест», «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» і багато інших марксистських видань; у тому ж році в Харкові на складі студентських організацій (квітень), у Кременчуці під час обшуку в членів комітету РСДРП. Так, у слюсаря Г. І. Жаворонкова відібрано чотири праці — «Маніфест», «Підсумки 48-го року», «Наймана праця і капітал», «Промова про свободу торгівлі» (травень). Ці ж праці знаходилися і в окремих легальних магазинах Полтави, Ромен (травень, червень), більше десятка їх було вилучено під час арештів членів Харківського комітету РСДРП, зокрема у більшовика М. К. Муранова конфісковано 44 брошури (травень), в Одесі — 229 брошур у нелегальній бібліотеці (травень 1910 р.), у Києві у М. П. Зарниціна — 158 брошур (квітень 1912 р.) та ін. Ці факти свідчать про зберігання і використання марксистської літератури легального періоду видання в роки реакції⁴⁰.

Широко відомі видання творів К. Маркса потрапили в «списки арештованих книг», які швидко поповнювалися і розсилалися на місця. До них потрапили такі праці, як «Злиденність філософії» (вид-во «Новый мир»), «Ліберали при владі» («Знание»), «Промова про свободу торгівлі» («Заря»), «Кельнський процес комуністів» («Молот»), спільні праці з Ф. Енгельсом «Святе сімейство» («Голос»), різні видання «Маніфесту» та десятки інших книг⁴¹.

За неповними даними зафіксовано близько 230 фактів видання, розповсюдження і вилучення праць К. Маркса і Ф. Енгельса за період першої російської революції, а також до 120 в наступні роки. Однак цими фактами не вичерпується скарбниця архівних документів. Ця робота чекає своїх дослідників. Виявлення матеріалів про розповсюдження творів К. Маркса на Україні дозволить доповнити бібліографічний по-

³⁸ Глизь І. І. Видання і розповсюдження перекладної марксистської літератури на Україні в 1905—1907 рр.— УІЖ, 1976, № 9, с. 64.

³⁹ Сохань Л. В., Сохань П. С. Назв. праця, с. 149.

⁴⁰ Багмут Й. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні, с. 20; ЦДАЖР СРСР, 7 д-во, 1908, спр. 3898, арк. 5—7; ЦДА УРСР у м. Києві, ф. 268, оп. 1, спр. 517, т. IV, арк. 234—237; ф. 274, оп. 1, спр. 2964, арк. 570; ф. 385, оп. 1, спр. 2187, арк. 12; ф. 705, оп. 1, спр. 200, арк. 303; спр. 345, арк. 764.

⁴¹ ЦДА УРСР у м. Києві, ф. 705, оп. 1, спр. 109, арк. 137, 241—250.

кажчик видань творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Так, праця «До єврейського питання» друкувалася не лише в 1905 р., оскільки в документах Київського комітету в справах друку є запис про представлення в комітет видрукованих примірників П. Барським і І. Самоненком 6 лютого і 10 квітня 1906 р. Про видання праці в цьому ж році йдеться в оголошенні київської газети⁴².

Таким чином, праці К. Маркса наприкінці ХІХ — початку ХХ століття здобули широке коло читачів. Розповсюдження праць основоположників марксизму мало важливе значення в озброєнні мас впевненістю в недовговічності реакції і неминучість перемоги соціалістичної революції.

⁴² Багмут І. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні, с. 39; Друг читача, 1906, 15 квіт.; ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 294, оп. 1, спр. 387, арк. 159, 160; ф. 295, оп. 1, спр. 68-а, арк. 60.

АДРЕСИ ІСКРІВЦІВ У КИЄВІ (1901—1903 рр.)

Т. М. КОЛІШЕР (Київ), Т. Б. СЛЮДИКОВА (Київ)

Ідея загальноросійської політичної газети лежала в основі геніального лєнінського плану створення партії. Майбутня газета повинна була не тільки ідейно-політично, але й організаційно згуртувати соціал-демократів, стати головною і вирішальною ланкою в будівництві партії. Практичне здійснення цього плану В. І. Лєнін почав ще на засланні. Як тільки закінчився строк заслання, Володимир Ілліч взявся за організацію майбутнього партійного органу. Такою газетою стала «Искра». З перших номерів «Искра» взяла твердий курс на розгром опортунізму, на ідейне і організаційне згуртування місцевих партійних організацій, на перемогу революційно-марксистського напрямку в РСДРП. Провідниками іскрівських ідей на місцях були агенти «Искры» і створені за їх участю групи сприяння газеті.

На Україні групи сприяння були створені в Полтаві, Києві, Херсоні. Історія київської групи сприяння «Искре» висвітлена в історико-партійній літературі¹. У даному повідомленні зроблено спробу розглянути адреси іскрівського підпілля Києва за матеріалами газети «Искра», листуванням її редакції з киянами, за спогадами старих більшовиків², архівними документами Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві (жандармсько-поліцейського розшуку, прокуратури).

До Києва з Уфи в кінці 1900 р. за порадою редакції «Искры» прибув як повноважний представник газети В. М. Крохмаль, який у 1897—1900 рр. в Уфимській губернії відбував строк заслання з киянами О. І. Петренком, І. М. Любимцевим. У лютому 1900 р. він брав участь у зустрічах місцевих соціал-демократів з В. І. Лєніним, який ознайомив їх з

¹ Ктитарев С. О. Лєнінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні.— К., 1959; Кравчук М. І., Шморгун П. М. В. І. Лєнін і Київська партійна організація.— К., 1960; Степанов В. А. Лєнін и русская Организация «Искры».— М., 1968; Доній М., Горбунова М. Лєнінська «Искра» і соціал-демократичні організації України.— К., 1969; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— К., 1981 та ін.

² Пятницкий О. Записки большевика.— М., 1956; Сильвин М. А. Лєнін в период зарождения партии.— Воспоминания.— Л., 1958; Переписка В. И. Лєніна и редакции «Искры» с социал-демократическими организациями России. Сб. докум. В трех томах.— М., 1969—1970 гг.

планом організації загальноросійської нелегальної політичної газети, домовився про підтримку цього органу і засоби зв'язку³.

Прибувши до Києва, В. М. Крохмаль нелегально оселився на вул. Микільсько-Ботанічній, 29, встановив зв'язки з місцевими соціал-демократами⁴. Ця квартира стала однією з перших явок для місцевих революціонерів і для тих, хто прибував до міста за завданням «Искры». Приблизно в березні 1901 року В. М. Крохмаль ввійшов до складу Київського комітету РСДРП, який у той період схилявся, до «економізму». Перед квітневими (1901 р.) арештами 117 членів Київської соціал-демократичної організації В. М. Крохмаль, як писав він пізніше, змушений був залишити Київ у зв'язку з тим, що його почали «...страшенно цькувати сищики...»⁵.

Зв'язки редакції з Києвом тимчасово перервалися. Наприкінці травня того ж року Н. К. Крупська від імені редакції звернулася до Г. І. Окулової з пропозицією взяти на себе повноваження представника «Искры» в Києві, щоб «...всіма засобами сприяти газеті — повідомляти різні відомості, одержувати нашу літературу, розповсюджувати наші видання, збирати гроші і т. п.»⁶. Г. І. Окулова погодилася. Вона оселилася в Києві спочатку на вул. Пушкінській, 31, а згодом на М. Житомирській, 24 (нині Постишева), а на початку 1902 р. — на Володимирській 37/29⁷. Наприкінці травня до Києва повернувся В. М. Крохмаль і повідомив редакцію: «...Тут оселюся тепер надовго, так що знайти мене можна за допомогою адресного столу»⁸. Спочатку він проживав легально на вул. Кузнечній, 19 (нині Горького), в липні переїхав на вул. М. Володимирську 28/31 (нині Чкалова), а згодом на вул. Володимирську, 84. Працював він в Управлінні Київського товариства каналізації — вул. Золоторітська, 1⁹. Ця адреса стала черговою явкою для місцевих соціал-демократів. У червні 1901 р. в Києві іскрівці створили групу сприяння «Искре»¹⁰.

Для перемоги іскрівського напрямку серед київських соціал-демократів редакція направила до міста своїх кореспондентів. У серпні до Києва приїхала С. М. Афанасьєва і оселилася на квартирі матері на В. Житомирській, 22, в листопаді — А. А. Кузнецова — на вул. Стретенській, 3 (нині (П. Осипенко), у вересні агент «Искры» О. І. Петренко — на М. Володимирській, 51¹¹, який для легалізації влаштувався на роботу в Управління Південно-Західної залізниці. Там працювали і деякі члени Київського комітету РСДРП. Члени групи сприяння «Искре» В. М. Крохмаль, Г. І. Окулова, С. М. Афанасьєва ввійшли до складу місцевого комітету РСДРП і стали керівниками робітничих гуртків.

З київською іскрівською групою сприяння активно співробітничали з початку її створення місцеві соціал-демократи В. С. Бобровський — вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 78 (нині Саксаганського), В. М. Сапєжко — вул. Трьохсвятительська, 6 (нині Десятинна), В. В. Вакар — Круглоуніверситетська, 3, І. М. Любимцев — М. Володимирська, 25 та інші. Зв'язки з цією групою підтримували молодший брат Степана та

³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 634, арк. 73; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — М., 1970. Т. 1, с. 257.

⁴ Гольдман Л. Организация и типография «Искры» в России. (Из личных воспоминаний). — Каторга и ссылка, 1925, № 4, с. 17.

⁵ Переписка В. И. Ленина..., т. 1, с. 132.

⁶ Там же, с. 123.

⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 631, арк. 95, 172; ф. 275, оп. 1, спр. 22, ч. 1, арк. 240.

⁸ Переписка В. И. Ленина..., т. 1, с. 133.

⁹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 625, арк. 470; спр. 637, арк. 423.

¹⁰ Очерки истории Киевских городской и областной партийной организации, с. 46.

¹¹ Ктитарев С. О. Назв. праця, с. 68; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 631, арк. 134—135; спр. 633, арк. 45; ф. 275, оп. 1, спр. 22, ч. 1, арк. 240.

Івана Радченків, студент Київського університету Сергій Іванович Радченко — вул. Іванівська, 9 (нині Тургенєвська), брат Л. О. Фотієвої, студент Політехнічного інституту С. О. Фотієв — вул. Іванівська, 17, брати Д. С. та А. С. Апраксини¹² та інші.

З київськими іскрівцями була знайома Леся Українка. Про це свідчить донесення начальника Київського губернського жандармського управління: «Косач Л. П. (псевдонім Леся Українка), — вказувалось в ньому, — відома ще з 1902 р., коли адреса її була виявлена у голови революційної організації «Искры» В. М. Крохмалю»¹³. Київські іскрівці мали кілька явочних квартир: на Микільсько-Ботанічній, 29, Іванівській, 41, Тимофіївській, 6 (нині М. Коцюбинського). В листі В. М. Крохмалю до московської соціал-демократки К. М. Уварової остання адреса вказана як явка для М. Е. Баумана: «Адреса для явки стара — Тимофіївська, 6»¹⁴. Квартиру Л. Українки іскрівці використовували для явок, про що свідчить лист О. І. Петренко від 17 червня 1902 р.: «Ви можете звернутися у Києві до Максима Івановича Мережинського. Його адреса: «Маріїнсько-Благовіщенська вул., буд. 97. Косач. Від нього Ви дізнаєтесь про все нам необхідне»¹⁵.

Важливим засобом зв'язку редакції «Искры» з іскрівськими групами, агентами, місцевими соціал-демократичними організаціями було конспіративне листування, яке вєлося під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Це дозволяло Володимиру Іллічу своєчасно давати поради місцевим соціал-демократам, вирішувати важливі питання партійного життя. В першому томі «Переписка В. І. Леніна и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями России 1900—1903 гг.» опубліковано 28 листів редакції «Искры» київській групі та агентам газети і 23 листи, одержаних за кордоном від киян з квітня 1901 р. по квітень 1902 р.

Листування киян велось більш як через 20 закордонних адресатів. Це були адреси Ф. Горнунга — Лейпціг, живописця Ф. Цунделя — Берлін, Бергштрассе, 4^{IV}, Риксдорф; Штутгарт, Блюменштрассе, 34^{II}, 37^{II}; Нюрнберг, Нойгассе, 40⁰, Ф. Регнер; К. Пінкау — Лейпціг, Гогенцолернштрассе, 13^{II*}, Мюнхен, Габельсбергштрассе, 20а^{III}, К. Леману. Останню адресу німецького соціал-демократа, члена Мюнхенської соціал-демократичної організації, В. І. Ленін вважав особливо конспіративною, якою користувалося обмежене коло осіб. На цю адресу надходили гроші, листи, квартира була і якою для приїжджих. Редакція «Искры» листування з киянами вєла і через Берлінську групу сприяння — Берлін, Шарлотенбург, Англіїська вулиця, 27^{III}; також на адресу Ф. Петцеля — Беутштрассе, 2; К. Андерс — Зальцведелерштрассе, 8; через Мюнхен-Сентпольштрассе, 3^{III}, пані Вінд; Кенігсберг — Тіпольштрассе, 16^{II}, Лінде. Під час обшуку 9 лютого 1902 р. в С. М. Афанасьєвої жандармами були вилучені листи, в одному з яких повідомлялася адреса для листування: Шарлотенбург, Пестолярштрассе, 42, а О. Б. Басовський користувався адресами Ф. Цунделя і Мюнхенською М. Блей — Арцисштрассе, 19^{VI}.

¹² Вакар В. Киевская с.-д. организация в 1902—1904 гг. — Літопис революції, 1928, № 5, с. 85—86; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 612, арк. 59; спр. 638, арк. 67; спр. 640, арк. 17; ф. 275, оп. 1, спр. 22, ч. I, арк. 240; спр. 84, арк. 14—16.

¹³ Леся Українка. Докум. і матер. — К., 1971, с. 194.

¹⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 625, арк. 511, 521; спр. 630, арк. 557; спр. 832, арк. 419; ф. 317, оп. 1, спр. 1908, арк. 58 зв.

¹⁵ Слюдікова Т. Вигострю, виточу зброю іскристу. — Літературна газета, 1963, 26 лип.

* З метою конспірації деякі адреси були пронумеровані і адресату повідомлявся лише номер.

¹⁶ Переписка В. І. Леніна..., т. 1, с. 53, 57, 102, 118, 123, 332, 341, 360, 385, 401, 407, 459, 482; т. 2, с. 272. Перлюстрація цих листів зберігається в ЦДІА УРСР у Києві в фондах київського жандармського управління і прокурора київської судової палати.

З Києвом редакція «Искры» вела листування на службові або домашні адреси осіб, які співчували революційному рухові: вул. Караваєвська, 5 (нині Толстого), газета «Киевлянин» для Н. Д. Краєвської; вул. Львівська (нині Артема), аптека Остаховича для С. Койля; вул. Михайлівська, 24, кв. 11 для Є. С. Шакалової; вул. В. Житомирська 22, кв. 2, для С. М. Афанасьєвої. Листування з В. М. Крохмалем велось через третіх осіб на адресу—М. Володимирська, 31, в Управління Київської каналізації на ім'я службовця Ситникова і вул. Бульварно-Кудрявська, 37 (нині Воровського)¹⁷.

Київська іскрівська група підтримувала зв'язки з соціал-демократичними організаціями Росії. У Харків вона надсилала листи на конспіративні адреси Харківського комітету РСДРП через М. С. Манучарову — вул. Молочна, 7, зуболікарську школу — вул. Московська, Управління Севастопольсько-Харківської залізниці, музичне училище Зільбермана, в Одесу — книжковий магазин «Образованіє» — вул. Ришельєвська. З Харкова в Київ для представника «Искры» конспіративні листи надсилали на адреси: Безаківська, 6, кв. 1 (нині Комінтерна), Л. А. Мошинській, вул. Святославська, 12 (нині Чапаєва), Фундуклівська, 42 (нині Леніна), Межигірська, 3, Є. Ф. Шестаковій (вона з конспіративних міркувань часто міняла адреси) та інші¹⁸.

З Петербургом зв'язок здійснювався киянами через Н. М. Рашевську — Васильєвський острів, 11 лінія, буд. 56, кв. 68; А. І. Казанцеву — Графський провулок, 7, кв. 29; Т. С. Козлову — Театральне училище; Головному контору «Самолет» — Невський проспект, 114. З Москвою вони листувалися з М. Е. Бауманом через К. М. Уварову — Кузнецький міст, телеграфна станція; Н. А. Сипатовську — вул. Тверсько-Ямська 3/4, кв. 24. «Держателем» явок до М. Е. Баумана для іскрівців, в тому числі киян, були П. П. Ногін — контора Микули Морозова, М. І. Стелецька — Російське страхове від вогню товариство; Ю. С. Рукіна — Старокатерининська лікарня. З Вільно та Ковно зв'язок підтримувався через О. А. Пятницького — Ковно, Олександрівський бульвар, квартира Гутмана¹⁹.

Найважливішим у діяльності київських соціал-демократів було транспортування та розповсюдження іскрівської літератури, в першу чергу «Искры». У 1901—1903 рр. кияни надіслали редакції «Искры» адреси для пересилки газети: Політехнічний інститут, декану сільськогосподарського відділення і лаборанту інституту А. Н. Яницькому; зуболікарська школа Бланка, Хрещатик, 3, Ф. Д. Трахтенбергу; лікарня Нейштубе, Андріївський спуск, 38, лікарю Кулішеру; вул. Караваєвська, 5, газета «Киевлянин», Н. Д. Краєвській; вул. Миколаївська, 9 (нині К. Маркса), Головна контора «Еквітебль», Оффенгендену, для М.; вул. Рейтерська, 24, зубному лікарю О. І. Рожанській²⁰. Адресатів у дійсності було значно більше, ніж їх виявлено.

Редакція налагодила постійні шляхи транспортування «Искры» до Росії. У 1901—1902 рр. діяло 6 таких шляхів, два з них — на Україні. Найбільш ефективним був Галицький («Дементєвський») шлях, що функціонував з серпня 1901 р. і діяв з перервою (квітень-жовтень 1902 р.) до лютого 1903 р. і проходив через Берлін — Прагу — Львів — Теофіполь (з серпня 1902 р. — Кам'янець-Подільський) — Київ, де знаходився центральний склад іскрівської літератури на вул. Васильків-

¹⁷ Переписка В. И. Ленина..., т. 1, с. 311, 329, 344, 353. Ці матеріали зберігаються в фондах ЦДА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 625, 631, 635 та ін.

¹⁸ ЦДА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 625, арк. 529; спр. 629, арк. 128—129; спр. 632, арк. 229; спр. 638, арк. 14.

¹⁹ Там же, спр. 630, арк. 563; спр. 631, арк. 188, 257; спр. 634, арк. 87, 88; спр. 637, арк. 237; ф. 317, оп. 1, спр. 1908, арк. 78—80, 98; Ктнтарев С. О. Назв. праця, с. 68, 72.

²⁰ Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 р.). Показчик архівних документів. — К., 1977, с. 69, 70; Переписка В. И. Ленина..., т. 1, с. 414, 416.

ській, 1 (нині проспект 40-річчя Жовтня). Там проживав нелегально організатор транспорту О. Б. Басовський (псевдонім Дементьев), з яким редакція «Искры» листувалася через свого представника в Києві на адресу: Київська поштова контора, до запитання ССС. Від київської групи сприяння О. Б. Басовському в транспортуванні допомагали В. М. Крохмаль та О. І. Петренко*. З вересня 1901 р. по квітень 1902 р. в Київ було завезено цим шляхом близько 70 пудів літератури.

До центрального складу надходила література також з Кишинєва і Баку. Так, 3 січня 1902 р. жандармами був затриманий багаж з літературою, який привіз з Кишинєва на київську конспіративну квартиру на вул. Іринінська, 3 (нині Паторжинського) О. О. Квятковський. 9 лютого того ж року під час перевезення з конспіративної квартири на Хрещатику 5 тюків з літературою був затриманий один з організаторів Бакінської підпільної іскрівської друкарні Л. Є. Гальперін²¹. Але література з Баку надходила і після люневих арештів. З центрального складу література відправлялась у Петербург, Москву, Псков, Харків, Одесу, Катеринослав, Миколаїв та інші міста²². Так, 8 січня 1902 р. начальник Київського губерньського жандармського управління телеграфував Департаменту поліції: «7 січня з Києва відправлено транспорт до Катеринослава — 1 пуд 10 фунтів, Харкова — 1 пуд 3 фунти, Полтаву — 17 фунтів видань «іскрівців». Всього 3794 примірника»²³.

У Києві група сприяння «Искры» організувала ще кілька складів підпільної літератури. Вона переховувалась на квартирі братів Д. С. і А. С. Апраксіних по вул. Борщагівська, 56. У квітні 1902 р. там жандарми виявили 229 примірників брошур, газету «Искра» № 3-12, 14. У чорнороба заводу Гретера і Криванека С. П. Сипайла, що проживав по Борщагівському пров., 15, жандарми конфіскували 263 примірники брошур, газету «Искра» №№ 1—10, прокламації Київського комітету РСДРП. Значну кількість літератури було виявлено на Подолі²⁴. Як констатував прокурор Київської судової палати, «...місто Київ було буквально затоплене комітетськими прокламаціями та іскрівськими виданнями»²⁵.

Під час масових обшуків та арештів, що відбулися в ніч на 17 квітня 1901 р., серед членів місцевої соціал-демократичної організації було конфісковано № 2 газети «Искра». З того часу і до вересня 1903 р. біля заводів Південноросійського, Гретера і Криванека, на вулицях міста, на квартирах робітників, службовців, студентів, учасників революційної боротьби поліцією та жандармами було вилучено близько 4 тис. примірників газети²⁶.

Київські іскрівці займалися розповсюдженням праць В. І. Леніна та марксистської літератури, попит на яку зростав. Постало питання про створення підпільних іскрівських друкарень у Росії. Вони були організовані в Кишинєві і Баку. Київські іскрівці брали участь у роботі Кишинівської друкарні. Київський представник «Искры» допомагав Південному відділу газети, що знаходився у Харкові, в організації замовлень друкарні від редакції і місцевих комітетів. У Києві знаходилась центральна експедиція друкарні. З грудня 1901 р. київській групі сприяння доручили забезпечувати Кишинівську друкарню замовленнями, коштами. «Зносили з Акимом (конспіративна назва Кишинівської

* Агенти «Искры», що працювали в Києві, В. М. Крохмаль, О. І. Петренко, О. Б. Басовський після II з'їзду РСДРП перейшли до меншовизму, згодом відійшли від політичної діяльності.

²¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 631, арк. 151.

²² Ктитарев С. О. Назв. праця, с. 69.

²³ Революція 1905—1907 гг. на Україні.— К., 1955. Т. 1, с. 276.

²⁴ Твори В. І. Леніна на Україні, с. 53—55, 60; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 634, арк. 22—25.

²⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 630, арк. 555.

²⁶ Підрахунки авторів.

друкарні — авт.) залишаються виключно на вашу долю, — писав керівник Південного відділу в Харкові в грудні 1901 р. киянам, — а тому книгу *, яку одержите на Вашу адресу (вул. Безаківська, 6 — авт.), перешліть Акиму негайно... Адреса для листів йому: Миколаївська, 14, Є. Шіндер»²⁷. З Кишинівською друкарнею кияни листувалися за адресою: Кишинів, Яська, 25, Баневуру, для Полі. Адресою явки був родильний притулок, спитати Надію МIRONІВНУ Гожанську²⁸. Замовлення для кишинівської друкарні кияни приймали за згодою редакції «Искры». Так, у кінці 1901 р. в підпільній друкарні друкувалися прокламації для Харківського комітету РСДРП. Представник «Искры» в Києві з приводу цього замовлення писав на конспіративну адресу Харківського комітету РСДРП: «...негайно після її виготовлення надійшло з людиною, можна буде надрукувати і інші прокламації, адреси для книг: Інститутська, буд. 11, Рудольфу Гальперіну»²⁹. Редакція «Искры» забороняла брати замовлення від комітетів, які були далекі ще від «Искры»³⁰. В. І. Ленін у листі до І. Г. Смідович-Леман засудив В. М. Крохмалю, який без відома редакції дав згоду друкувати в Кишинівській друкарні газету «Вперед», нелегальний орган київських «економістів»³¹.

Редакція ленінської газети надавала великого значення підготовці її агентами та прихильниками кореспонденцій на місцях. Н. К. Крупська в листі в Київ 27 (14) грудня 1901 р. з приводу кореспондентів писала: «...справжня чутливість і життєвість органу значною мірою залежить від того, наскільки діяльно російські товариші будуть дбати про те, щоб цей орган був належним чином інформований... Треба, щоб товариші всіх місцевих груп і комітетів брали в ньому найактивнішу участь, щоб він був для них *своїм* органом, з яким вони були б кровно зв'язані»³².

Редакція прагнула мати постійних кореспондентів і в листах до київського агента вона постійно нагадувала про необхідність надсилати матеріали і в першу чергу від робітників. Вже в першому номері «Искры» була вміщена кореспонденція з Києва: «Нам пишуть з Києва від 8 листопада: в університеті почалися хвилювання». Про події в Києві газета інформувала читачів і в наступних номерах. Проте матеріали до редакції надходили нерегулярно. Протягом 1901 р. лише в п'яти номерах «Искры» були вміщені кореспонденції з Києва. В. І. Ленін і Н. К. Крупська неодноразово вказували представникові газети «Искра» В. М. Крохмалю на слабу активність у справі організації матеріалів³³.

Не забезпечували ними редакцію і її постійні представники С. М. Афанасьєва і А. А. Кузнецова. Тому редакція «Искры» підтримала бажання соціал-демократів, членів київської групи, що видавала «Летучий листок», В. В. Вакара і Подолянина (псевдонім не розкрито — авт.), співробітничати з «Искрой». З приводу цього 10 грудня (29 листопада) 1901 р. Н. К. Крупська від імені редакції писала В. М. Крохмалю: «...ми дуже раді пропозиції київських товаришів надсилати до «Искры» всякі кореспонденції і матеріали»³⁴. Протягом 1902—1903 рр. у 29 номерах «Искры» (з 51 номерів) було опубліковано 48 кореспонденцій і матеріалів з Києва.

²⁷ ЦДІА УРСР, у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 641, арк. 77.

* В політурках книг редакція «Искры» звичайною бандероллю відправляла до Кишинівської друкарні матриці, рукописи.

²⁸ Гольдман Л. Указ. стаття, с. 23—24.: ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 632, арк. 142, 336—337; спр. 634, арк. 12.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 625, арк. 534. Цією адресою в 1903 р. користувалися експедитори Уманської підпільної друкарні.

³⁰ Переписка В. І. Лецина..., т. 1, с. 253.

³¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 46, с. 159.

³² Переписка В. І. Ленина..., т. 1, с. 354.

³³ Там же, с. 225, 349.

³⁴ Там же, с. 332.

Діяльність київських іскрівців переслідувалася урядовими властями. У ніч проти 9 лютого 1902 р. було проведено жандармами 163 обшуки і заарештовано 75 чоловік. За адресами і явками, знайденими в В. М. Крохмалю, були проведені в лютому того ж року обшуки і арешти в Петербурзі, Москві, Миколаєві, Кишиневі, Ковно, а 22 квітня і 1 травня — в Києві, Одесі, Катеринославі, Феодосії, Кременчузі, до слідства притягнуто 105 чоловік³⁵. Однак втеча в серпні 1902 р. з Лук'янівської в'язниці 10 іскрівців порушила задуми царських властей організувати гучний процес. Справа була вирішена в адміністративному порядку.

Проте репресії урядових властей не припинили діяльності місцевих організацій. Редакція «Искры» зосередила свої сили на відновленні перерваних або ослаблених арештами зв'язків і транспортних шляхів, зокрема з Києвом. У листі до роз'їзного агента «Искры» І. І. Радченка від 12 березня (28 лютого) 1902 р. Н. К. Крупська радить йому оселитися на півдні і взяти в свої руки завідування транспортом, зв'язатися в Києві з О. І. Петренком та новим агентом газети В. М. Сапежком, які уникли арешту³⁶.

Контакти киян з редакцією поступово відновилися. Редакція надіслала київським іскрівцям адреси № 17 (Ф. Регнер), № 20 (Штутгардт, Зенефельдерштрассе, 50с^{1v}, Я. Бетш), № 21 (К. Леман), К. Пінкау³⁷. В листі до В. М. Сапежка Н. К. Крупська 13 червня (31 травня) 1902 р. писала: «...Продовжуйте нам писати на Пінкау...»³⁸. В окремих випадках редакція зв'язувалась з киянами через «поштову скриньку» газети «Искра». Так, в №№ 18, 24 «Искры» було вміщено повідомлення для київських агентів і кореспондентів з проханням надіслати адреси для явок і листів.

У квітні 1902 р. О. І. Петренко був заарештований у Києві, В. М. Сапежко влітку виїхав за кордон. Представником «Искры» в місті залишився Картавцев (псевдонім не розкрито — авт.). Йому передали для зв'язку з редакцією адреси № 21 (К. Леман), лейпцігські Ф. Горнунга, Р. Ілльге (Ейзенбанштрассе, 3), А. Дітца (Австрія), А. Етлінга (Дармштадт, Лібфрауенштрассе, 45)³⁹. В. І. Ленін і Н. К. Крупська в листі від 4 серпня (22 липня) 1902 р. рекомендували Картавцеву «...в усіх більш-менш важливих справах безпосередньо зноситись з нами, бо передачі через Берлін і т. п. завжди страшено путають»⁴⁰.

Становище у київських соціал-демократів у той період було складним. Засилля «економістів» вносило дезорганізацію в революційний рух. В. І. Ленін рекомендував Бюро Російської організації «Искры», що почало діяти в м. Самарі взимку 1902 р., не залишати «Київ без свого чоловіка»⁴¹. Російська організація направила до Києва Ф. В. Ленгніка. 10 вересня (22 серпня) 1902 р. Г. М. Кржижановський писав редакції «Искры» з Самари: «...Красавськ (Київ — авт.) важливий, звісно, і завоювання його ми ставимо в першу чергу... Курц (Ф. В. Ленгнік — авт.) завтра виїжджає до свого нового місцепроживання. Ми пропонуємо його місто зробити центром для всього півдня...»⁴². 21 (8) вересня 1902 р. Г. М. Кржижановський повідомив редакцію, що «Курц кине нарешті якір у Петі (Київ — авт.), явка до нього: Політехнічний інститут, спитати професора Володимира Єгоровича Шапошнікова і у нього спитати,

³⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 631, арк. 106; спр. 634, арк. 263—267; спр. 640, арк. 67; Суярко Л. Назв. праця, с. 73; Доній М., Горбунов а М. Назв. праця, с. 59.

³⁶ Переписка В. І. Леніна..., т. 1, с. 442.

³⁷ Там же, с. 506, 520.

³⁸ Там же, т. 2, с. 21.

³⁹ Там же, с. 36, 78, 106, 289.

⁴⁰ Там же, с. 106.

⁴¹ Там же, т. 1, с. 535.

⁴² Там же, т. 2, с. 212.

як знайти Новікова з Самари»⁴³. Ф. В. Ленгнік, повторюючи 28 (15) вересня 1902 р. адресу для листування з редакцією на Політехнічний інститут, писав, що листи надсилати «в хімічних брошурах». Обов'язково. Обов'язково»⁴⁴. Редакція передала Ф. В. Ленгніку для листування з нею адреси: № 22 — Мюнхен, Кайзерштрассе, 42, Р. Етцольду, а Н. К. Крупська на ім'я «Тар» (подружжя—К. М. Тахтарев та О. О. Якубова — авт.) — Лондон, Риджент-сквер, Грейс-ин-роунд ВЦІ⁴⁵.

В руках у Ф. В. Ленгніка концентрувалися зв'язки з усіма південними містами Росії. Він займався транспортуванням іскрівських видань до Росії, організовував склади іскрівської літератури в Києві (Політехнічний інститут, хімічна лабораторія)⁴⁶, збирав кошти для «Искры», відповідав за регулярну доставку кореспонденцій до газети. Слід зазначити, що, виконуючи всі ці завдання, Ф. В. Ленгнік не приділив належної уваги внутріпартійному життю Києва. Він не ввійшов до складу Київського комітету, як того вимагала від нього редакція. Н. К. Крупська писала Ф. В. Ленгніку в Київ 24 (11) листопада 1902 р.: «існування «агентів», які стояли поза комітетами тепер, коли іскрівський вплив піднявся, в значній мірі втратило своє значення, тепер більш важлива робота іскряків як членів комітету»⁴⁷.

В листопаді 1902 р. Київський комітет РСДРП оголосив про свою солідарність з «Искрой», але вже на початку грудня «економісти», скориставшись з відсутності членів комітету, що поділяли погляди «Искры», добились скасування попереднього рішення. Це була серйозна поразка іскрівців. В. І. Ленін, одержавши про це повідомлення від Ф. В. Ленгніка, відповів йому листом, в якому виклав програму дій: «Отже: нехай Зарін (кличка Ф. В. Ленгніка — авт.) проявить потрібну енергію і відстоїть Київ,—це вже його перший обов'язок»⁴⁸. Через місяць він пише Ф. В. Ленгніку про те, щоб активізував свою діяльність, надсилав редакції всі видання Київського комітету РСДРП, обов'язково зв'язався з його членами і, зокрема, з В. В. Вакаром⁴⁹. Поради Володимира Ілліча дали позитивні результати.

Відновилось листування редакції «Искры» з В. В. Вакаром на адреси: А. Етлінга, Р. Етцольда, Ф. Регнера, Дітца (Австрія), Ребеля (Мюнхен), П. Норанга (Париж)⁵⁰. Редакція «Искры» надсилала листи В. В. Вакару на його службову адресу: Присутственні місця (нині Володимирська, 15), на Управління Південно-Західної залізниці, де працював товариш по університету В. О. Синицький, та на домашню адресу батька — Круглоуніверситетська, 3⁵¹. З Києва до редакції надходили матеріали і від інших прихильників «Искры». Так, через м. Льеж (Бельгія) на адресу № 3 (Я. Дефрайне) і № 5 (Гонаі) були надіслані видання Київського комітету РСДРП про вирок у справі друкарні Искры та ін.⁵²

До зими 1902—1903 рр. «Искра» завоювала великі соціал-демократичні організації Росії, що дозволило їй розгорнути безпосередню роботу по скликанню II з'їзду РСДРП. У листопаді 1902 р. на Псковській нараді представників «Искры» і соціал-демократичних комітетів Росії в Організаційний комітет (ОК) по скликанню II з'їзду РСДРП в числі інших було кооптовано П. А. Красікова та Ф. В. Ленгніка. Бюро ОК розмістилося в Харкові, а з березня 1903 р. переведено до Києва. Під

⁴³ Там же, с. 260.

⁴⁴ Там же, с. 288.

⁴⁵ Там же, с. 371, Ленин в Лондоне. Памятные места.— М., 1981, с. 217.

⁴⁶ Летопись революции, 1928, № 5, с. 85—86.

⁴⁷ Переписка В. И. Ленина., т. 2, с. 457.

⁴⁸ Ленин В. И. Повне збір. творів, т. 46, с. 240.

⁴⁹ Там же, с. 250.

⁵⁰ Переписка В. И. Ленина., т. 3, с. 168, 205, 340, 347, 354, 529.

⁵¹ Суярко Л. Назв. праця, с. 107; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 317, оп. 1, спр. 1910, арк. 1.

⁵² Переписка В. И. Ленина., т. 3, с. 581, 590.

керівництвом редакції «Искры» Організаційний комітет виконав велику підготовчу роботу. Після від'їзду з Києва Ф. В. Ленгніка до міста приїхав член ОК К. М. Александрова, а також бували в ньому члени ОК П. А. Красіков, Б. О. Носков. Значну допомогу ОК подавали В. І. Ленін, редакція «Искры». Бюро ОК редакцією «Искры» були передані зв'язки, кошти. Листування його з редакцією йшло на закордонні адреси: № 2 (Льєж, вул. Нова, 110); № 3 (Льєж, Я. Дефрайне), № 4 (Льєж, вул. Дану, 55, А. Піре), № 6 (Шторц), № 10 (Дармштадт, вул. Гайнгаймерштрассе, 50, В. Нойбауер), № 11 (Дармштадт, Фурманштрассе, 12; Г. Ленгес, пізніше вул. Лібфрауенштрассе, 37). Бюро ОК продовжувало користуватися послугами Р. Етцольда, (Мюнхен, Кайзерштрассе, 33).

Редакція «Искры» надсилала листи до Києва, до Бюро ОК на адресу Кирилівської лікарні (нині лікарня ім. акад. Павлова), хірургічного відділення, практиканці Гребінь; на Політехнічний інститут, професору Леонтовичу; технічну контору Б. Вольського і К°. Бюро ОК в Києві мало кілька явок, однією з них була книгарня Попова — Фундуклеївська, 2 (нині Леніна), а також конспіративні адреси: вул. В. Підвальна 37 (нині Ярославів Вал), вул. В. Володимирська, 49 і 57, Житомирська, 38, вул. Мерінговська, 8 (нині Заньковецької). Адресою домашньої вчительки Л. І. Шабловської по вул. Дмитрівська, 25, (нині Менжинського) для листування з-за кордоном користувалися не тільки члени ОК, а наприкінці 1903 р. і члени Російської частини ЦК РСДРП, що перебували в Києві⁵³.

ОК налагодив зв'язки з іскрівськими організаціями Росії, видав ряд листівок, постачав їм літературу, займався розподілом партійних працівників, проводив активну підготовку до II з'їзду РСДРП. Зв'язок з місцевими соціал-демократичними організаціями Росії бюро ОК здійснювало по кількох адресах. Із січня по серпень 1903 р. Департамент поліції перлюстрував 18 листів, направлених до ОК на адресу: Київ, Єврейська лікарня, фельдшерлиці Р. Кугельовій. Сюди надходили листи з Женеві, Баку, Вільно, Катеринослава, Лібави, Нижнього Новгороду, Орла, Ростова-на-Дону та інших міст. У них автори повідомляли ОК про визнання «Искры» керівним органом партії, про видання листівок, боротьбу з «економістами», транспортування іскрівських видань тощо. Листи з Петербурга, Москви, Ростова-на-Дону, Смоленська, Брянська та інших міст для ОК надходили на конспіративну адресу: Хрещатик, ювелірний магазин Носкіна, З. Губерману⁵⁴.

Наприкінці 1902 — на початку 1903 р. у Києві знаходилося транспортне бюро ОК (конспіративна назва Ромео — авт.), до складу якого входили П. А. Красіков, І. Б. Озембловський та інші. Бюро координувало дії по транспортуванню іскрівської літератури по відновленому в жовтні 1902 р. Галицькому шляху. Після припинення діяльності Галицького шляху в зв'язку з арештами в березні 1903 р. його працівників, бюро посилило зв'язки з Лібавою (нині Лієпая) і Вільно (нині Вільнюс). Ще в травні 1902 р. Н. К. Крупська писала в Росію про необхідність у зв'язку з арештом Кишинівської підпільної друкарні налагодити справу з новою технікою⁵⁵. В листопаді 1902 р. при допомозі бюро ОК і Полтавської групи сприяння «Искре» було поставлено підпільну друкарню у Нижньому Новгороді, де було опубліковано від імені ОК і організації «Искры» дві листівки в кількості 7 тис. примірників⁵⁶.

⁵³ Переписка В. И. Ленина..., т. 3, с. 297, 330, 370, 372, 389, 417; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 275, оп. 1, спр. 81, арк. 7, 11; спр. 120, арк. 11; спр. 263, арк. 40—41, 202; Ктитарев С. О. Назв. праця, с. 101.

⁵⁴ Степаненко Т. Н. Роль Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП.—УІЖ, 1963, № 4, с. 89; К истории созыва II съезда РСДРП. — Красный архив, 1933, № 4, с. 55, 64; Ктитарев С. О. Назв. праця, с. 100.

⁵⁵ Пролетарская революция, 1928, № 7—8, с. 148.

⁵⁶ К истории созыва II съезда РСДРП, с. 63—64.

Редакція «Искры» і ОК спробували здійснити передрук «Искры» в Росії за допомогою матриць або нового цинкографічного способу, який за кордоном вивчав П. Г. Смідович⁵⁷. У червні 1903 р. П. Г. Смідович виїхав у розпорядження Антона (конспіративна назва технічної групи ОК — авт.). З приводу цього Н. К. Крупська писала в бюро ОК: «...іде Матрьона в розпорядження Антона. Людина зовсім своя, дуже енергійна, добродісна. Іде ставити венцелівський спосіб»⁵⁸.

Прибувши до Києва десь на початку липня 1903 р., П. Г. Смідович переконався, що «матеріал, який є тут, мало придатний для роботи»⁵⁹. Бюро направило його в Умань, де ОК, за допомогою Київського комітету РСДРП поставив підпільну друкарню⁶⁰. В Уманській друкарні було надруковано №№ 41 і 43 «Искры». Листування П. Г. Смідовича з редакцією велося на адресу: Липки, Левашовська, 26 (нині К. Лібкнехта), Юлії Олександрівні Добржанській. Для присилки друкарського кліше дано адресу: Київ, вул. Миколаївська, магазин Кона⁶¹. Посередником між друкарнею і Київським комітетом РСДРП був член комітету Г. С. Михайлов⁶², який одержував номери від експедитора друкарні Х. Ш. Жорової. «Искра» № 41, 43 зберігалася в Києві на складі на вул. Інститутській, 11 (нині Жовтневої революції), яким користувалася раніше і Київська група сприяння «Искре». У вересні 1903 р. під час обшуку жандарми на складі конфіскували 670 примірників «Искры» № 43, видання ОК та іншу літературу. Ці ж номери були знайдені жандармами в Києві в нелегальній бібліотеці Київського комітету РСДРП на вул. Б. Хмельницького, 5 (нині Бессарабська), на складі нелегальних видань, що знаходилися на квартирі у Х. Ш. Лувишук — Дмитрівська, 52, на квартирі у Г. С. Михайлова⁶³.

Розповсюдження «Искры», ленінських праць та нелегальної літератури в Києві зміцнило позиції «Искры», сприяло зростанню її авторитету. 21 березня 1903 р. Київський комітет РСДРП опублікував заяву про приєднання до «Искры». В той час до його складу входили В. В. Вакар, Л. Я. Карпов, І. Ф. Пономарьов, О. Г. Шліхтер та інші⁶⁴. Від Київської організації РСДРП делегатами на II з'їзд РСДРП було обрано твердих іскрівців П. А. Красікова і робітника І. К. Нікітіна.

Трирічна боротьба ленінської «Искры» та її агентів у Росії за завоювання пролетарських мас і згуртування їх навколо соціал-демократії завершилася успіхом, що дало змогу В. І. Леніну і його соратникам скликати II з'їзд РСДРП, який «...завершив процес об'єднання революційних марксистських організацій Росії на ідейних, політичних і організаційних принципах, які розробив Володимир Ілліч Ленін. На історичну арену вийшла партія нового типу...»⁶⁵, — вказується в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП».

⁵⁷ Пятницкий О. Указ. соч., с. 46.

⁵⁸ Переписка В. И. Ленина..., т. 3, с. 390.

⁵⁹ Там же, с. 443.

⁶⁰ Коллишер Т. Н., Слюдикова Т. Б. Типография «Искры» в Умань.— В кн.: Ленинская «Искра» и местные партийные организации в России.— Пермь, 1971, с. 338—347.

⁶¹ Переписка В. И. Ленина..., т. 3, с. 469.

⁶² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 718, арк. 463.

⁶³ Там же, ф. 275, оп. 1, спр. 92, арк. 24.

⁶⁴ Вакар В. Указ. статья, с. 82.

⁶⁵ Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

М. І. ХАНАС (Тернопіль)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПОСИЛЕННЮ РОЛІ ВИРОБНИЧИХ КОЛЕКТИВІВ У КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ТРУДЯЩИХ

Характерною особливістю розвинутого соціалістичного суспільства є подальше зростання ролі виробничих колективів в економічному, суспільно-політичному житті, комуністичному вихованні трудящих. «Тільки в колективі,— писали К. Маркс і Ф. Енгельс,— індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки»¹.

Наукове обґрунтування підвищення ролі трудових колективів у комуністичному вихованні трудящих міститься в рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС та в інших партійних документах².

Принципово важливим для практичної діяльності партійних, комсомольських і профспілкових організацій, для керівників підприємств, установ є те, що найважливіші функції виробничого колективу законодавчо закріплені в Конституції СРСР. «Трудові колективи,— говорить в Основному Законі,— розвивають соціалістичне змагання, сприяють поширенню передових методів роботи, зміцненню трудової дисципліни, виховують своїх членів у дусі комуністичної моралі, дбають про підвищення їх політичної свідомості, культури і професійної кваліфікації»³.

У проекті Закону СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами й організаціями, винесеному у квітні 1983 р. на всенародне обговорення, підкреслюється, що трудовий колектив — основний осередок соціалістичного суспільства, покликаний примножувати матеріальні й духовні багатства країни, виявляти неухильне піклування про своїх членів, про поліпшення умов їх праці, побуту і відпочинку. Зростання політичної свідомості трудящих, їх культурно-технічного і професійного рівня, вдосконалення управління і методів господарювання створюють передумови для розширення прав трудових колективів і посилення їх відповідальності перед суспільством. У статті 17-й проекту цього Закону чітко визначені основні повноваження трудових колективів в організації роботи по комуністичному вихованню своїх членів. Вони полягають у тому, щоб здійснювати заходи по комплексному ідейно-політичному, трудовому, моральному і правовому вихованню трудівників, забезпеченню в колективі здорового морально-психологічного клімату, утвердженню в побуті норм комуністичної моралі, непримиренності до будь-яких її антиподів⁴.

Останнім часом з'явилося чимало праць, в яких висвітлюється зростання ролі виробничих колективів у розв'язанні соціально-економічних

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія: Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 70.

² Див.: Об идеологической работе КПСС. Сборник документов.— М.: 1977, с. 334—346.

³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, с. 8.

⁴ Див.: Правда, 1983, 12 апр.

і політичних завдань, узагальнюється позитивний досвід роботи партійних організацій по комуністичному вихованню трудящих⁵.

У даній публікації автор розглядає окремі форми і методи діяльності парторганізацій по ідейно-політичному, трудовому і моральному вихованню молоді у виробничих колективах в умовах розвинутого соціалізму.

Політичним ядром трудових колективів виступають первинні партійні організації, кількість яких рік у рік зростає. Тільки в Компартії України число первинних парторганізацій зросло з 53,9 тис. у 1966 р. до 66,8 тис. у 1981 р.⁶ У матеріалах XXIII—XXVI з'їздів КПРС приділялося багато уваги показу їх місця і ролі по втіленню в життя політики партії. «У розв'язанні великих і різноманітних завдань комуністичного будівництва,— зазначалося на XXVI з'їзді КПРС,— першорядна роль належить первинним партійним організаціям»⁷.

Одним з найважливіших напрямів роботи останніх є комуністичне виховання членів виробничих колективів, їх ідейно-політичне загартування, мета якого, як вказував В. І. Ленін, виховання справжніх комуністів⁸. Велику роль у цій справі відіграла партійна освіта. Виходячи з рекомендацій ЦК КПРС, у 1965/66 навчальному році було введено нову систему партійної освіти, згідно з якою в парторганізаціях України було створено 35,6 тис. початкових політичних шкіл, 27,3 тис. шкіл основ марксизму-ленінізму, близько 20 тис. теоретичних, проблемних і методологічних семінарів⁹.

У дні підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна в республіці народилася така ефективна форма політичного загартування членів трудових колективів, як ленінські народні школи. Ініціаторами їх створення виступили комуністи Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. Леніна. Цю ініціативу схвалив Дніпропетровський обком партії. Вона знайшла широку підтримку у виробничих колективах республіки. Так, у 1970 р. на Дніпропетровщині вже працювали 3115 ленінських народних шкіл, на Криворізькому заводі ім. Леніна у школах навчалися 27 тис. чол., на Ждановському заводі ім. Ілліча — 5 тис. чол.¹⁰ Такі ж школи були створені у виробничих колективах київських заводів «Ленінська кузня», «Більшовик», «Точелектроприлад», «Комуніст»¹¹ та в ін.

Великого значення в умовах розвинутого соціалізму партійні організації надають трудовому вихованню членів виробничих колективів. Основним його завданням є формування комуністичного ставлення до праці, зміцнення трудової дисципліни, активне залучення трудящих до розв'язання народногосподарських завдань.

Важливим засобом трудового виховання є соціалістичне змагання. «За самою суттю своєю воно ґрунтується на високій свідомості та ініціативі людей»¹²,— зазначалося на XXVI з'їзді КПРС. Вищою формою соцзмагання став всенародний рух за комуністичне ставлення до

⁵ Смирнов В. А. Роль производственных коллективов в укреплении социалистической дисциплины труда.— М., 1972; Возрастание роли трудового коллектива в коммунистическом строительстве.— Иркутск, 1973; Ануфриева Р. А. Социалистический трудовой коллектив и его традиции.— К., 1974; Первичная партийная организация— авангард трудового коллектива.— М., 1975; Иовчук М. Т. и др. Социалистический рабочий коллектив.— М., 1978; Деятельность партийных организаций по развитию активности коллективов промышленных предприятий.— М., 1980 та ін.

⁶ Бойовий загін ленінської партії. Компартия України в цифрах.— К., 1981, с. 65.

⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 85.

⁸ Див.: Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіти.— Повне збір. творів, т. 41, с. 384.

⁹ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 1, арк. 6.

¹⁰ Дніпровська правда, 1968, 18 верес.; 1970, 30 черв.; Червоний гірник, 1969, 1 жовт.; Социалистический Донбасс, 1970, 28 мая.

¹¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 37, спр. 619, арк. 38.

¹² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

праці. У роки восьмої п'ятирічки ним було охоплено 20,9% виробничих колективів республіки, 138,3 тис. цехів, дільниць, бригад. Число учасників, які боролися за звання ударників комуністичної праці, зросло з 42,7% до 61,9%¹³. За десять років (1967—1977 рр.) загальна кількість учасників цього руху збільшилася на 10 млн. чол.¹⁴

З метою поширення передового виробничого досвіду, застосування прогресивних методів праці і нових форм виховання з 1960 р. на Україні проводяться зльоти учасників руху за комуністичне ставлення до праці. Наприклад, такий зліт у 1966 р. організував партком заводу «Запоріжсталь». Його мета полягала в тому, щоб ознайомити учасників зльоту з досвідом роботи по вдосконаленню праці колективу мартенівської печі № 5, який протягом останніх чотирьох років встановлював світові рекорди виробництва сталі¹⁵. Коли підбивали підсумки зльоту, партком заводу запропонував створити бригадні школи передових методів праці. Такі школи успішно діяли у багатьох виробничих колективах Запорізької області¹⁶.

Однією з ефективних форм комуністичного виховання членів трудових колективів, особливо їх нового поповнення, стало в умовах розвинутого соціалізму наставництво. Рух наставників народився в 1964 р. з ініціативи ленінградського робітника С. С. Вітченка. Наставники, які мають високу майстерність, багатий життєвий досвід, учать молодь працьовитості, майстерності, виховують її на героїчних традиціях нашого славного робітничого класу.

Позитивний досвід роботи по розвитку наставництва нагромадили партійні організації виробничих колективів харківських заводів ім. Малишева і тракторного, київських заводів «Точелектроприлад» і «Арсенал», Запорізького заводу «Запоріжсталь», Новокаховського електромашинобудівного заводу ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, виробничого об'єднання «Севастопольський морський завод ім. Орджонікідзе», шахта «Трудівська»¹⁷ та ін.

Цілеспрямовану виховну роботу з молоддю проводили, наприклад, наставники індустриальної Макіївки, на підприємства якої щороку приходять майже 5 тис. юнаків і дівчат. Досвід роботи парторганізацій Макіївки по вихованню трудящих у дусі комуністичного ставлення до праці був схвалений у 1974 р. Центральним Комітетом Компартії України¹⁸.

Значного поширення у виробничих колективах республіки набуло не тільки індивідуальне, а й колективне наставництво. Для прикладу можна взяти почин гірничих бригад, очолюваних делегатами XXV з'їзду КПРС В. Н. Піхтеревим з шахти ім. Абакумова об'єднання «Донецьквугілля» та А. Я. Колесникова з шахти «Молодогвардійська» об'єднання «Краснодонвугілля». Ці відомі колективи на початку 1976 р. вирішили взяти шефство над відстаючими бригадами, вивести їх із прориву. Свого слова вони дотримали. У 1977 р. у вугільній промисловості республіки їх приклад наслідували близько 1 тис. шахтарських бригад¹⁹.

¹³ Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.).— К.: 1972, с. 178—179.

¹⁴ Правда, 1977, 8 июля.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 4490, арк. 40.

¹⁶ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 102, оп. 81, спр. 22, арк. 17.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 237, арк. 43, 45; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 277, оп. 19, спр. 161, арк. 42; Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 272, оп. 10, спр. 1, арк. 22, 28; Правда, 1982, 9 авг., 29 дек.

¹⁸ Підхід комплексний, системний.— К., 1977, с. 127—128.

¹⁹ Щербинский В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формирование нового человека. — М.: 1977, с. 106.

Патріотичний рух трудящих сприяє підвищенню рівня ідейної загартованості, професійної майстерності членів виробничих колективів.

Значну увагу партійні організації України приділяли моральному вихованню членів трудових колективів. Форми роботи були різноманітними. Серед них важливе значення мало проведення робітничих зборів, судів робітничої честі, постійно діючих виробничих нарад (ПДВН). У 1980 р., наприклад, з ініціативи останніх були поліпшені умови праці для 2 млн. трудящих, близько 400 тис. робітників були вивільнені від важких ручних операцій²⁰.

Велику роль у моральному вихованні членів трудового колективу відіграли суди робітничої честі. На заводі «Запоріжсталь», наприклад, у 1967—1968 рр. вони розглянули понад 50% порушень. Це сприяло скороченню випадків порушення норм комуністичної моралі в 2 рази порівняно з 1965 р.²¹ Цілеспрямовано працювали суди робітничої честі на Комунарському металургійному заводі (Ворошиловградська область), зокрема цеховий суд під керівництвом кадрового робітника Ф. І. Кудака²². На початку дев'ятої п'ятирічки в республіці діяло понад 30 тис. судів робітничої честі, які щороку розглядали близько 200 тис. справ про порушників дисципліни²³.

Важливим завданням є виховання членів виробничого колективу в дусі непримиренності до недоліків, формування у них стійкого імунітету проти порушень трудової дисципліни, почуття громадського обов'язку. На XXVI з'їзді партії наголошувалося на необхідності посилення виховної роботи з тими особами, які прагнуть якнайменше дати, а якнайбільше урвати від держави, порушують трудову дисципліну. Саме на ґрунті такої психології і з'являються егоїзм, міщанство, користлюбство, байдужість до турбот і справ народу. Чималої шкоди суспільству, сім'ї завдає пияцтво, яке ще лишається серйозною проблемою²⁴. На боротьбу з цими потворними явищами партія спрямовує зусилля всіх трудових колективів, громадських організацій, комуністів.

Таким чином, в умовах розвинутого соціалізму відбувається закономірний процес посилення комуністичного виховання у трудовому колективі. Партійні організації на основі комплексного підходу значну увагу звертають на вдосконалення форм і методів ідейно-політичного, трудового і морального виховання, на посилення зв'язку ідейно-виховної роботи з життям трудових колективів.

²⁰ Правда, 1981, 6 люня.

²¹ Дніпровський металург, 1967, 16 листоп.

²² За метал.л, 1967, 22 марта.

²³ Під прапором ленінізму, 1973, № 22, с. 29.

²⁴ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 76.

Н. П. ШЕВЧЕНКО (Львів)

**БОРЬБА ЗА ЛІКВІДАЦІЮ НЕПИСЬМЕННОСТІ
І МАЛОПИСЬМЕННОСТІ ТА ПІДВИЩЕННЯ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО РІВНЯ ЖІНОК
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ (1945—1950 рр.)**

Комуністична партія і Радянська держава у своїй багатогранній діяльності приділяють значну увагу питанням підвищення освіти й культурного рівня трудящих. За роки, що минули після перемоги Великого Жовтня, в СРСР, у тому числі й на Україні, в результаті здійс-

нення культурної революції досягнуто справді вражаючих успіхів у справі духовного розвитку суспільства.

Складовою частиною культурної революції в УРСР були перетворення у цій галузі в її західних областях, возз'єднання яких з Радянською Україною у складі СРСР поклато край економічній, політичній і культурній відсталості регіону. «...Без поголовної письменності, без достатнього ступеня тямучості, без достатнього ступеня приучення населення до того, щоб користуватися книжками...»,— вказував В. І. Ленін,— нам своєї мети не досягти»¹⁻². Тому одним з першочергових завдань, що постали перед партійними і радянськими організаціями західних областей УРСР, була ліквідація неписьменності й малописьменності серед дорослого населення та підвищення його загальноосвітнього рівня.

Цілий ряд питань, пов'язаних з вирішенням цих складних завдань, дістали досить повне висвітлення в радянській історіографії. Однак процес ліквідації неписьменності й малописьменності серед жінок західних областей УРСР та підвищення їх загальноосвітнього рівня ще й досі залишається малодослідженим. Тому в даній замітці зроблено спробу розкрити саме цей аспект проблеми.

В умовах буржуазно-поміщицької Польщі населення західноукраїнських земель у переважній своїй більшості було фактично позбавлене права на освіту. Так, на Тернопільщині налічувалося близько 100 тис. неписьменних і малописьменних³, на Дрогобиччині— 181 тис. неписьменних⁴, на Станіславщині— понад 100 тис. неписьменних і 60 тис. малописьменних⁵, на Ровенщині— більш як 141 тис. неписьменних і майже 88 тис. малописьменних⁶, на Львівщині— 267 тис. неписьменних і 350 тис. малописьменних⁷.

Масова неписьменність трудящих Західної України була зумовлена рядом соціально-історичних факторів, зокрема тим, що окупаційні власті свідомо гальмували культурний розвиток народних мас, всебічно сприяючи водночас їх релігійному одурманюванню. Лише на Львівщині до 1939 р. діяли 216 католицьких костьолів, 1308 уніатських церков, 131 монастир та сотні інших релігійних установ⁸. Церква використовувала всі засоби для поширення і зміцнення свого впливу серед трудящих, особливо серед жінок. Захищаючи експлуататорський лад, вона іменем бога освячувала рабське становище жінки як у сім'ї, так і в суспільстві. Церковники добре усвідомлювали, що тримати народ у покорі вони можуть лише в тому випадку, коли він буде темним і забитим, а тому всіляко перешкождали поширенню освіти серед трудящих. «Книжка,— намагалася залякати людей одна з клерикально-націоналістичних газет «Український бескид»,— найбільший ворог наших днів і наших святощів. Це права рука, ні, це обидві руки диявола, це страшний дарунок пекла самого»⁹.

Мізерні кошти, що їх виділяв уряд буржуазно-поміщицької Польщі на культурно-освітні потреби, з року в рік зменшувалися. Так, у бюджеті Львівського магістрату витрати на освіту, культуру та мистецтво за період з 1928 по 1939 р. зменшилися на 38,9%¹⁰. Українські

¹⁻² Ленін В. І. Про кооперацію.— Повне збір. творів, т. 45, с. 354.

³ Вільне життя, 1945, 13 жовт.

⁴ Соціалістична культура Львівщини: 36. архівних документів і матеріалів (1939—1962).— Львів, 1964, с. 25.

⁵ Радянська Станіславщина: Літературно-художній зб.— Станіслав, 1940, с. 25.

⁶ Радянська Ровенщина. 1939—1959: Документи і матеріали.— Львів, 1962, с. 62.

⁷ Львівський обласний державний архів (далі— ЛОДА), ф. Р-221, оп. 1, спр. 189, арк. 47; Соціалістична культура Львівщини..., с. 31.

⁸ Львовская правда, 1977, 16 сент.

⁹ Шиш А., Хвостин М. Реакційна суть українського буржуазного націоналізму та уніатства.— Станіслав, 1958, с. 39.

¹⁰ Вільна Україна, 1940, 17 берез.

школи зазнавали постійних утисків і закривалися. Якщо в 1919 р. їх на західноукраїнських землях налічувалося 3600, то в 1930/31 р.— 650, а в 1938/39 р.— тільки 139¹¹. Тисячі вчителів були позбавлені можливості працювати. Так, на Львівщині мали роботу лише 3225 педагогів, у той час як 3641 — були безробітними¹². Все це призвело до того, що 70% дорослого українського населення регіону не вміло читати й писати¹³. Ще менше була поширена грамотність серед жінок, які становили 60% усіх неписьменних¹⁴. Тому відразу ж після воз'єднання Західної України з УРСР Комуністична партія і Радянський уряд звернули особливу увагу на створення всіх необхідних умов для подолання успадкованої від минулого культурної відсталості краю, зокрема для підвищення рівня освіти жіноцтва, оскільки, як вказувала Н. К. Крупська, «проблема ліквідації неписьменності, проблема жіноча перш за все...»¹⁵.

Певна робота в цьому напрямі була проведена вже в довоєнні роки. Так, у 1940 р. на потреби народної освіти західних областей республіки держава асигнувала 540,8 млн. крб.¹⁶. У зверненні жінок Станіславської області до всіх робітниць, колгоспниць, трудящих селянок, представниць інтелігенції і домашніх господарок, прийнятому 14 вересня 1940 р. на обласній нараді з питань участі жінок у соціалістичному будівництві, зазначалося: «Радянська влада не шкодує коштів на народну освіту, вона будує нові школи, клуби, бібліотеки. Використаймо ці великі засоби культурного життя. Візьмемо активну участь у житті шкіл, у роботі клубів, гуртків самодіяльності. Будемо читати більше книжок, газет, ліквідуємо ганебну спадщину польського панства — темряву і відсталість»¹⁷.

Широко використовувався в західних областях республіки досвід ліквідації неписьменності й малописьменності, набутий у нашій країні в перші роки Радянської влади. Зокрема, серед трудящих краю популяризувався підписаний В. І. Леніним декрет РНК РСФРР від 26 грудня 1919 р. про ліквідацію неписьменності. Багато уваги приділялося відповідній наочній агітації. Наприклад, у Рава-Руській середній школі була організована виставка про героїнь праці, матеріали якої знайомили численних відвідувачів із становищем радянських жінок, їх широкими правами, трудовими звершеннями¹⁸.

Обласні й районні відділи народної освіти, створені відразу ж після визволення, відкрили численні школи для ліквідації неписьменності та малописьменності. Значну кількість їх слухачів становили жінки. Уже в березні 1940 р. лише у Львові діяли 142 такі школи, де навчалися 2940 чол. На кінець того ж року на Львівщині налічувалося 263 школи, які відвідували 7890 неписьменних¹⁹. Масового характеру набули й гурткова та індивідуально-групова форми навчання. Зокрема, на Станіславщині у квітні 1940 р. було створено 1139 гуртків, у яких навчалися грамоти 17 533 чол.²⁰ Партійні, комсомольські, профспілкові та громадські організації широко залучали до цієї роботи жінок-активісток, які проводили облік неписьменних і малописьменних, брали участь у створенні гуртків, груп і шкіл та організації в них навчального проце-

¹¹ Чавдаров С. Школа Западной Украины под гнетом польской шляхты.— Сов. педагогика, 1939, № 11—12, с. 31.

¹² ЛОДА, ф. Р-163, оп. 1, спр. 269, арк. 7.

¹³ Григор'єв Ю. М. Бузувіри.— Львів, 1974, с. 43.

¹⁴ Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури.— Львів, 1975, с. 120.

¹⁵ Крупская Н. К. Педагогические сочинения.— М., 1960, т. 9, с. 291.

¹⁶ Маланчук В. Торжество ленінської національної політики.— Львів, 1963, с. 307.

¹⁷ З історії колективізації сільського господарства західних областей УРСР: 36. документів і матеріалів.— К., 1976, с. 132—133, 473.

¹⁸ Вільна Україна, 1940, 11 берез.

¹⁹ Вільна Україна, 1940, 11 берез., 3 груд.

²⁰ Радянське Прикарпаття: Документи і матеріали.— Ужгород, 1964, с. 63.

су. Завдяки вжитим заходам тільки у Львівській області в 1939/40 навчальному році вчилися 13 800 неписьменних та 16 тис. малописьменних, а в 1940/41 навчальному році, відповідно, 45 800 і 39 665 чол.²¹ Загалом у західних областях у вересні 1940 р. школи для неписьменних і малописьменних відвідували 440 тис. дорослих²². Індивідуальна форма навчання давала можливість опанувати грамоту багатодітним та літнім жінкам.

Важливими центрами роботи серед жінок стали культосвітні заклади. У Львівській області, наприклад, на лютий 1941 р. налічувалося 620 сільських клубів, 32 будинки культури та районні клуби, де загалом працювали 1922 гуртки. Тут було прочитано 3892 лекції, організовано 5940 колективних читок і бесід, влаштовано 6739 масових вечорів і вистав. До роботи в культосвітніх установах було залучено близько 1000 працівників з місцевого населення²³, багато жінок-активісток. На початку 1941 р. в західних областях республіки діяло 6887 бібліотек, з них 420 масових, 24 музеї, 14 театрів, 293 кіноустановки, 1653 радіоточки²⁴.

В результаті проведеної в передвоєнний період роботи було досягнуто перших успіхів у справі підвищення культурного та освітнього рівня трудящих регіону. Протягом 1940—1941 рр. тут опанували основи грамоти 77 800 неписьменних та вдосконалили свої знання 116 300 малописьменних²⁵.

Віроломний напад фашистських загарбників на СРСР перервав процес соціалістичного будівництва в західних областях України, зокрема й розвиток тут культурної революції. Гітлерівці завдали науковим і культурним закладам та установам великих збитків. Тільки у Львівській області було повністю знищено 94 шкільні приміщення, закрито всі клуби й театри, численні експонати музеїв відправлено в Німеччину. Так, із Львівського історичного музею окупанти вивезли цінностей більш як на 13 млн. крб. (у цінах того часу)²⁶.

Після визволення західних областей УРСР від фашистських окупантів робота по ліквідації тяжкої спадщини минулого в галузі освіти була відновлена. Її конкретною програмою стала постанова Центрального Комітету КП(б)У і Ради Народних Комісарів Української РСР від 4 грудня 1944 р. «Про заходи по ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення в західних областях УРСР». Нею передбачалося в 1944/45 навчальному році охопити навчанням у школах для неписьменних і малописьменних 180 тис. чол.²⁷

Для підлітків, які працювали на виробництві та в сільському господарстві, згідно з відповідними рішеннями партії і уряду²⁸ були створені школи робітничої та сільської молоді. У 1945/46 навчальному році на Львівщині, наприклад, їх загалом налічувалося 104, де здобувало освіту близько 4 тис. підлітків²⁹. На кінець 1949/50 навчального року в західних областях УРСР діяло 88 шкіл робітничої молоді, які відві-

²¹ ЛОДА, ф. Р-163, оп. 1, спр. 269, арк. 6.

²² Вільна Україна, 1940, 17 верес.

²³ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 1, спр. 285, арк. 13.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1493, арк. 32, 34, 36—39 (підрухунки авт.).

²⁵ Ігнатенко А. П., Кошарний І. Я. Розвиток народної освіти.— В кн.: У боротьбі за комунізм. Львів, 1964, с. 223.

²⁶ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 126, арк. 95.

²⁷ Соціалістична культура Львівщини..., с. 50; ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 9, арк. 30—32.

²⁸ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: Зб. документів.— К., 1961, т. II, червень 1941—1960 рр., с. 8—9, 56.

²⁹ ЛОДА, ф. Р-163, оп. 4, спр. 24, арк. 60.

дували 10 877 учнів і 1451 школа сільської молоді, де навчалося майже 46 600 учнів³⁰.

Активно включилися в рух за ліквідацію неписьменності і малописьменності жінки. Так, у Львівській області з 36 244 чол., які опанували грамоту в 1945/46 навчальному році, вони становили 19 947³¹. Протягом 1946 р. у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях навчилися читати і писати майже 32,5 тис. жінок, ще 21 тис.— підвищили рівень своєї письменності³². На жовтень 1947 р. понад 200 тис. трудівниць західних областей України навчилися грамоти³³.

Велику роль у ліквідації неписьменності й малописьменності та підвищенні загальноосвітнього рівня трудящих відіграли жінки-педагоги. На 1 січня 1945 р. вчителями початкових, неповних середніх і середніх шкіл Ровенської, Станіславської, Тернопільської та Волинської областей працювали 13 696 чол., з них 10 522, або 76,8%, жінки³⁴. Всього ж в органах народної освіти західних областей України на початку 1948 р. налічувалося понад 30 тис. жінок³⁵, які проводили значну політичну й організаторську роботу серед трудящих.

Значною мірою успішній ліквідації неписьменності й малописьменності та підвищенню загальноосвітнього рівня трудящих регіону сприяла братерська допомога посланців східних областей республіки. Про розміри цієї допомоги свідчить хоча б той факт, що в школи західних областей України у 1945—1950 рр. Міністерство освіти УРСР направило 34,5 тис. вчителів³⁶.

Значну роль в активізації всієї роботи серед трудівниць відіграли жіночі делегатські збори та жіночі ради. На початку 1948 р. на території західних областей УРСР діяло 7285 жінделегатських зборів, що об'єднували 132 тис. жінок³⁷. Жінки-делегатки та члени жіночих рад проводили серед населення бесіди, читки газет, залучали трудящих у школи, гуртки та групи неписьменних і малописьменних, дбали про створення всіх необхідних умов для успішного навчання дітей. Так, на одній з нарад жіночого активу Ровенщини вказувалося, що одним з його важливих і першочергових завдань є всебічна допомога школам. «У цій великій роботі радянські жінки повинні взяти найдіяльнішу участь,— говорилось у зверненні, прийнятому на цій нараді,— допомогти органам народної освіти якнайкраще підготуватися до нового навчального року, допомогти залучити до школи всіх дітей шкільного віку, організувати батьків на проведення ремонту шкіл та забезпечення паливом»³⁸. Силами жінок в західних областях республіки було відремонтовано тисячі шкільних приміщень, хат-читалень, клубів. Так, у 1946 р. понад 10 тис. трудівниць Тернопільщини взяли участь у ремонті 1103 шкіл, заощадивши 189 850 крб.³⁹

В результаті великої роботи, проведеної партійними організаціями, радянськими органами, громадськістю, на початку 1947 р. в західних, а також Ізмаїльській областях УРСР була в основному ліквідова-

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 10, спр. 349, арк. 14, спр. 352, арк. 4 (підррахунки авт.).

³¹ ЛОДА, ф. Р-163, оп. 4, спр. 24, арк. 4, 32.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 10, спр. 105, арк. 8, 11, 24, 28, 29, 32 (підррахунки авт.).

³³ Агашкова Т. А. Політична робота серед жінок у західних областях.— Партійне життя, 1947, № 10, с. 41.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 10, спр. 16, арк. 1, 9, зв., 27, 30, 34 (підррахунки авт.).

³⁵ Вільне життя, 1948, 6 січ.

³⁶ Кошарний І. Я. Назв. праця, с. 91.

³⁷ Вільне життя, 1948, 6 січ.

³⁸ Радянська Ровенщина..., с. 205—206.

³⁹ Рад. Тернопіль, 1946, 29 черв.

на неписьменність і малописьменність серед 140 тис. жінок⁴⁰. У січні 1948 р. в ЦК КП(б)У відбулася нарада по роботі серед жінок. Відзначивши досягнуті успіхи, вона водночас вказала й на певні недоліки в діяльності жінорганізаторів, жінделегатських зборів і жінорад, зокрема в справі ліквідації неписьменності та малописьменності⁴¹, що сприяло своєчасному усуненню виявлених упущень.

У четвертій п'ятирічці серед жінок західних областей України значного поширення набрав рух за оволодіння новими виробничими спеціальностями та підвищення професійного рівня. Вже в перші повенні роки багато з них стали організаторами і керівниками підприємств, кооперативів, радянських і партійних установ. Так, на фабриках і заводах Львова у 1948 р. 1758 жінок працювали начальниками цехів і бригадирами, 458 — інженерами і техніками⁴², у 1950 р. 960 львів'янок були головами ФЗМК⁴³, 10 жінок Дрогобиччини очолювали підприємства⁴⁴. Особливо активно залучалися до участі у виробничому і громадсько-політичному житті жінки з місцевого населення. Так, депутат Народних зборів Західної України, член Львівського обкому ЛКСМУ О. Т. Кудловська була призначена заступником директора беконно-консервної фабрики по кадрах⁴⁵. Директором Львівської швейної фабрики № 1 працювала Колесникова А. І.⁴⁶ Загалом у західних областях республіки в 1948 р. на керівних посадах у партійних, господарських, кооперативних та інших організаціях працювала 21 тис. місцевих жінок⁴⁷. Понад 80% жінок, які прийшли на новобудови, фабрики і заводи, здобули кваліфікацію в роки четвертої п'ятирічки⁴⁸. У 1949 р. 7186 жінок західних областей були депутатами місцевих Рад, 29 — Верховної Ради УРСР, 10 — Верховної Ради СРСР⁴⁹.

У буржуазній Польщі жінки Західної України не могли навіть мріяти про вищу освіту. Радянська влада відкрила перед ними двері не лише шкіл, а й середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. У 1948 р. тільки в інститутах і технікумах Львова навчалися 14 тис. дівчат, а в 1949/50 навчальному році вони становили близько 50% усіх студентів вузів і технікумів⁵⁰.

Зросла питома вага жінок у складі радянської інтелігенції — серед учителів, учених, інженерів, лікарів, агрономів, артистів і т. д. Так, кількість жінок, що працювали в галузі освіти, у Львівській області зросла з 51% в 1945 р. до 60% у 1950 р.⁵¹ На Станіславщині на початку 1951 р. жінки становили 58,9% від загальної чисельності робітників і службовців⁵². На кінець 1950 р. в західних областях України серед 61 313 працівників початкових і середніх шкіл 40 856 (66,6%)

⁴⁰ Лука Паламарчук. Жінка — активна сила в боротьбі за п'ятирічку. — К., 1947, с. 38.

⁴¹ Вільне життя, 1948, 5 січ.

⁴² ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1301, арк. 30.

⁴³ Там же, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 37, арк. 5.

⁴⁴ Полоневская Н. С. Вовлечение женщин западных областей УССР в строительство народного хозяйства (1946—1950). — Науч. записки Львовского торгово-экон. ин-та. — Львов, 1958, вып. 5, с. 159.

⁴⁵ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 1, спр. 263, арк. 30.

⁴⁶ Там же, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 42, арк. 10.

⁴⁷ Вільне життя, 1948, 6 січ.

⁴⁸ Полоневская Н. С. Указ. соч., с. 158.

⁴⁹ Ткачук А. В. Діяльність Комуністичної партії України по ідейно-політичному вихованню робітничого класу західних областей УРСР (1944—1950 рр.). — УІЖ, 1970, № 10, с. 99.

⁵⁰ Вільна Україна, 1948, 13 січ.; Назарова Л. В. До питання про підготовку та ідейно-політичне виховання інтелігенції у Львівській області (1946—1950 рр.). — В кн.: З історії революційно-визвольної боротьби і соціалістичних перетворень в західних областях України. Львів, 1959, с. 99; Львовская правда, 1950, 8 марта.

⁵¹ Народне господарство Львівської області: Стат. зб.— Львів, 1958, с. 172.

⁵² Народне господарство Станіславської області: Стат. зб.— Львів, 1962, с. 90.

становили жінки⁵³, а серед 45 889 медичних працівників їх налічувалося 33 408 (72,8%)⁵⁴.

Ліквідація неписьменності й малописьменності серед жінок та підвищення їх загальноосвітнього рівня створили можливість для залучення їх до роботи в культосвітніх установах. Вони дедалі активніше включалися в боротьбу з реакційними традиціями і пережитками. Здібним організатором і агітатором зарекомендувала себе, наприклад, М. Д. Гук. Працюючи завклубом у с. Мислова Підволочиського району на Тернопільщині, комсомолка організувала тут пуртки художньої самодіяльності. Клуб під її керівництвом став одним з кращих у районі. Трудящі виявили М. Д. Гук велике довір'я, висунувши її кандидатуру до Верховної Ради СРСР⁵⁵.

У 1947 р. в культосвітніх закладах Львівської області працювали 10 917 активістів, у тому числі 6275 жінок. В системі політичної освіти навчалися 912 трудівниць⁵⁶. Чисельність жінок серед клубного культу-активу західних областей України зросла з 27,8% у 1946 р. до 45% у 1950 р.⁵⁷

Активно працювали жінки і в установах політичної освіти. Зокрема, на Дрогобиччині у 1945 р. в них було зайнято 3330 жінок⁵⁸.

Важливу роль у підвищенні загальноосвітнього рівня трудівниць відіграла лекційна пропаганда, в якій значне місце належало лекціям, що читалися безпосередньо для жінок. Так, з січня по вересень 1950 р. для трудящих Тернопільської області було організовано 1852 лекції, в тому числі спеціально для жінок 120⁵⁹. Жінки й самі брали активну участь у лекційній пропаганді. Зокрема, 318 з 944 членів товариства по поширенню політичних і наукових знань Тернопільської області були жінки⁶⁰.

Разом з тим у роботі по ліквідації неписьменності й малописьменності та підвищенню загальноосвітнього рівня трудящих були й певні недоліки. Окремі області і райони не використовували відпущених на ці цілі коштів. Так, 1949 р. у Жовтневому районі Станіславської області з 61 тис. крб. було використано тільки 37,3 тис. крб.⁶¹ Не скрізь належним чином було налагоджено облік неписьменних і малописьменних. Так, у серпні 1948 р. на Станіславщині взяли на облік 13,5 тис. неписьменних і 15 тис. малописьменних, однак при переобліку, проведеному в грудні того ж року, їх було виявлено відповідно 18,4 тис. і 21,3 тис.⁶²

Недоліком у роботі було й те, що частина взятих на облік, зокрема жінок, не відвідувала заняття. Тільки на Ровенщині у лютому 1948 р. з 24 тис. неписьменних і малописьменних жінок у школах і гуртках навчалися лише 16 тис. Були складності й у залученні до занять жінок віком за 30 років⁶³. Траплялися випадки завищення показників ліквідації неписьменності. Так, Львівський обласний відділ народної освіти повідомив Міністерство освіти УРСР про повну ліквідацію на початок 1948/49 навчального року неписьменності й малописьменності серед дорослого населення області. Проте, як показала пере-

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 203, арк. 1 (підрахунки авт.).

⁵⁴ Там же, арк. 50 (підрахунки авт.).

⁵⁵ Рад. Тернопіль, 1946, 20, 27 січ.

⁵⁶ ЛОДА, ф. Р-221, оп. 2, спр. 216, арк. 102.

⁵⁷ Кошарний І. Я. Назв. праця, с. 182.

⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 10, спр. 13, арк. 9—9 зв.

⁵⁹ Тернопільський обласний державний архів, ф. Р-1579, оп. 1, спр. 22, арк. 37, 50.

⁶⁰ Там же, арк. 50.

⁶¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 10, спр. 401, арк. 141.

⁶² Там же, спр. 263, арк. 2.

⁶³ Радянська Ровенщина..., с. 235; ЛОДА ф. Р-163, оп. 1, спр. 24, арк. 3.

вірка, це не відповідало дійсності. На Львівщині в 1950 р. ще налічувалося більше 5 тис. неписьменних і малописьменних⁶⁴.

Труднощі в ліквідації неписьменності й малописьменності посилювалися ворожою діяльністю українських буржуазних націоналістів, які, спираючись на підтримку імперіалістичних розвідок і куркульства, намагалися загальмувати розвиток народної освіти. Вони вели шалену антирадянську пропаганду, руйнували школи і культосвітні установи, по-звірячому вбивали партійних, радянських, комсомольських працівників, педагогів, жінок-активісток і навіть учнів. Від рук бандитів загинули вчителі Галина Гнатюк і Віра Гнатюк з Товстенського району на Тернопільщині, Катерина Шевченко з с. Страшевичі Самбірського району на Дрогобицьчині та багато інших⁶⁵. Тільки на Ровенщині в 1944—1945 рр. оунівці спалили і зруйнували 50 шкіл, а на Тернопільщині за цей же час вони вбили 127 учителів⁶⁶.

І все ж, незважаючи на опір класового ворога, об'єктивні і суб'єктивні труднощі, на недоліки, що мали місце в роботі серед жінок по ліквідації неписьменності й малописьменності, під керівництвом Комуністичної партії, за активною участю громадських організацій тільки в 1948 р. у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях закінчили навчання понад 38 тис. неписьменних і майже 36 400 малописьменних жінок⁶⁷. Загалом у західних областях протягом 1945—1948 рр. навчилися читати і писати та вдосконалили свої знання близько 390 тис. жінок⁶⁸. У 1949—1950 рр. тут закінчили навчання ще 74 339 неписьменних і 99 664 малописьменних трудівниць⁶⁹.

Таким чином, у роки четвертої п'ятирічки неписьменність і малописьменність в західних областях України в основному була ліквідована. Жінки, які становили основну масу в минулому неписьменних та малописьменних, продовжували підвищувати свій загальноосвітній рівень. Багатьох з них було висунуто на керівну роботу в державні і громадські органи. Жінки західних областей дедалі активніше включалися в соціалістичне будівництво. Все це є ще одним переконливим підтвердженням того, що, як підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «соціалізм зумів розв'язати завдання справді історичного значення: озброїти досягненнями культури багатомільйонні маси людей праці, відкрити для кожної людини, незалежно від її соціального стану і національності, всі джерела знання. У країні створено широкі можливості для проявлення талантів і обдаровань, розквіту культури всіх націй і народностей, для творчої діяльності мас у галузі науки і мистецтва»⁷⁰.

⁶⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 10, спр. 263, арк. 1; оп. 353, арк. 164; ЛОДА, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 56, арк. 85; ф. Р-163, оп. 4, спр. 158, арк. 123.

⁶⁵ Вільна Україна, 1945, 12, 13, 14, 17 січ.; Пінчук Г. П. До завдань учительства західних областей України.— Рад. школа, 1945, № 1—2, с. 7; Радянське слово, 1945, 23 лют.

⁶⁶ Кошарний І. Я. Назв. праця, с. 62.

⁶⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 10, спр. 263, арк. 18, 28, 32, 34, 36 (підрахунки авт.).

⁶⁸ Юрчук В. Боротьба Комуністичної партії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.).— К., 1965, с. 144.

⁶⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 10, спр. 355, арк. 9—10; спр. 419, арк. 15—16 (підрахунки авт.).

⁷⁰ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року.— К., 1982, с. 11.

О. Б. ГОЛОВКО (Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТОК МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН
КИЇВСЬКОЇ РУСІ Й ПОЛЬЩІ У X ст.

Наприкінці X ст., за правління князя Володимира (980—1015 рр.), завершується процес об'єднання східних слов'ян навколо Києва, складається територія найбільшої ранньосередньовічної держави в Європі. В останній чверті X ст. Київська Русь запровадила християнство, встановила дипломатичні контакти з рядом європейських країн, у тому числі й з Польським князівством. Питання про початковий етап відносин Давньоруської держави з останнім викликає значний інтерес істориків і має свою історіографію¹. Однак внаслідок фрагментарності джерел, складності їх трактування, вивчення проблеми привело до утворення численних суперечливих гіпотез. Нині, враховуючи досягнення сучасної науки про ранню історію Київської Русі та Польщі, складаються передумови для глибшого дослідження цієї теми.

Економічні й культурні зв'язки між східними і західними слов'янами сягають глибокими коріннями в давнину. Ідея їх єдності має широке відображення, зокрема, у руській та польській середньовічній історіографії². В XII ст. літописець у вступі до «Повісті временних літ» відзначає єдиний корінь походження цих народів: «Бе един язык словенск: словене, иже седяху по Дунаеви., и морава, и чеси, и ляхове, и поляне, яже ныне зовома я русь»³. Думку про походження слов'ян від спільних предків підкреслював і автор Великопольської хроніки (середини XIII ст.), який писав про існування у них трьох королівств — Леського, Руського та Чеського⁴. Важливою ланкою, що їх з'єднувала, були економічні і культурні контакти. Так, польський хроніст Галл Анонім (початок XII ст.) повідомляв, що Польща «знайома лише тим, хто іде на Русь заради торгівлі...»⁵.

В період раннього середньовіччя (VI—VIII ст.) відбувалися значні міграції західних слов'ян на територію Східної Європи. Про це свідчить археологічний матеріал та літописні свідчення. Особливо близькі контакти між західно- та східнослов'янськими племенами спостерігаються у межиріччі Вісли і Західного Бугу⁶. В цілому економічні й культурні стосунки між ними підготували певний фундамент для формування в кінці X ст. політичних відносин Давньоруської держави та Польщі.

Контакти між Київською Руссю і Польським (Гнезненським) князівством склалися в процесі об'єднання західно- і східнослов'янських

¹ Див.: Корольок В. Д. Западные славяне и Киевская Русь. — М., 1964, с. 74—104; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968, с. 31—33; Kuczyński S. Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w. — Warszawa, 1965, s. 33—118; Łowmiański H. Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespolonych badań polsko-radzieckich. — Kwartalnik historyczny, 1953, 1, s. 58—85; та ін.

² Див.: Корольок В. Д. К вопросу о славянском самосознании в Киевской Руси и у западных славян в X—XIII вв. — История, культура, фольклор и этнография славянских народов. М., 1968, с. 98—113.

³ Повість временных лет (далі — ПВЛ). — М. — Л., 1950, ч. I, с. 21.

⁴ Kronika Wielkopolska. — Warszawa, 1965, s. 47.

⁵ Галл Анонім. Хроніка или деяния князей или правителей польских (далі — Хроника...). — М., 1961, кн. 1: Введение. (Про торгівлю Русі з західними слов'янами див.: Зинчук Я. П. К вопросу о торговле Польши по Балтийскому морю. — Ученые записки Винницкого пед. ин-та, 1957, т. 5, ч. 1, с. 3—10; Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X—XIII вв. — Л., 1968, с. 65—69, 183—187; та ін.)

⁶ ПВЛ, ч. I, с. 14; Мавродин В. В. Очерки истории СССР. — М., 1956, с. 27; Артамонов М. И. История хазар. — Л., 1962, с. 295; Кобычев В. П. В Поисках прародины славян. — М., 1973, с. 98—99; Кучінко М. М. Археологічні пам'ятки IX—XIII ст. у верхів'ях р. Сан. — Середні віки на Україні. К., 1973, вип. 2, с. 104—108.

племінних союзів навколо двох політичних центрів — Києва та Гнезна, формування території двох держав. Джерела свідчать, що до середини X ст. обидві країни контролювали переважну більшість, відповідно західно- і східнослов'янських земель. Саме в той період склався русько-польський кордон. «...З Мешком (правитель Гнезненської держави у 960—992 рр.—О. Г.) межує на сході Русь, а на півночі — Бурус (пруси.—О. Г.)»,— писав у 966 р. Ібрагім ібн-Якуб⁷. На підставі цього свідчення, незважаючи на його лаконічність, можна зробити висновок про приєднання до Гнезненського князівства на середину 60-х рр. X ст. Мазовії, а до Київської держави — Турово-Пінської землі⁸. Однак слід зазначити, що у той час Київська Русь не вступала в міждержавні контакти із західним сусідом. Це зумовлювалося тим, що спільний кордон між двома країнами проходив на півночі від Ятвягії — майже до давньоруського міста Берестя на півдні, тобто по труднопрохідній місцевості, яка й у пізніші часи заважала розвитку зв'язків між обома народами⁹. Влада гнезненського та київського князів на ці райони майже не поширювалася. До того ж і політичні інтереси двох держав спрямовувалися на вирішення інших, важливіших для них на той час завдань. Гнезненське князівство в 60—80 рр. вело боротьбу з Германською імперією, полабськими й поморськими слов'янами. Руська ж племінна знать на чолі з Святославом прагнула поширити вплив Києва на сході, а також закріпитися на Балканах.

На початку правління Володимира спостерігається деяка переорієнтація зовнішньої політики Русі, яка була пов'язана з бажанням київського князя зміцнити внутрішню єдність давньоруської землі, поширити свою владу на всіх східних слов'ян. У літопису зазначається: «В лето 6489. Иде Володимер к ляхом и зая грады их, Перемысль, Червен и ины грады, иже суть и до сего дне под Русью»¹⁰. Літописне повідомлення про похід київського князя у 981 р. знайшло широке відображення в історіографії¹¹. Більшість істориків вважає, що похід Володимира на польські землі дійсно мав місце. Однак ця точка зору не знайшла достатніх підтверджень в інших джерелах, які б свідчили про належність території навколо Кракова, безпосередньо межуючої з «Червенськими градами», не Гнезненській державі, а Празькому князівству. В 60-х рр. X ст. про входження Кракова до складу останнього писав арабський мандрівник ібн-Якуб¹². Його дані доповнює установча (973 р.) грамота Празького єпископства, що повідомляє про підпорядкування цій церковній організації не тільки зазначеної території, а й земель до Бугу й Стирі, тобто «Червенських градів»¹³. Про те, що Краків не входив до складу Гнезненського князівства навіть на початку 90-х рр. X ст., свідчить аналіз грамоти «Дагоме юдекс», у якій вперше описується державна територія Польщі¹⁴. Лише наприкінці X ст., а саме під 999 р., чеський хроніст Козьма Празький повідомив про приєднання Кракова до Польщі¹⁵. Порівнюючи матеріал вказаних джерел із свідченням літопису під 981 р., дослідники опинилися у до-

⁷ Materiały źródłowe do historii Polski (далі — Materiały źródłowe...).— Warszawa, 1954, t. I, s. 183—185.

⁸ Корольок В. Д. Западные славяне и Киевская Русь, с. 76; Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 31.

⁹ Исаевич Я. Д. «Грады Червенские» и Перемышльская земля во взаимоотношениях между восточными и западными славянами.— Исследования по истории славянских и балканских народов. М., 1972, с. 107—124.

¹⁰ ПВЛ, ч. I, с. 54.

¹¹ Див.: докладніше: Корольок В. Д. Западные славяне и Киевская Русь, с. 74—107; Łowmiański H. Op. cit. s. 58—85; Myśliński K. Polityczna problematyka pogranicza polsko-ruskiego do końca X w.— Rocznik lubelski.— Lublin, 1972, t. XV, s. 129—154; Кущуński S. Op. cit., s. 33—118; та ін.

¹² Materiały źródłowe..., s. 183—185.

¹³ Козьма Празький. Чешская хроника.— М., 1962, кн. II, р. 37.

¹⁴ Materiały źródłowe..., s. 206—209.

¹⁵ Козьма Празький. Чешская хроника, кн. 1, р. 34.

силь скрутному становищі. Частина з них, вважаючи недостатніми дані з іноземних джерел, продовжує віддавати перевагу давньоруському літопису¹⁶. Інші історики, навпаки, твердять про невідповідність статті «Повісті временних літ» політичній обстановці 80-х рр. X ст. і вважають, що вона зазнала редакції наступних літописців¹⁷. Відзначаючи неможливість сутички Київської Русі з Гнезненським князівством, ряд учених висловлює думку про те, що в Краківській землі у 70—80 рр. X ст. існувало самостійне державне об'єднання — «Лендзянське князівство» або «державна Болеслава Хороброго» (сина Мешка I), яке не підлягало ні Польщі, ні Чехії¹⁸.

Нарешті, на підставі даних установчої грамоти Празького єпископства частина дослідників робить висновок про належність «Червенських градів» до Чеського князівства¹⁹.

На наш погляд, всі вищезгадані точки зору на розглядувану проблему не можна вважати задовільними, бо для них характерна повна або часткова відмова від використання існуючих джерел без достатніх на те аргументів. Слід зазначити, що ні за формою, ні за внутрішнім змістом літописна стаття 981 р. не дає підстав для вагань в її вірогідності, для тверджень про наступну редакцію звістки про похід Володимира пізнішими літописцями у другій половині XI — на початку XII ст. Труднощі істориків багато в чому пов'язані з неправильним, на наш погляд, розумінням вміщеного у літопису етноніму «ляхи». В X ст. він не міг збігатись з назвами «Польща» чи «поляки» (як мешканців усієї країни). Загальнодержавний термін «Польща» («Polonia», «Polska» та ін.) з'явився тільки на рубежі X та XI ст. і довгий час не міг витіснити іншу назву держави «Sclavia», «Sclavania»²⁰. Так, у 1000 р. в Кведлінбурзьких анналах* повідомляють про Болеслава Хороброго як про князя слов'ян, а не поляків²¹. У «Життєпису імператора Конрада II», написаному німецьким письменником Віпо (40-і роки XI ст.), цей князь згадується як «Болеслав слов'янин, правитель поляків», тобто в даному джерелі використовуються й стара, і нова етнічні назви²². Терміни «Польща», «поляки» поступово поширювалися на території проживання північної групи західних слов'ян у ході їх етнічної інтеграції, створення народності й формування Давньопольської держави. Назви «Polonia», «Polska», крім власне Польщі, знаходять поширення у західних її сусідів. А у північних і східних — зустрічаються інші назви: «лендзаніни» у візантіївців²³, «ляхи» в східних слов'ян, «ленкас» у литовців, «лендьял» в угрів²⁴. Ці терміни походять від носіїв іншого етноніму — «лендзяни», яке було паралельною назвою віслянських слов'ян («віслян») **. На підставі аналізу темпів розповсюдження етно-

¹⁶ Див.: Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 32—33; Kętrzyński S. Polska X—XI w.— Warszawa, 1961, s. 71.

¹⁷ Див.: Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь, с. 74—107; Kuczyński S. Op. cit., s. 33—118.

¹⁸ Myśliński K. Op. cit., s. 152—153; Labuda G. Polska granica zachodnia.— Poznań, 1971, s. 40.

¹⁹ Исаевич Я. Д. Указ. соч., с. 120—121; Historia Polski.— Warszawa, 1957, t. I, cz. 1, s. 167—168. Точка зору про належність «Червенських градів» до Чехії має певне раціональне зерно, але, на жаль, дослідники не зуміли довести, чому саме у літопису виділені «ляхи», «а не чехи», що має важливе значення для з'ясування питання про достовірність літописного повідомлення 981 р.

²⁰ Labuda G. Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski.— Warszawa, 1966, s. 234.

* Аннали — щорічні записи подій, що велися в середньовічних монастирях.

²¹ Annales Quedlinburgenses.— Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum (далі—MGH SS).— Hannoverae, 1844, t. III, p. 77.

²² Wiponis Vita Chuonradi II imperatoris.— MGH SS.— Hannoverae, 1954, t. XI, p. 264.

²³ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio.— Washington, 1967, cap. 9.

німу «поляни» по всій території майбутньої Польщі можна зробити висновок про оформлення загальнопольського змісту етноніму «лендзяни» та його похідних, у тому числі й назви «ляхи», лише на початок другої половини XI ст. Отже, слово «ляхи» в літопису 981 р. означало жителів тільки Краківської землі. Тому історія русько-польського прикордоння в досліджуваній період уявляється таким чином.

Ще в середині IX ст. на території майбутньої Краківської землі виникло ранньофеодальне Віслянське князівство, в період найбільшої могутності якого під його контроль потрапили крайні західні райони розташування східнослов'янських племен хорватів і волинян²⁵. Підкоривши цю територію, «лендзяни» (ляхи) заснували там укріплені «гради», про що свідчить велика концентрація західнослов'янського археологічного матеріалу на місці їх існування в раннє середньовіччя²⁶. Після підкорення цього об'єднання Великою Моравією, а пізніше — Празьким князівством «ляські» правителі зберегли певний вплив на території Побужжя. Влада великоморавських і празьких князів у даному районі була номінальною. Цим і можна пояснити наявність у літопису (під 981 р.) терміну «ляхи», а не «чехи», а також нечітке уявлення авторів грамоти 973 р. про східні кордони Празького єпископства. Таким чином, ми маємо підстави вважати, що в 981 р. Гнезненське князівство та Давньоруська держава не мали ще ніяких політичних відносин, хоч приєднання до Києва західних земель, на яких проживали східні слов'яни, сприяло їх зародженню у майбутньому*.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. X ст. відбулася певна переорієнтація зовнішньої політики Гнезненського князівства, головним напрямом якої стає боротьба з Чехією за Сілезію та Краківську землю. В той час завершувалася консолідація держави Мешка I. На 992 р. Гнезненське князівство значно просунулося у цьому напрямі, про що свідчить матеріал грамоти «Дагоме юдекс», в якій розповідається про приєднання частини Краківської землі до держави Мешка I²⁷. Внаслідок цього значно розширився і русько-польський кордон, що проходив тепер не тільки по труднопрохідній території, а й через ту міс-

²⁴ History of Poland.— Warszawa, 1968, s. 48.

** У зв'язку з поширенням у південних і східних сусідів Польщі етнонімів «ляхи», «ленкас» тощо ми вважаємо більш вірогідним говорити про належність імені «лендзяни» усім віслянам, а не окремому племені у Малій Польщі, як це вважає Г. Ловмянський. Див.: Łowmiański H. Początki Polski.— Warszawa, 1964, t. III, s. 129—130.

²⁵ Про Віслянське князівство див.: Materiały źródłowe..., s. 128—129; Hensel W. U źródeł Polski średniowiecznej.— Wrocław, 1974, s. 294—296.

²⁶ Кучірко М. М. Південно-західні межі розселення східних слов'ян у IX—XIII ст.— УІЖ, 1973, № 9, с. 104—105.

* Висвітлюючи питання про характер літописної статті 981 р., доцільно зупинитися на її дальшому трактуванні в історіографії. Складач «Повісті временних літ» на початку XII ст., очевидно, уявляв звістку, що розглядається нами, як повідомлення про похід Володимира на Польщу, бо на той час етнонім «ляхи» набув загальнопольського значення. Пізніше, в другій половині XII — на початку XIII ст., на основі такого уявлення створюється легенда про похід Володимира під Каліш, яка знайшла відбиття у статті 1229 р. Галицько-Волинського літопису (Див.: Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— М., 1965, т. II, с. 758). Трактування в такому напрямі літописного повідомлення знаходиться у хроніках відомих польських істориків середньовіччя — Яна Длугоша та Мацея Стрийковського, які значно вплинули на розвиток російської історіографії XVI—XVIII ст. (Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkich Rusi.— Warszawa, 1846, t. I, s. 151; Długosz J. Roczniki.— Warszawa, 1961, ks. 1—2, s. 269). Саме під їх впливом з'явився так званий Іоакімівський літопис, матеріал якого дійшов до нас у переказі В. Н. Татищева (Татищев В. Н. История Российская.— М., 1962, т. 1, с. 112, 118). Звідси стає зрозумілим необгрунтованість положення тих істориків, які використовують літописне повідомлення 1229 р. і переказ В. Н. Татищева для розгляду русько-польських відносин, твердячи про численні війни між Руссю і Польщею, хоч насправді наприкінці X ст. їх не було (Пичета В. И. Образование Польского государства.— Славянский сборник. М., 1947, с. 56). Для порівн. див. також: Кольолюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь, с. 96—97.

²⁷ Materiały źródłowe..., s. 206—209; Historia Polski, s. 165—166.

цевість, де з давнини існували важливі торговельні шляхи з Центральної у Східну Європу²⁸. Цей факт, а також взаємний інтерес Києва та Гнезна до даного регіону повинні були сприяти встановленню політичних контактів між двома слов'янськими державами.

У цьому зв'язку, очевидно, не випадково в деяких джерелах, що відносяться до того часу, зустрічаються згадки про русько-польські міждержавні відносини. Так, згідно з повідомленням «Повісті временних літ» у 992 р. Володимир здійснив похід на хорватів (певно, з метою зміцнення там своєї влади)²⁹. Така акція Русі поблизу Краківської землі не могла пройти повз увагу нового польського князя Болеслава Хороброго (992—1025 рр.). Щодо цього в Гільдесгеймських анналах повідомляється: «Болеслав, син Мешка сам прийти до володаря (германського короля Оттона III.—О. Г.) не зміг, йому загрожувала велика війна проти руських...»³⁰. Ряд істориків, спираючись на свідчення давньоруського літопису та німецьких анналів, а також на невірні дані статті під 1229 р. Галицько-Волинського й татищевського переказу Іоакімівського літописів, стверджують, що Володимир дійсно вів війну чи навіть серію війн з Польщею³¹. Відмовляючись від використання сумнівних історичних джерел, зазначимо, що Гільдесгеймські аннали і літописне повідомлення про похід руського князя на хорватів не дають підстав для використання цих джерел як доказу русько-польського конфлікту в 90-х рр. X ст. Набагато ближчою до істини є думка тих учених, які вважають, що Болеслав в 992 р. просто був стурбований активністю Володимира поблизу кордону Русі з Краківською землею³².

На основі порівняння джерел з конкретними подіями в районах русько-польського кордону можна зробити припущення, що у 992 р. (чи напередодні його) населення Побужжя намагалось відділитися від Києва (як, наприклад, це було з древлянами в 945 р.). Похід руського князя для підкорення хорватів, звичайно, не міг не викликати певних побоювань гнезненського правителя. Цей район входив до сфери його інтересів, оскільки Болеслав у безпосередній близькості до нього вів боротьбу проти Чехії. Втручання його до подій, що відбувались на Побужжі, перешкодили внутрішні чвари у Гнезненському князівстві, а також загострення конфлікту з Чехією. В таких умовах польський князь змушений був укласти договір з Руссю.

Про переговори Давньоруської держави й Польщі свідчать дані Ніконовського літопису, який під 992 р. повідомляє: «Того же лета придоша послы от Болеслава Лятцкого»³³ *. Цей факт підтверджується також фразою безіменного давньоруського літописця X ст., яка дійшла до нас у «Повісті временних літ» (996 р.), де розповідається

²⁸ Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь, с. 214; Потин В. М. Указ. соч., с. 69; Флоровский А. В. Чешско-русские торговые отношения X—XI вв.—Международные связи России до XVII в. М., 1961, с. 64—83.

²⁹ ПВЛ, ч. I, с. 84.

³⁰ Annales Hildesheimenses.—MGH SS, t. III, p. 69.

³¹ Пичета В. И. Указ. соч., с. 56; Нариси стародавньої історії УРСР.—К., 1957, с. 548; Савич А. А. Борьба русского народа с польскими захватчиками в XI в.—Ученые записки Московского ГПИ, 1941, т. 2, вып. II, с. 100; Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 33.

³² Свердлов М. Б. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X—начала XI вв.—Исследования по истории славянских и балканских народов. М., 1972, с. 147; Кусзуйський С. Op. cit., s. 21; Grabski A. F. Boleslaw Chrobry—Warszawa, 1961, s. 69.

³³ ПСРЛ.—М., 1962, т. IX, с. 64.

* Використання в статті 992 р. Ніконовського літопису назви «ляцкий» не суперечить вище викладеному погляду на малопольський характер етноніму «ляхи» у X ст., оскільки значна частина Краківської землі ввійшла до складу держави Болеслава Хороброго. Докладніше див.: Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.—М., 1963, с. 160—161; Клоос Б. М. Никоновский свод и русские летописи XVI—XVII веков.—М., 1980, с. 186—188.

про мир і «люби» Володимира з «окольными» князями, в тому числі й з Болеславом³⁴. На основі літописних свідощів, очевидно, можна думати, що на початку 90-х рр. між Київською Руссю і Польщею були встановлені дипломатичні відносини. Звідси стає зрозумілою і причина появи в літописній статті фрази про належність «Червенських градів» Київській Русі («иже суть и до сего дне под Русью»³⁵), написаною з метою підкреслити успішне розв'язання суперечностей із-за цієї території.

Таким чином, наведений у даній публікації матеріал дає змогу говорити про те, що початок русько-польських політичних відносин датується не 981 р., як це вважає ряд дослідників, а 992 р. У той час між князями Київської Русі й Гнезна відбувся обмін посольствами, який привів до встановлення в останньому десятиріччі X ст. міждержавних відносин між двома найбільшими на той час слов'янськими країнами.

³⁴ ПВЛ, ч. I, с. 86.

³⁵ Там же, с. 54.

О. П. БАХАРЄВА (Київ)

Д. ОЛДРІДЖ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Відомий англійський письменник, публіцист і громадський діяч, лауреат міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» Джеймс Олдрідж з початку й до останнього дня другої світової війни був військовим кореспондентом. Відомо, якого великого значення публіцистиці надавав В. І. Ленін. Висуваючи ряд настанов до її представників, Володимир Ілліч зазначав, що вони повинні встигати за подіями, «...підводити підсумки, робити висновки, почерпати з досвіду сьогоденішньої історії уроки, які згодяться завтра, в іншому місці...»¹. Саме до таких публіцистів й належить Д. Олдрідж, творчий доробок якого, зокрема про події минулої війни, переконує нас у цьому.

Норвегія, Єгипет, Греція, Албанія, Іран, Радянський Союз — ось неповний перелік країн, звідки він надсилав свою інформацію про події, що вели до перемоги над ударними силами світової реакції — фашистськими поневолювачами.

З дня нападу гітлерівців на Союз РСР увага Д. Олдріджа була прикута до Східного фронту. Майже півтора року він був військовим кореспондентом в СРСР. Згадуючи про найважчий для нашого народу час, Олдрідж писав: «...Я жив вашим життям, умирав вашою смертю і почасти сам пережив душевне напруження і муки, які судилися вам у ті тяжкі роки. Але відчув я і зростаючу радість, і непохитну рішучість, і безмежні сподівання, якими жила кожна радянська людина, коли до кінця війни залишалися лічені місяці, тижні, дні, години... Саме війна зробила мене теж «радянським» і розкрила мені все значення революції»²

Перші військові кореспонденції йому довелося писати наприкінці 1939 р. з фінсько-радянського кордону. До воєнних дій, що відбувалися там, була прикута увага преси та інших засобів масової інформації Заходу. Англія та Франція не лише подавали матеріальну і моральну допомогу фінським мілітаристам, а й готувалися направити туди свої війська. Таємну допомогу їм подавала й гітлерівська Німеч-

¹ Ленін В. І. Революційні дні. — Повне збір. творів, т. 9, с. 198.

² Олдрідж Дж. Шла великая война. — Иностранная литература, 1967, № 5, с. 152.

чина. Захід проголосив головнокомандуючого фінською армією Маннергейма своїм героєм. Кореспонденти буржуазних газет повідомляли з Фінляндії про неприступність укріплень на Карельському перешийку, пророкували поразку Червоної Армії, зводили наклепи на Радянський Союз.

У такій обстановці цілком природно, що чесні люди з капіталістичних країн, в тому числі й молодий журналіст Д. Олдрідж, піддавали сумніву повідомлення буржуазної преси, не вірячи наклепницькій пропаганді, прагнули знати дійсне становище в цьому районі. З такою метою в листопаді 1939 р. Олдрідж відправився до Фінляндії. Прибувши на правах «вільного кореспондента» до Хельсінкі, він одразу ж познайомився з брудними методами окремих органів преси Фінляндії по «обробці» зарубіжних кореспондентів. Один з журналістів показав йому досьє фінської таємної поліції з записами усіх телефонних розмов між радянським послом у цій країні та Народним комісаріатом закордонних справ СРСР, а також між кореспондентом ТАСС у Хельсінкі та Москвою. «Розсекречуючи ці досьє,— пише Олдрідж,— фінські власті хотіли показати, що відповідальність за те, що сталося, покладається на радянську сторону»³. Однак молодий журналіст розгадав підступні наміри фінських реакціонерів. Він зазначав, що радянські дипломати і журналіст суворо дотримувалися правил поведінки у чужій країні, і не давали приводу для провокацій⁴.

Ризикуючи своїм життям, Олдрідж бував на багатьох ділянках фронту і, насамперед на тих, де розгорталися вирішальні бої. Незабаром молодий англійський журналіст завоював досить високу репутацію військового кореспондента-«аса». Це й стало підставою для акредитації його військовим кореспондентом газети «Сен геральд ньюс сервіс» і американського інформаційного агентства НАН («Норс Амерікен Ньюспейпер Аллайнс») ⁵.

Слід також відзначити, що воєнні репортажі Олдріджа були не тільки правдиві та сміливі, а й політично гострі, в них не лише засуджувалася згубна антинаціональна політика фінських реакціонерів на чолі з Маннергеймом, але й визнавалася історична правота Радянського Союзу, таврувалися зухвалі провокації мілітаристів, які розв'язали військовий конфлікт з СРСР, давалось зрозуміти, що сили Радянського Союзу нездоланні. За такі, як писав лейбористський діяч Англії У. Сітрин, надто «ліві погляди»⁶ за особистим наказом Маннергейма Олдрідж у березні 1940 р. був висланий з Фінляндії.

Покинувши цю країну, Олдрідж прибув до нейтральної Швеції. Саме у той час над Скандинавією нависла серйозна загроза. 9 квітня 1940 р. в Норвегію вдерлися фашистські війська Німеччини. Вже наступного дня він повідомляв з норвезько-шведського кордону, що «в сутичках з нацистами у норвежців пробуджується дух вікінгів», що «в горах Норвегії, на берегах її фіордів, в її блакитних небесах все запекліше спалахують блискавки, гуркотять громи нової війни»⁷. Це був його перший репортаж з фронту другої світової війни.

З гнівом і обуренням писав Олдрідж про те, як гітлерівські повітряні пірати дощенту знищували міста і села, що не мали ніякого воєнного значення, як вони бомбили й розстрілювали беззахисних людей, які поспішали сховатися від окупантів у горах⁸. Олдрідж недвозначно звинувачував Уайтхол і уряд Норвегії у їх нездатності організувати сили для захисту норвезької землі від фашистів.

³ Олдрідж Дж. Дипломатія нового мира.— Новое время, 1967, № 18.

⁴ Там же.

⁵ Балашов П. Джеймс Олдрідж.— М., 1977, с. 19.

⁶ Там же, с. 20.

⁷ Там же.

⁸ Aldridge G. Of Many Men.— Boston, 1946, p. 63.

На початку травня 1940 р. він залишив окуповану гітлерівцями Норвегію, перейшов шведський кордон і прибув до Стокгольма. Маючи намір проїхати через Радянський Союз на Близький Схід, Олдрідж звернувся там до радянської місії з проханням видати йому транзитну візу. За таких обставин йому судилося зустрітися з посланником СРСР у Швеції О. М. Коллонтай. Людина високої культури, Олександра Михайлівна, зрозуміло, була обізнана з кореспондентською діяльністю англійського репортера у Фінляндії. Тому їхня зустріч була не зовсім звичайною. Ось як про неї згадував Олдрідж: «Пані Коллонтай була дуже дружелюбною, її дещо потішила моя молодість* і занепокоїла проблема моєї безпеки (мої репортажі не залишали сумніву в тому, як я ставлюсь до Маннергейма)... Я був у захопленні від цієї незвичайної жінки, старої більшовички, яка колись так по-материнськи поставилася до дуже молодого і нічим не примітного журналіста»⁹. Зустріч Д. Олдріджа з О. М. Коллонтай стала важливою подією на його життєвому шляху. Він немовби звирив політичне спрямування своєї журналістської діяльності й ще більше переконався в його правильності.

Не випадково англійський журналіст обрав метою своєї поїздки Близький Схід. На початку серпня 1940 р. фашистська армія Муссоліні захопила Британське Сомалі, а у вересні почала наступ з Лівії на Єгипет. 28 жовтня 1940 р. війська Італії вдерлися на територію Греції. У важкі і трагічні для цієї країни дні Олдрідж прибув туди разом з льотчиками англійської ескадрильї.

Героїчну боротьбу грецьких партизанів за свободу і незалежність своєї батьківщини він відобразив у романі «Морський орел», де чітко показав глибоку відмінність між інтересами різних соціальних груп грецького суспільства. З одного боку — трудящі, самовіддані патріоти своєї батьківщини, керовані комуністичною партією, з другого — буржуазія, зрадниця грецького народу з своїм лідером-фашистом Метаксісом.

З великою художньою майстерністю і політичною гостротою Олдрідж зміг показати не лише безкомпромісну боротьбу патріотів Греції проти німецько-італійських загарбників та зрадників своєї країни, а й, спираючись на неспростовні факти, послідовно викрити підступну, зрадницьку роль англійських імперіалістичних кіл, їх ворожі щодо волелюбного грецького народу задуми. Разом з тим журналіст, будучи справжнім патріотом своєї батьківщини, глибоко переживав жорстоку поразку в Греції англійських військ, яким не вдалося завдати нищівного удару фашистам. Він відчув всю прикрість відступу своїх співвітчизників під натиском противника. «Ми,— писав він,— дійшли висновку, що у нас немає ніяких шансів на перемогу над нацистською Німеччиною. Я гадаю, мій песимізм був виправданим. Перед цим мені довелося бути свідком поразки в Норвегії. Я бачив там добре організовану армію жорстоких молодих нацистів, які розтרוшували нерозумно сплановану і погано підготовлену систему англійських оборонних споруд, неначе це були коробки з протухлими яйцями»¹⁰. З глибокою тривогою Олдрідж думав й про те, чи виживе його країна¹¹.

Він зазначав, що це занепокоєння збільшувалося через те, що, «коли б фашистські солдати висадились в Англії, у нас знайшлося б немало людей з досить гучними іменами, котрі зрадили б свою країну. По суті, наші провідні політичні діячі відіграли дуже велику роль у зраді Європи. Політика «умиротворення» агресора, що проводилась

* У той час Олдріджу йшов двадцять другий рік.

⁹ Олдрідж Дж. Дипломатія нового мира, с. 9.

¹⁰ Правда, 1966, 22 юнія.

¹¹ Див. докладніше: Там же.

урядом Чемберлена, була першим кроком на шляху до цієї зради»¹². З гострим сарказмом журналіст зауважував, що ті державні діячі Англії, котрі виступали проти домагань фашистської Німеччини, спромоглися усвідомити той факт, що в разі відмови від боротьби з нацистською агресією дні їхнього панування були б полічені¹³. Перебуваючи у Греції серед англійських військовослужбовців, Олдрідж знав настрої молодших офіцерів, поділяючи їхні погляди на те, що англійській війська «не на висоті», що необхідна «повна реорганізація» не лише в армії, а й там, «нагорі»¹⁴.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина віроломно вдерлася на територію Радянського Союзу. Вступ у війну СРСР, викликаний цим нападом, став вирішальним фактором переростання другої світової війни з боку сил, що протистояли гітлерівському блоку, в антифашистську, визвольну, справедливу війну. Про це писав Д. Олдрідж: «...Для кожної простої людини, для кожного солдата, який брав участь у боях, друга світова війна несподівано змінила свій характер і своє значення після того, як гітлерівські полчища вдерлися в Радянський Союз»¹⁵. Розповів він і про відгук на цю подію англійських солдат, з якими він тоді був у Єгипті. Вони, зазначав Олдрідж, на противагу своїм офіцерам були цілком упевнені в тому, що Гітлер одержить належну відсіч¹⁶.

Наприкінці червня 1941 р. Олдрідж прибув з Єгипта до Австралії. Відповідаючи там на запитання про перспективи Червоної Армії, він зазначав, що вона переможе. Згодом цю ж думку прогресивний журналіст підтвердив у своїй статті, опублікованій в газеті «Мельбурн геральд». Невдовзі його запросили до редакції цієї газети на сніданок, під час якого Олдрідж висловив думку, що росіяни не лише вистоять, а й з часом виженуть і остаточно розгромлять Гітлера. Його підняли на сміх, оскільки присутні дотримувалися точки зору, висловленої Черчиллем про те, що Радянська Росія протримається максимум шість місяців¹⁷. Олдрідж глибоко вірив у перемогу Союзу РСР, про що відверто говорив не раз. «Я знав,— писав він,— що єдине в світі суспільство, засноване на соціалістичних принципах, суспільство, в якому немає експлуатації, де встановлено зовсім нове ставлення до людини, повинно перемогти. У вас, в Радянському Союзі, було те, чого не було у нас. Весь народ підтримував ваш суспільний лад. У вас не було антагоністичних класів. У вас не було ніякого сумніву в тому, що ви воюєте за справедливу справу. А наша справа була заплямбована дружбою правлячих кіл Англії з німецькими нацистами»¹⁸.

З Австралії Джеймс Олдрідж прибув до Сполучених Штатів Америки, де певний час працював у відділі військової хроніки журналу «Тайм». Згадуючи ті дні, він писав, що його охоплювало якесь змішане почуття. Адже йому близько двох років довелося перебувати на фронтах війни, бачити зруйновані міста і села, кров і сльози жінок і дітей, варварське бомбардування й розстріли фашистськими піратами мирних людей. А тут, в Нью-Йорку, зазначав Олдрідж,— розкішні вулиці, де все дихало миром, все було буденним і життя йшло своїм звичаєм. Йому здавалось, що він живе на іншій планеті, що все навколо нереальне. Він з жадобою переглядав ранкові газети, відшукуючи щоденні повідомлення з Москви. Єдиною життєвою правдою для нього була грандіозна битва, що розгорілася під Москвою, тому що

¹² Красная звезда, 1965, 29 апр.

¹³ Там же.

¹⁴ Олдрідж Дж. Дело чести.— Уфа, 1981, с. 239.

¹⁵ Красная звезда, 1965, 29 апр.

¹⁶ Правда, 1966, 22 июня.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

саме там вирішувалося майбутнє планети, вирішувалося питання про життя людства¹⁹.

В той час, як мужні захисники столиці Союзу РСР проливали кров у смертельній боротьбі проти ворогів всього людства — фашистських загарбників, політики з жовтої преси США вирішили визначити свій майбутній курс щодо Країни Рад. Ішлося про те, чи підтримувати Радянський Союз у цей критичний для нього момент, чи виступати проти. Олдрідж з обуренням писав, що вони вирішили це питання «по-бухгалтерському». Прикинувши кількість виступів журналу «Тайм» проти фашистської Німеччини і число матеріалів, присвячених подіям в СРСР, його господарі дійшли висновку, що антигітлерівських статей було «занадто багато». І вони знайшли за необхідне ліквідувати такий перекис. Журнал почав друкувати поряд з повідомленнями про Радянський Союз статті про нацизм, а потім з'явився спеціальний наказ головного редактора, в якому пропонувалося виступати на сторінках журналу виключно з питань медичної допомоги Росії. Подібне становище, зазначав Олдрідж, було дуже характерним для багатьох газет Сполучених Штатів того часу. Це яскравий приклад буржуазної «свободи друку» і «свободи слова». В той же час в американських газетах щоденно публікувалися військові зведення, надіслані з Берліна, які тенденційно висвітлювали хід подій²⁰.

Але даремно марили недруги Радянського Союзу про поразку Червоної Армії. Перемога, що її одержали радянські війська під Москвою, засвідчила невичерпну силу і могутність Радянської держави та її армії, розвіяла міф про непереможність гітлерівської армії. Надрукувавши повідомлення Радінформбюро про цю знаменну подію, нью-йоркські газети вийшли з великими заголовками — «Величезні втрати нацистів у найбільшій битві». Олдрідж зауважував, що для багатьох у Сполучених Штатах перемога Червоної Армії під Москвою здавалася фантастичною. Разом з тим вона показала всьому світові, що існує армія, здатна розтрити військову машину вермахту. Навіть лондонська «Таймс» писала в ті дні, що «Червона Армія змінила хід війни, витримавши найважчі випробування людей, техніки і верховного керівництва. В єдиноборстві з нацистами росіяни вийшли переможцями»²¹.

Залишатися за океаном Олдрідж довше не міг, бо прагнув туди, де точилися жорстокі бої з фашизмом. На початку 1942 р. як військовий кореспондент він знову відбув на фронт. Цього разу в Північну Африку, де частини англійських військ билися з німецькими та італійськими фашистами. Звідти кореспондент з хвилюванням стежив за ходом бойових дій на Східному фронті. Коли довідався, що 330 тис. фашистів потрапили під Сталінградом в оточення і капітулювали під натиском героїчних радянських воїнів, то зрозумів, що перемога над ворогом близька. Ця звістка, підкреслював відомий публіцист, із захопленням була сприйнята солдатами британської армії²².

На початку 1944 р. Олдрідж прибув як кореспондент англійського і американського телеграфних агентств до нашої країни. Він зазначав, що вже задовго до прибуття на радянський фронт достатньо надивився на війну. Однак, усе, що йому довелося бачити на Заході, усе, що там називалося війною, не можна було порівняти з масштабом боїв, які точилися на Сході. «Всі західні кореспонденти, які знаходилися в той час у Москві, знали, що на Східному фронті ми бачимо справжню війну, а те, що відбувалось на Заході, було лише допоміжними діями»²³. У 1944 р. Олдрідж побував у Києві і бачив зруйноване місто

¹⁹ Правда України, 1966, 7 дек.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Правда України, 1982, 8 дек.

²³ Правда, 1966, 22 люня.

з димами пожарищ. Слідом за військами Червоної Армії, які громили гітлерівців, він пройшов майже всю Україну²⁴.

Багато кореспонденцій з Радянського Союзу надіслав Олдрідж до агентств, від яких він був акредитований. Деякі з них були опубліковані в журналі «Иностранная литература» у 1967 р. Як пояснює автор, усі вони написані телеграфною мовою — короткими карбованими фразами, тому що газети в той час виходили в скороченому обсязі²⁵.

4 березня — 17 квітня 1944 р. війська 1-го Українського фронту здійснили Проскурівсько-Чернівецьку наступальну операцію проти основних сил німецько-фашистської групи армій «Південь». В результаті цієї операції радянські війська просунулися вперед до 80—350 км і завдали нищівних ударів загарбникам — 20 ворожих дивізій втратили понад 50% особового складу і більшу частину бойової техніки. Незважаючи на телеграфний стиль своїх кореспонденцій, Олдрідж досить виразно відтворив героїзм бійців Червоної Армії під час визволення м. Проскурова, розповів американським і англійським читачам про безславний кінець сотень гітлерівців у боях за це місто. «По всіх вулицях Проскурова лежали в грязюці трупи фашистів. Мертвець, що лежить в грязі, звичайно, змішується з нею. Гітлерівці, безумовно, стали частиною проскурівської грязі»²⁶. Так символічно закінчив свій репортаж про згадані події військовий кореспондент Олдрідж.

Фашисти на весь світ заявляли, що їхні війська зазнали розгромних поразок під Москвою і Сталінградом завдяки «генералу-морозу», який допомагав радянським військам, а свої невдачі навесні 1944 р. пояснювали бездоріжжям і грязюкою. Англійський кореспондент і публіцист викривав цю безглузду брехню, показуючи героїзм, військову майстерність і відданість радянських воїнів своїй соціалістичній батьківщині.

У дні визволення Севастополя Олдрідж побував на місцях жорстоких боїв за визволення цього міста і зробив висновок, що бійці Червоної Армії билися чудово, перевершили ворога у маневреності, чисельності та боездатності²⁷. Він повідомляв, що йому не доводилося бачити міста такою мірою мертвого і що він не міг уявити його живим ні в минулому, ні у майбутньому. А між тим, голова Севастопольської міськради з оптимізмом заявив йому: «За три—чотири роки відбудуємо!»²⁸.

Будучи високогуманною людиною, Д. Олдрідж завжди вважав, що «будь-яка» смерть на полі бою, справедлива чи несправедлива, жахлива й глибоко огидлива»²⁹. Але у той час він відчував задоволення, дивлячись на розтрощену гітлерівську військову техніку, на тих, хто ніколи вже не підніме злочинну руку на життя простих людей, на здобутки світової цивілізації. Разом з тим він прославляв тих, хто насмерть стояв у битві з фашизмом. «Жоден солдат, — зазначав Олдрідж, — не викликає такого захоплення, як солдат Червоної Армії, причому не лише у радянських людей, а й у всьому світі. Його внутрішня чистота, духовна цілісність була найнадійнішою, наймогутнішою зброєю особового складу Радянських Збройних Сил»³⁰.

У липні 1944 р. радянські війська визволили польське місто Люблін, поблизу якого знаходився один із гітлерівських концентраційних таборів — Майданек, де в'язнів по-звірячому катували, розстрілювали, душили газами в спеціально обладнаних камерах. Всього у цьому та-

²⁴ Див.: Прапор комунізму, 1982, 28 лист.; Правда України, 1982, 8 груд.; Робітничка газета, 1982, 17 груд.

²⁵ Олдрідж Дж. Шла великая война, с. 139.

²⁶ Там же, с. 141.

²⁷ Там же, с. 149.

²⁸ Там же, с. 148.

²⁹ Прапор, 1965, № 10, с. 71.

³⁰ Красная звезда, 1968, 9 мая.

борі смерті було знищено близько 1,5 млн. чол.— військовополонених (головним чином радянських і польських) та цивільного населення з різних країн Європи. Відразу ж після визволення Любліна Д. Олдрідж прибув з Москви до Майданека разом з іншими англійськими та американськими кореспондентами. Він писав, що нікому з цих кореспондентів раніше не доводилося бачити гітлерівського табору для знищення людей. Побачене всіх приголомшило, вони стали свідками незаперечних доказів жахливих фашистських злочинів, яких ще не знав світ, побачили те, про що лише чули протягом кількох років: печі, газові камери, поля капусти, удобрювані людським попелом, довгі траншеї-могили, що їх люди копали самі собі, і куди їх, убитих, звалювали інші люди, яких чекала така ж доля.

Повернувшись до Москви, кожен з іноземних журналістів написав нарис. Звірівши свою інформацію, вони надіслали їх до Лондона і Нью-Йорка. Чекали на опублікування матеріалів й на те, чи повірить їм світ. «Але світ нічого не дізнався,— згадував Олдрідж.— Жоден нарис про цей табір смерті не був опублікований в Америці. Всі нариси були затримані державним департаментом, який вирішив їх «перевірити»³¹. Більше того, американське агентство заявило, що росіяни ввели в оману всіх кореспондентів. Загалом Захід намагався приховати відомості про звряче обличчя нацистів. Лише після того, як англо-американські війська дійшли до табору смерті в Дахау, західна преса насмілилася дещо написати про фашистські злочини.

Літературна і журналістська діяльність Олдріджа високо оцінена прогресивною світовою громадськістю. Згадуючи про першу зустріч з англійським кореспондентом у дні боїв за Берлін, Б. Полевой писав, що спостережливий і тямущий молодий Олдрідж хотів не лише знати ефективні сторони військового наступу, а й проникнути в суть тодішніх грандіозних справ. «На відміну від його колег, які мріяли про одержання інтерв'ю у найвідоміших наших полководців,— підкреслював радянський письменник,— молодий англієць намагався ніби вгледіти корені безприкладного героїзму солдат, зрозуміти суть наших тодішніх перемог»³². Всебічне знайомство Д. Олдріджа з радянськими воїнами дало йому змогу зробити висновок: «Я абсолютно переконаний в тому (як вірю в те, що завтра ранком обов'язково зійде сонце), що коли б не героїчна смерть мільйонів російських солдат, Англія опинилася б під п'ятою нацизму. В переможній найважчій боротьбі проти гітлеризму наочно і велично виявила себе історична роль соціалізму»³³.

Свято Перемоги Олдрідж зустрів у Москві. В той знаменний день він писав: «Сьогодні ми святкуємо повний військовий розгром фашизму, але ми повинні всі свої сили покласти на те, щоб у найближчому майбутньому святкувати його політичний і моральний розгром»³⁴. Цьому завданню Джеймс Олдрідж, 65-річчя з дня народження якого відзначається в липні цього року, присвятив свій талант письменника й журналіста, свій політичний досвід боротьби проти агресивних сил імперіалізму, за торжество справедливості й миру на нашій планеті.

³¹ Правда, 1965, 15 марта.

³² Див.: Иностранная литература, 1975, № 1, с. 41.

³³ Красная звезда, 1965, 29 апр.

³⁴ Лит. газета, 1945, 10 мая.

НАШ КАЛЕНДАР

ДО 1000-РІЧЧЯ ПОВСТАННЯ ПОЛАБСЬКО-ПРИБАЛТІЙСЬКИХ СЛОВ'ЯН ПРОТИ ГЕРМАНСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

У 1983 р. минає 1000 років з дня повстання полабсько-прибалтійських слов'ян проти германських загарбників. Окремі питання даної проблеми, зокрема основні етапи героїчної боротьби полабсько-прибалтійських

слов'ян у ранньофеодальний період за свою свободу і незалежність, знайшли висвітлення в дослідженнях дореволюційних російських славістів А. Ф. Гільфердинга й А. І. Павінського¹, а також у працях радянських істориків М. П. Граціанського, С. Г. Григор'єва, Я. П. Зінчука та Г. Е. Санчука².

Проте повстання полабсько-прибалтійських слов'ян 983 р. проти чужоземних загарбників висвітлено в названих працях недостатньо. Звернення до подій тисячолітньої давності має політичну й наукову актуальність, насамперед тому, що сучасний «остфоршунг»^{*} у ФРН намагається відродити тезу реакційної німецької історіографії про «культуртрегерську» місію германської феодальної держави щодо західнослов'янських племен. Так, один з прихильників цієї «теорії» Ф. Гансе твердить, що германці нібито включили полабсько-прибалтійських слов'ян у «західний культурний світ» за їх добровільною згодою для того, щоб створити оборонний союз проти східнослов'янських племен³. Ця «теорія», як й інші подібні до неї, звичайно, не має нічого спільного з історичною дійсністю. Вся історія полабсько-прибалтійських слов'ян заповнена героїчною боротьбою проти германських завойовників.

Джерела з історії повстання 983 р. надзвичайно бідні. Основними з них є німецькі хроніки Тітмара Мерзебурзького, Адама Бременського і Гельмольда⁴, в яких тенденційно висвітлюються історичні події кінця X ст., що відбувалися на землях між Ельбою та Одером.

Автор даної замітки робить спробу проаналізувати розвиток подій під час повстання полабсько-прибалтійських слов'ян 983 р., показати його історичне значення, дати відсіч псевдонауковим твердженням щодо нього сучасних західнонімецьких буржуазних фальсифікаторів.

Як свідчать джерела, в X ст. полабсько-прибалтійські слов'яни мали порівняно розвинуте землеробство, ремесло і торгівлю. У них відбувалися розвиток міст, політична консолідація племен. Проте розпочата у той час германська агресія викликала гальмування цих процесів.

¹ Гільфердинг А. Ф. Борьба славян с немцами на Балтийском Поморье в средние века.—СПб., 1861; Павинский А. И. Полабские славяне.—СПб., 1871.

² Грацианский Н. П. Заэльбские славяне в борьбе с немецкой агрессией в X—XII веке.—Исторический журнал, 1942, № 8; його ж. Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века.—М., 1943; Григорьев С. Г. Ободритское государство и восстание славян против немецко-католического ига в 1066 г.—Уч. записки Дальневосточного государственного университета.—Владивосток, 1959, т. 2; його ж. Из истории западных славян (франко-славянские и германо-славянские отношения в Полабье в VIII—X вв.).—Уч. записки Дальневосточного государственного университета.—Владивосток, 1961, т. 3; Зинчук Я. П. Борьба западных славян против агрессии немецко-датских феодалов в конце XII в.—Уч. записки Института славяноведения.—М., 1959, т. 18; Санчук Г. Э. Полабские славяне и Германия в 20—30-е годы X века.—Сб.: Славяне в эпоху феодализма.—М., 1978.

^{*} «Остфоршунг» — система організації вивчення країн Центральної, Південно-Східної і Східної Європи, що виникла в Німеччині наприкінці XIX ст. й існує в ФРН і Західному Берліні.—Советская Историческая Энциклопедия.—М.: 1967, т. 10, с. 659.

³ Ganse W. Deutsch — slawische Schicksalgemeinschaft. Abriss einer Geschichte Ostdeutschlands und seiner Nachbarländer. Mainz 1953, s. 5.

⁴ Thietmar Merseburgensis Episcopi Chronicon. Berlin, 1962; Adam Bremensis, Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum.—Scriptores rerum Germaniae. Hannover—Leipzig, 1917; Гельмольд. Славянская хроника.—М., 1963.

Захопивши в X ст. землі між Ельбою та Одером, чужоземні феодалі встановили там кривавий режим. Як правило, вони вбивали полонених слов'ян. Так, германський король Генріх Птахолов після 20-денної облоги міста Гани (центру слов'янського племені гломачів) у 928 р. знищив усе його доросле населення, а дітей перетворив на рабів⁵.

На загарбаних землях чужоземці насильно вводили християнство, утверджували там панування католицької церкви. Це знаходило підтримку з боку папства — натхненника германської агресії проти слов'ян. Хроніст XII ст. Гельмольд, розкриваючи сутність політики християнізації, вказував, що католицьке духовенство гнала на Схід жадова збагачення⁶. Воно одержало на загарбаних територіях у своє володіння великі маєтки і навіть цілі міста. Крім того, єпископи збирали із слов'янського населення ще й данину⁷.

Слов'яни змушені були працювати на германських світських і духовних феодалів. За словами того ж Гельмольда, вони вважали за краще загинути, ніж перейти в християнство і платити чужоземцям данину⁸.

В ході завоювання слов'янських земель на схід від Ельби зростали феодалні землеволодіння правлячої германської династії, посилювалося закріпачення селян. Частина захопленої землі король роздав своїм воїнам. У X ст. на території Полаб'я з'явилося багато міст. Вони були не тільки військовими фортецями для боротьби проти слов'ян, а й важливим джерелом прибутку королівської казни⁹.

Посилення феодалної експлуатації на Полаб'ї викликало відчайдушний протест у місцевого населення. Яскравим свідченням цього стало повстання полабсько-прибалтійських слов'ян, що почалося 29 червня 983 р. У той день великий загін озброєних лютичів і стодорян напав на Гавельберг¹⁰ — один з опорних пунктів загарбників на правому березі Ельби. Захопивши місто, повсталі слов'яни знищили там ворожий гарнізон та зруйнували християнські церкви¹¹.

Звістка про перші успіхи повстанців швидко поширилася по всьому Заельб'ю. До лютичів почали приєднуватися представники інших слов'янських племен. На третій день боротьби загони повсталих оточили Бранібор. Перелякані єпископ Волькмар і маркграф Дітріх втекли з міста, а католицьке духовенство, що залишилося в Браніборі, потрапило у полон¹².

Слідом за лютичами повстали й ободрити на чолі зі своїм князем Мстивоєм¹³. Перейшовши Ельбу недалеко від Мекленбурга, вони вступили на територію ворога, зруйнували Гамбург, а також багато християнських церков і монастирів. «Мстивою, — повідомляв Тітмар Марзебурзький, — спочатку з'явився біля монастиря святого Лаврентія в Кальбе поблизу Мільди й підпалив його. Наші розбіглися як полохливі зайці, тому що несправедливість, яку вони здійснили, викликала у них (германців — М. Р.) страх, а в слов'ян пережита ними ганьба викликала мужність та відвагу»¹⁴.

Ненависть до християнства була настільки великою, що навіть князя Мстивою, який протягом багатьох років боровся проти загарбників і брав активну участь у повстаннях, вигнали із землі ободритів за його перехід у католицизм¹⁵.

Хоробро боролися з ворогами військові загони ободритів на чолі із сином Мстивою — Мечиславом. Спільно з лютичами вони наводили смертельний жах на германців, знищуючи й виганяючи з Полаб'я загарбників¹⁶. Повстанці переможно дійшли до річки Тангери (притока Ельби в Саксонії), де відбулася велика битва з ворожими військами. У ній взяли участь близько 30 слов'янських полків піхоти

⁵ Корвейскій Видукінд. Деяння саксов.— М., 1975, кн. 1, § 35, 36; кн. III, § 55.

⁶ Гельмольд. Славянская хроника.— М., 1963, кн. 1, § 12.

⁷ Там же.

⁸ Там же, § 16.

⁹ Санчук Г. Э. Полабские славяне и Германия в 20—30-е годы X века.— Сб.: Славяне в эпоху феодализма, с. 169.

¹⁰ Thietmar. L. III, § 10; L. III, § 11.

¹¹ Adam Bremensis, L. II, § 30.

¹² Annalista Saxo.— Monumenta Germaniae Historica, t. 6. Hannover, 1844, § 983.

¹³ Qiesebrecht W. Qeschichte der deutsche Keiserzeit, B. I, 1874, s. 602.

¹⁴ Thietmar. L. III, § 10.

¹⁵ Гельмольд, кн. 1, § 16.

¹⁶ Adam Bremensis, L. II, § 30, 31.

й кінноти¹⁷. У германців були також значні сили, на чолі яких стояли маркграф Дітріх та архієпископ Гізлер. Перекручуючи події, Тітмар Мерзебурзький повідомляв, що в Тангерській битві слов'яни зазнали великої поразки¹⁸. Насправді ж вони лише тимчасово відступили, щоб зберегти свої основні військові сили для дальшої боротьби. В тому ж 983 р. слов'яни здобули перемогу над ворогом. Завдяки цьому припинилася їх залежність від германських феодалів. На Полаб'ї було також ліквідовано християнство.

Успішна боротьба проти іноземних загарбників тривала і в наступні роки, майже до кінця X ст. У 996 р. германський імператор Оттон III був змушений укласти мирний договір з слов'янськими племенами, які майже на 150 років зберегли свою незалежність.

Боротьба полабсько-прибалтійських слов'ян проти чужоземних загарбників у кінці X ст. мала велике значення для західнослов'янського світу в цілому. Завдяки їх стійкому опору була припинена германська агресія далі на Схід, насамперед проти Польщі.

М. О. РУДЬ (Київ)

¹⁷ Thietmar. L. III, § 11.

¹⁸ Там же.

ПИТАННЯ КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Складовою і невід'ємною частиною марксистсько-ленінської теорії побудови соціалізму й комунізму є вчення про культурну революцію. В. І. Ленін підкреслював, що для забезпечення успіху справи, розпочатої Великим Жовтнем, необхідно здійснити політичний переворот, революційну перебудову економіки й соціальних відносин, тісно поєднану з перебудовою духовного життя суспільства. Вказуючи на те, що створення нової, соціалістичної культури починається одразу ж після повалення влади буржуазії, встановлення диктатури пролетаріату й радянської державності, Володимир Ілліч відзначав, що культурна революція—це процес, який охоплює значний історичний період. «Культурне завдання,—наголошував він,—не може бути розв'язане так швидко, як завдання політичні і воєнні... На війні можна перемогти за кілька місяців, а культурно перемогти в такий строк не можна, по самій суті справи тут потрібен строк довший...»¹.

Історичний досвід підтвердив це теоретичне положення і довів, що перебудова духовного життя суспільства на соціалістичних засадах, формування соціалістичної культури є однією з передумов становлення розвинутого соціалізму, об'єктивною закономірністю його утвердження. Характеризуючи рівень духовного потенціалу Радянської країни на сучасному етапі, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов у доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 р. відзначив: «На основі прогресивних традицій, інтенсивного обміну духовними цінностями розквітла соціалістична багатонаціональна культура»².

Виходячи з ленінської концепції культурної революції, розвиваючи її, Комуністична партія в рішеннях з'їздів, у своїй Програмі обґрунтувала висновки про шляхи неухильного духовного піднесення радянського суспільства в умовах розвинутого соціалізму, дальшої консолідації нової історичної спільності людей—радянського народу, про створення всіх необхідних ідеологічних і культурних умов для перемоги комунізму³.

Метою культурно-ідеологічної діяльності партії в умовах розвинутого соціалізму є виховання всіх трудящих у дусі високої ідейності й відданості комунізму, всебічний гармонійний розвиток особи, створення справжнього багатства духовної культури. Інтелектуальний прогрес суспільства забезпечується функціонуванням системи народної освіти, науки, закладів культури, засобів масової інформації і пропаганди, творчою діяльністю інтелігенції. Вивчення всіх аспектів духовного розвитку суспільства є одним з найважливіших завдань історичної науки.

Появі перших монографічних праць, у яких висвітлювалося досліджуване питання, сприяло насамперед те, що завдяки багатогранній теоретичній діяльності партії вже до середини 60-х років значною мірою було розроблено концепцію розвинутого соціалізму. Це дало вченим можливість приступити до аналізу й висвітлення конкретних процесів соціально-економічного й культурного розвитку як Радянської країни в цілому, так і окремих союзних республік в умовах зрілого соціалістичного суспільства.

¹ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт: Доповідь на II Всеросійському з'їзді політосвіт 17 жовтня 1921 р.—Повне зібр. творів, т. 44, с. 165—166.

² Андропов Ю. В. Шістьдесят років СРСР.—К., 1982, с. 8.

³ Дяв.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.—К., 1961, с. 113.

Для розгортання дослідницької роботи в галузі історії культурного будівництва, як і в інших галузях історичної науки, важливе значення мало також і те, що поступово відклася значна кількість різноманітних за своїм характером фактичних матеріалів і статистичних даних, які послужили для написання перших історичних праць, присвячених культурним процесам періоду розвинутого соціалізму. Вони були підготовлені на основі аналізу загальносоюзного матеріалу. Їх автори розробили методiku проведення подібних досліджень. Цей досвід став надбанням вчених, що працювали в союзних республіках, зокрема в Українській РСР.

Значний вклад в історіографію проблеми вніс своїми працями академік М. П. Кім. На основі аналізу широкого документального матеріалу він висвітлив багатогранні процеси розвитку радянської культури, узагальнив кардинальні теоретичні проблеми культурного будівництва в СРСР. У його працях «Коммунизм и культура» (М., 1961), «Великий Октябрь и культурная революция в СССР» (М., 1967), «Советский народ — новая историческая общность» (М., 1972), а також у статтях «О сущности культурной революции и этапах ее осуществления в СССР» (у кн. «Культурная революция в СССР». М., 1975), «Проблемы развития социалистической культуры (Некоторые теоретические аспекты)» (в кн. «Культура развитого социализма: Некоторые вопросы теории и истории». М., 1978) та ін. розроблено принципи нового, проблемного підходу до вивчення процесів культурного прогресу всієї країни й окремих її республік та регіонів, сформульовано найбільш істотні риси й фактори духовного розвитку радянського суспільства в умовах зрілого соціалізму.

Для розвитку історіографії радянської культури велике значення мало те, що протягом останнього періоду активно розроблялася одна з провідних тем — культурна Ленініана. Серед найважливіших праць з цієї проблеми слід назвати дослідження В. В. Горбунова: «В. И. Ленин и социалистическая культура (Ленинская концепция формирования социалистической культуры)» (М., 1972), «В. И. Ленин и Пролеткульт» (М., 1974), «Развитие В. И. Лениным марксистской теории культуры (До-октябрьский период)» (М., 1980).

Філософський аспект розвитку духовного життя радянського суспільства висвітлюється в працях А. І. Арнольдова, члена-кореспондента АН СРСР М. Т. Іовчука та Л. Н. Когана, ряду інших дослідників⁴.

Історики Української РСР протягом останнього періоду почали також дедалі частіше звертатися до методологічних питань теорії культури. Особливий інтерес у цьому плані викликає монографія М. В. Гончаренка «Духовная культура. Источники и движущие силы прогресса» (К., 1980). У ній досліджуються умови, джерела і рушійні сили прогресу в галузі культури, культурна діяльність народних мас, а також специфіка закономірностей розвитку культури. У книзі дано ґрунтовну критику буржуазних концепцій культурології. В монографії О. Є. Манохи «Соціалістична культура як соціальна творчість народних мас» (К., 1978) досить докладно аналізується творча діяльність трудящих у системі соціалістичної культури, що спрямована як на опанування духовних цінностей суспільства, так і на їх створення, тобто має дві основні сторони — пізнавальну і культурно-перетворюючу.

Важливий аспект духовного життя суспільства — взаємодія соціалістичного способу життя і соціалістичної культури — розглядається в книзі О. М. Іліади та Р. Т. Гром'яка «Способ життя і культура соціалістичного суспільства» (К., 1982).

Безумовно, одним з найважливіших аспектів досліджень, що мають методологічне значення, є розробка питання про загальноісторичний критерій прогресу духовної культури. Академік П. М. Федосєєв сформулював його так: «...Прогрес культури можна значною мірою виміряти тим, наскільки культура сприяє всебічному (в тому числі моральному) розвитку особи як носія культури, споживача культури, творця культури й т. д.»⁵ (Підкреслення наші.— Авт.).

Питання про загальний критерій рівня розвитку духовної культури дістало також обґрунтування в колективній монографії «Духовный мир развитого социалисти-

⁴ Арнольдов А. И. Культура развитого социализма.— М., 1975; Арнольдов А. И. Социалистический образ жизни и культура.— М., 1976; Арнольдов А. И. Социалистическая интеллигенция и культурный прогресс.— М., 1980; Иовчук М. Т., Коган Л. Н. Советская социалистическая культура: Исторический опыт и современные проблемы.— М., 1979.

⁵ Федосєєв П. Н. Диалектика современной эпохи.— М., 1975, с. 39.

ческого общества» (М., 1977) та ряді інших праць. Велику увагу цій проблемі приділяє, зокрема, М. В. Гончаренко⁶. В його працях зроблено важливий висновок про те, що стан культури суспільства слід вимірювати системою як позитивних показників (кількість бібліотек, вузів, театрів тощо), так і негативних. Такий двобічний підхід, як правильно наголошує автор, посилює об'єктивність оцінки явищ, але при умові органічного поєднання її з використанням головного критерію — наскільки «...культура сприяє всебічному і гармонійному розвитку особи, збереженню людства і примноженню сприятливих умов для розкриття творчого потенціалу суспільства»⁷.

Актуальні питання прогресу радянського суспільства в галузі культури на різних соціально-економічних етапах його розвитку розглядаються в працях В. Т. Єрмакова, В. В. Українцева та інших дослідників⁸.

Проблеми інтелектуального прогресу на сучасному етапі дістали всебічне висвітлення в колективній монографії «Культура развитого социализма: Некоторые вопросы теории и истории» (М., 1978).

Культурне будівництво на Україні в умовах розвинутого соціалізму стало об'єктом всебічного вивчення істориків республіки в другій половині 60-х років. Воно дістало відображення в узагальнюючих працях з історії України⁹, де у відповідних розділах поряд з проблемами політичного й соціально-економічного життя республіки проаналізовано процеси дальшого духовного піднесення. До вивчення культурного розвитку Української РСР автори підійшли традиційно — досліджувалися окремі галузі культури, що дало можливість певною мірою охарактеризувати в цілому інтелектуальний потенціал республіки. З'явився також ряд монографій, спеціально присвячених дослідженню процесів культурного розвитку в УРСР за всі роки Радянської влади, в тому числі й на розглядуваному етапі. Це, зокрема, колективні праці «Розвиток української культури за роки Радянської влади» (К., 1967), «Розквіт культури» — п'ята книга п'ятитомного видання «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму», «Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні» (К., 1970) та ін. У них аналізується різноманітний фактичний матеріал, що характеризує досягнення в галузі народної освіти, науки, художньої культури, в культурно-освітній роботі серед трудящих. Їх вихід у світ свідчив про те, що в республіці почалося ґрунтовне дослідження процесів духовного розквіту українського народу на етапі зрілого соціалізму.

Треба відзначити, що вже в цих перших колективних монографіях дослідники комплексно підійшли до висвітлення багатогранного процесу культурного будівництва, який розглядався ними як сукупність явищ, що відбуваються в усіх сферах культури радянського суспільства. До наукового обігу було введено значний фактичний матеріал, зокрема, документи партійних і радянських органів, творчих спілок, громадських організацій, відомчих архівів міністерств та установ, у тому числі й поточного діловодства. Особливу увагу було приділено взаємовпливу і взаємозбагаченню української радянської культури з культурою великого російського та інших братніх народів.

Дальше обґрунтування це питання дістало в колективній праці «Духовний розквіт українського народу» — третьому томі тритомного видання «Вінок дружби» (К., 1972), що було підготовлене до 50-річчя Союзу РСР. У ході висвітлення досягнень українського народу в розвитку культури автори переконливо показали значення духовного єднання трудящих братніх радянських республік.

Піднесення рівня дослідницької роботи в галузі історії культурного будівництва на Україні спостерігалось з другої половини 70-х років. Історики республіки, які працювали над розробкою цієї проблеми, значно розширили тематику й джерельну базу досліджень, що в свою чергу сприяло піднесенню рівня узагальнень і висновків

⁶ Див.: Гончаренко Н. В. О прогрессе искусства.— К., 1968; Гончаренко Н. В. Духовная культура: Источники и движущие силы прогресса.— К., 1980 та ін.

⁷ Гончаренко Н. В. Критерии прогресса духовной культуры.— Общественные науки, 1982, № 2, с. 163.

⁸ Єрмаков В. Т. Исторический опыт культурной революции в СССР (Краткий очерк).— М., 1971; Українцев В. В. КПСС — организатор культурного строительства в период развитого социализма.— М., 1975.

⁹ Історія Української РСР.— У 2-х т.— К., 1967, т. 2; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму.— У 5-ти т.— К., 1967, т. 5.

у них. Вони базувалися на аналізі широкого кола архівних документів, матеріалів періодичної преси, статистичних даних, мемуарної літератури. Про досягнення в розробці історії культурного будівництва на Україні свідчать, зокрема, синтетичні праці. У досліджуваній період вийшло в світ четверте видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» (К., 1977), у яких в історико-партійному плані аналізується процес культурного розвитку республіки на всіх етапах соціально-економічного поступу країни, в тому числі й в умовах зрілого соціалізму, всебічно розкривається роль Комуністичної партії України — бойового загону КПРС — у керівництві культурно-ідеологічними процесами. Проблема інтелектуального прогресу в республіці на сучасному етапі велику увагу приділено в другій книзі восьмого тому багатотомної «Історії Української РСР». У ній висвітлюється розвиток усіх галузей духовної культури — народної освіти, науки, літератури, мистецтва, показано культурно-освітню роботу серед населення, роль художньої творчості, засобів масової інформації в комуністичному вихованні трудящих. Комплексний підхід до висвітлення проблеми дав можливість розширити коло досліджуваних у праці питань. У ній більше, ніж у попередніх виданнях, приділяється уваги таким важливим проблемам, як зміцнення матеріальної бази культури, піднесення загальноосвітнього рівня трудящих, зростання соціальної значущості науки в суспільному розвитку, ролі робітничого класу в культурному прогресі країни тощо. Розвиток усіх галузей духовної культури українського народу розкривається в праці як складова і невід'ємна частина культурного процесу в усій країні. Причому на основі аналізу взаємоспівробітництва в окремих галузях культури — народній освіті, науці, художній творчості, культурно-освітній роботі — зроблено висновок про інтернаціоналізацію радянської культури, розкривається провідна роль у цьому процесі культури великого російського народу.

Однією з найважливіших проблем історії радянської культури є роль робітничого класу в її розвитку. Вона включає в себе, на нашу думку, два основні аспекти — піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу, що традиційно розкривається в працях, присвячених його історії, а також зростання ролі робітничого класу в розвитку духовної культури радянського суспільства. Останнім часом з'явився ряд публікацій, у яких висвітлюється роль робітничого класу в зміцненні й дальшому удосконаленні матеріальної бази культури, розвитку самодіяльної художньої творчості тощо. Різноманітні аспекти проблеми «Робітничий клас і культура» на прикладі одного з найважливіших індустріальних районів країни — Донецького басейну — висвітлюються в другому томі колективної монографії «История рабочих Донбасса» (К., 1981). В одному з розділів цієї багатопланової праці автори прагнуть показати не тільки піднесення загальноосвітньої підготовки робітників Донбасу, а й їх роль у розвитку художньої культури і, що особливо важливо, у дальшому вдосконаленні соціалістичного способу життя.

Великий і різноманітний за своїм характером фактичний матеріал, що розкриває культурний розвиток окремих областей республіки, міститься в 26-томній «Історії міст і сіл Української РСР» — виданні, удостоєному Державної премії СРСР.

Появі великих праць, у яких процес культурного будівництва в Українській РСР висвітлюється на основі аналізу всього комплексу проблем духовного розвитку суспільства за всі роки Радянської влади, включаючи й період розвинутого соціалізму, сприяло те, що в попередній період було підготовлено ряд окремих монографій, автори яких простежили назване питання на певних хронологічних етапах, у певних регіонах або досліджували розвиток окремих галузей культури. Для цих перших досліджень з питань культурного розвитку республіки в умовах зрілого соціалізму, які почали з'являтися вже наприкінці 60-х років, характерна наявність широкої джерельної бази, що було результатом докладного вивчення авторами архівних документів, матеріалів преси, літератури з теми.

Основний комплекс питань культурного будівництва на Україні в роки семирічки висвітлено в монографії Л. А. Шевченко «Розвиток української радянської культури в 1959—1965 рр.» (К., 1967). У праці А. П. Ігнатенка «Соціалістична культура на службі трудящих» (К., 1967) ця ж проблема висвітлюється на прикладі західного регіону республіки. Дослідження С. Д. Безклубенка «Розвиток культури в Українській РСР» (К., 1981) насичене значним фактичним матеріалом, що розкриває досягнення в основних галузях культури за роки Радянської влади, зокрема,

у них. Вони базувалися на аналізі широкого кола архівних документів, матеріалів періодичної преси, статистичних даних, мемуарної літератури. Про досягнення в розробці історії культурного будівництва на Україні свідчать, зокрема, синтетичні праці. У досліджуваній період вийшло в світ четверте видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» (К., 1977), у яких в історико-партійному плані аналізується процес культурного розвитку республіки на всіх етапах соціально-економічного поступу країни, в тому числі й в умовах зрілого соціалізму, всебічно розкривається роль Комуністичної партії України — бойового загону КПРС — у керівництві культурно-ідеологічними процесами. Проблема інтелектуального прогресу в республіці на сучасному етапі велику увагу приділено в другій книзі восьмого тому багатотомної «Історії Української РСР». У ній висвітлюється розвиток усіх галузей духовної культури — народної освіти, науки, літератури, мистецтва, показано культурно-освітню роботу серед населення, роль художньої творчості, засобів масової інформації в комуністичному вихованні трудящих. Комплексний підхід до висвітлення проблеми дав можливість розширити коло досліджуваних у праці питань. У ній більше, ніж у попередніх виданнях, приділяється уваги таким важливим проблемам, як зміцнення матеріальної бази культури, піднесення загальноосвітнього рівня трудящих, зростання соціальної значущості науки в суспільному розвитку, ролі робітничого класу в культурному прогресі країни тощо. Розвиток усіх галузей духовної культури українського народу розкривається в праці як складова і невід'ємна частина культурного процесу в усій країні. Причому на основі аналізу взаємоспівробітництва в окремих галузях культури — народній освіті, науці, художній творчості, культурно-освітній роботі — зроблено висновок про інтернаціоналізацію радянської культури, розкривається провідна роль у цьому процесі культури великого російського народу.

Однією з найважливіших проблем історії радянської культури є роль робітничого класу в її розвитку. Вона включає в себе, на нашу думку, два основні аспекти — піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу, що традиційно розкривається в працях, присвячених його історії, а також зростання ролі робітничого класу в розвитку духовної культури радянського суспільства. Останнім часом з'явився ряд публікацій, у яких висвітлюється роль робітничого класу в зміцненні й дальшому удосконаленні матеріальної бази культури, розвитку самодіяльної художньої творчості тощо. Різноманітні аспекти проблеми «Робітничий клас і культура» на прикладі одного з найважливіших індустріальних районів країни — Донецького басейну — висвітлюються в другому томі колективної монографії «История рабочих Донбасса» (К., 1981). В одному з розділів цієї багатопланової праці автори прагнуть показати не тільки піднесення загальноосвітньої підготовки робітників Донбасу, а й їх роль у розвитку художньої культури і, що особливо важливо, у дальшому вдосконаленні соціалістичного способу життя.

Великий і різноманітний за своїм характером фактичний матеріал, що розкриває культурний розвиток окремих областей республіки, міститься в 26-томній «Історії міст і сіл Української РСР» — виданні, удостоєному Державної премії СРСР.

Появі великих праць, у яких процес культурного будівництва в Українській РСР висвітлюється на основі аналізу всього комплексу проблем духовного розвитку суспільства за всі роки Радянської влади, включаючи й період розвинутого соціалізму, сприяло те, що в попередній період було підготовлено ряд окремих монографій, автори яких простежили назване питання на певних хронологічних етапах, у певних регіонах або досліджували розвиток окремих галузей культури. Для цих перших досліджень з питань культурного розвитку республіки в умовах зрілого соціалізму, які почали з'являтися вже наприкінці 60-х років, характерна наявність широкої джерельної бази, що було результатом докладного вивчення авторами архівних документів, матеріалів преси, літератури з теми.

Основний комплекс питань культурного будівництва на Україні в роки семирічки висвітлено в монографії Л. А. Шевченко «Розвиток української радянської культури в 1959—1965 рр.» (К., 1967). У праці А. П. Ігнатенка «Соціалістична культура на службі трудящих» (К., 1967) ця ж проблема висвітлюється на прикладі західного регіону республіки. Дослідження С. Д. Безклубенка «Розвиток культури в Українській РСР» (К., 1981) насичене значним фактичним матеріалом, що розкриває досягнення в основних галузях культури за роки Радянської влади, зокрема,

на етапі розвинутого соціалізму. Значний інтерес викликає побудована на великому фактичному матеріалі й цікава за своїми висновками праця П. Т. Тронька «Культура — всенародне надбання» (К., 1977).

Характерною особливістю процесу дослідження культурного будівництва стала поява ряду праць, у яких висвітлювалися окремі проблеми розвитку духовного життя республіки. Слід відзначити, що найбільш всебічно досліджувався розвиток загальноосвітньої підготовки в школах. Перші заходи, що характеризують розвиток народної освіти в республіці в умовах зрілого соціалізму, висвітлено у відповідних розділах монографій, присвячених історії школи й педагогіки на Україні, які вийшли в світ в кінці 60-х років¹⁰.

Значну цінність являють собою дослідження О. А. Завадської «Развитие общеобразовательной школы в период строительства коммунизма. 1958—1968» (К., 1968), О. М. Маринича «Знання і праця поруч ідуть» (К., 1977), М. М. Моторюка «Ленинская забота партии о школе» (К., 1978). Ці праці написані на основі аналізу значного фактичного матеріалу, що розкриває всі ланки діяльності школи. Велику увагу автори приділяють трудовому вихованню учнів, цілком правильно оцінюючи його значення й місце в системі шкільної освіти. Широкий аспект дослідження проблеми дав їм можливість, на нашу думку, досить переконливо показати зростання соціальної значущості цієї найважливішої ланки народної освіти, а також роль громадськості у вихованні підростаючого покоління.

У монографіях, присвячених школі, автори відвели багато місця питанням поліпшення трудового виховання учнів, їх профорієнтації, виробничої підготовки, розкриттю ролі школи в піднесенні загальноосвітнього рівня трудящих, що виявляється в таких важливих факторах, як поповнення рядів робітничого класу і колгоспного селянства за рахунок випускників, забезпечення загальної середньої освіти молоді без відриву від виробництва.

Складовою частиною культурознавства є історія радянської інтелігенції. Відомий дослідник С. А. Федюкін визначив її характерні риси й особливості, нове соціальне призначення, склад, ідейну основу світогляду, відносини з робітниками і колгоспниками, висвітлив зміни в джерелах поповнення рядів цієї суспільної верстви (підкреслено нами.— Авт.)¹¹. Виходячи з цього, а також беручи до уваги той факт, що в радянській історіографії питання діяльності вищої і середньої школи — єдиного джерела поповнення кадрів спеціалістів з вищою освітою — належить до загальної проблеми інтелігенції, інші автори також досліджують її в цьому плані. Розвитку вищої школи, підготовці кадрів спеціалістів у республіці присвячено цілий ряд праць¹². Слід підкреслити, що коло порушених у них питань досить широке. Так, дослідники приділяють велику увагу розкриттю ролі інтелігенції в суспільному й науково-технічному прогресі, в комуністичному вихованні трудящих. Одним з перших ці проблеми в українській історіографії почав розробляти Ю. О. Курносів. У його дослідженнях «Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959—1965 рр.)» (К., 1968) та «Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959—1970)» (К., 1975) на основі аналізу широкого фактичного матеріалу висвітлено участь інтелігенції в здійсненні завдань комуністичного будівництва. Значний інтерес у цьому плані становить монографія В. І. Астахової «Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе» (Харків, 1976). У ній зроблено глибокий теоретичний аналіз процесів формування радянської інтелігенції на всіх етапах соціально-економічного розвитку країни, зокрема, розширеного відтворення й дальшого удосконалення цієї соціальної групи в умовах розвинутого соціалізму. На основі різноманітного за своїм характером фактичного матеріалу автор

¹⁰ Грищенко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965).— К., 1966; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917—1967.— К., 1967.

¹¹ Див.: Федюкін С. А. Интеллигенция развитого социализма.— В кн.: Культура развитого социализма: Некоторые вопросы истории и теории, с. 256.

¹² Вища школа Української РСР за 50 років. Частина друга (1945—1967 рр.).— К., 1968; Курносів Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР.— К., 1964; Ефименко Г. Г., Красников В. М., Новоминский А. Н. Высшая школа Украинской ССР: Успехи, проблемы развития.— К., 1978.

показала соціальні джерела поповнення інтелігенції, розкрила фактори, що сприяють зростанню її ролі в суспільному розвитку. В. І. Астахова висловила ряд думок, що стосуються соціальної диференціації інтелігенції. Так, вона вважає, що її можна поділити на три групи — науково-технічну, науково-культурну й художню. Такий поділ, на нашу думку, не підкріплений аргументами. Слушне також зауваження С. А. Федюкіна щодо сумнівного положення В. І. Астахової про роль висуванства у поповненні кадрів інтелігенції на сучасному етапі¹³.

Водночас слід відзначити, що проблема підготовки кадрів у системі середньої спеціальної освіти в республіці досі ще не стала предметом ґрунтовного дослідження. Виняток становить лише змістовна праця Д. І. Павлова та Г. П. Захаревича «Среднее специальное образование» (К., 1976).

Однією з найважливіших проблем духовного розвитку країни на сучасному етапі є прогрес науки, що стала безпосередньою продуктивною силою суспільства. Він дістав відображення в ряді досліджень. У 1967 р., зокрема, було видано «Історію Академії наук Української РСР», у якій наведено великий фактичний матеріал, що характеризує як досягнення окремих галузей науки, так і розвиток самої АН УРСР — центру наукової думки республіки — на всіх історичних етапах, у тому числі й в умовах розвинутого соціалізму. Всебічний аналіз питань зміцнення матеріально-технічної бази наукових установ України, співробітництва в цій галузі з братніми республіками, рівня розвитку окремих наукових напрямів міститься в книзі президента АН УРСР академіка Б. Є. Патона «До висот науки» (К., 1977). До 60-річчя АН УРСР під його редакцією опубліковано фундаментальну працю «История Академии наук Украинской ССР» (К., 1979). У ній на основі аналізу різноманітного за своїм характером фактичного матеріалу висвітлюється процес становлення й розвитку штабу української радянської науки — АН УРСР, окремих її інститутів та допоміжних підрозділів, розкриваються досягнення в розробці нових напрямів наукових досліджень. Особливу увагу в книзі приділено проблемам піднесення наукового потенціалу республіки в умовах розвинутого соціалізму.

Різнманітний фактичний і статистичний матеріал про розвиток вузівської науки проаналізовано в уже згадуваній монографії Г. Г. Єфименка, В. М. Красникова та А. Н. Новоминського. Значну увагу в ній приділено зміцненню матеріально-технічної бази вузів, сучасним формам організації наукових досліджень у них, що спрямовуються на дальше зміцнення зв'язків науки з виробництвом, посилення економічного ефекту від впровадження наукових розробок у народне господарство.

Цінною для дослідників є також монографія В. Ф. Остафійчука «У боротьбі за науково-технічний прогрес» (К., 1980), у якій на великому й різноманітному за своїм характером фактичному матеріалі аналізуються багатогранні зв'язки науки з виробництвом, розвиток технічної творчості робітничого класу.

Характеризуючи в цілому рівень дослідження такої багатогранної і важливої проблеми, як розвиток науки в Українській РСР, слід зазначити, що ряд її аспектів ще не дістав належного висвітлення. Мало уваги історики приділяють розкриттю наукового потенціалу вузів, галузевих науково-дослідних інститутів, а також питанням зміцнення співробітництва наукових колективів братніх республік Радянського Союзу, показу науки Української РСР як складової і невід'ємної частини наукового потенціалу всієї країни.

Однією з найважливіших тенденцій сучасного культурного процесу є невинне посилення художнього начала, яке... «ще більше одухотворить працю, прикрасить побут і облагородить людину»¹⁴. В тому, що духовне життя радянського суспільства стає дедалі різноманітнішим і багатшим, підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, — безперечна заслуга наших діячів культури, нашої літератури і мистецтва¹⁵. В республіці вивченням проблем художньої літератури займалися переважно літературознавці і мистецтвознавці. Ними підготовлено ряд узагальнюючих досліджень¹⁶. Зро-

¹³ Див.: Федюкин С. А. Указ. статья, с. 264—265.

¹⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 116.

¹⁵ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 73.

¹⁶ Історія українського мистецтва у 6-ти томах.— К., 1968, т. 6; Історія української літератури в 8-ми томах.— К., 1971, т. 8; Художня самодіяльність на сучасному етапі.— К., 1978.

стання соціальної ролі художньої культури висвітлюється в працях філософського спрямування¹⁷. Протягом 70-х років певних успіхів досягнуто у висвітленні ролі культурно-освітніх закладів і засобів масової інформації в духовному піднесенні радянського суспільства, комуністичному вихованні трудящих на сучасному етапі. Для прикладу можна назвати працю М. В. Беліка «Заклади культури на службі п'ятирічки» (К., 1974). На багатьох фактах у ній переконливо розкривається піднесення професійно-культурного рівня трудівників промисловості й сільського господарства, роль працівників культурно-освітніх закладів у популяризації форм і методів науково-технічного навчання, соціалістичного змагання, показано великий економічний ефект від впровадження у виробництво нової техніки, раціоналізаторських пропозицій трудящих.

З'явився ряд цікавих праць, у яких досліджуються питання розвитку й піднесення соціальної ролі преси, радіомовлення, телебачення, книговидавничої справи. Тут треба назвати монографії М. Г. Ішенка «Людина і слово: Роль засобів масової інформації у вихованні людини комуністичного суспільства» (К., 1972), І. М. Маковійчука «Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму» (К., 1978), «Вічно живе ленінське слово» (К., 1977) та «Советская печать — мощное средство организации и воспитания масс» (К., 1982) та ін. Книговидадню як одному з найважливіших факторів зростання інтелектуального потенціалу суспільства присвятили свої праці І. М. Гнатюк — «Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки» (К., 1965) та О. В. Молодчиков — «Книга Радянської України» (К., 1974).

Історики Української РСР приділяють дедалі більше уваги дослідженню закономірностей співробітництва союзних республік у духовній сфері, розглядаючи розвиток української радянської культури як складову і невід'ємну частину єдиного процесу духовного піднесення багатонаціонального радянського народу. Слід відзначити, що аналіз процесу культурної інтеграції братніх республік Радянської країни проводиться, як про це свідчить стан вивчення проблеми, в різних аспектах: досліджуються форми й методи міжнаціонального співробітництва в окремих галузях культури, загальний процес культурного співробітництва народів, зокрема на прикладі окремих республік, і, нарешті, дальше зміцнення духовної єдності нової історичної спільності людей — радянського народу. Зрозуміло, що аналіз процесів духовної інтеграції на прикладі окремих галузей культури зроблено в узагальнюючих працях з історії України, зокрема, у відповідних розділах другої частини восьмого тому «Історії Української РСР».

Важливий аспект проблеми культурної інтеграції досліджується в монографії В. Є. Лося «КПРС — організатор культурного співробітництва народів СРСР в період будівництва комунізму» (К., 1977). Автор поставив перед собою завдання розкрити роль партії в культурному єднанні трудящих Української РСР з братніми радянськими народами в галузі народної освіти, науки, літератури і мистецтва, культурно-освітній роботі серед трудящих, діяльності засобів масової інформації та пропаганди тощо. Такий комплексний підхід до висвітлення проблеми дав йому можливість правильно і всебічно оцінити значення процесу взаємозбагачення для розвитку багатонаціональної радянської культури, інтернаціонального виховання трудящих. Великий фактичний матеріал містять у собі праці І. М. Тетерука «Розквіт і зближення братніх культур» (К., 1981) та «Єднання братніх культур» (К., 1982). У них докладно, на численних прикладах показано процес зміцнення взаємозв'язків трудящих Української РСР з братніми радянськими народами в різних сферах художньої культури — літературі, театрі, кіно, пісенній творчості, образотворчому мистецтві. Цікавий ілюстративний матеріал подано автором про події в літературно-мистецькому житті, що відбувалися протягом останніх років.

З'явився також ряд досліджень, автори яких висвітлюють процеси духовної інтеграції народів на прикладі окремих галузей культури. Так, у монографії П. Д. Овчаренка «Участие Украинской ССР в научном сотрудничестве братских советских республик» (К., 1982), підготовленої на основі узагальнення й глибокого аналізу широкого кола джерел, розкрито основні фактори, що впливають на рівень і характер

¹⁷ Прокофьев Ф. И. Художественное творчество масс в условиях развитого социализма. — К., 1978; Мазепа В. И., Иванов В. П., Малахов В. А. и др. Художественная деятельность: проблемы субъекта и объективной детерминации. — К., 1980.

міжреспубліканського співробітництва в масштабах усієї країни, показано його конкретні вияви на прикладі Української РСР і, що особливо цінно, підкреслено значення наукової інформації для неухильного розвитку багатонаціональної радянської науки, впровадження її досягнень у практику комуністичного будівництва.

Слід відзначити досить високий рівень розробки в республіці питань співробітництва у галузі художньої культури. Ці дослідження проводилися спеціалістами з мово-, літературо- й мистецтвознавства. Глибокий аналіз конкретно-історичного процесу єднання українського та інших братніх народів Радянської країни в галузі художньої творчості зроблено в колективній монографії «Взаємозбагачення і зближення українського мистецтва з мистецтвом братніх радянських народів» (К., 1977). Значний інтерес становлять також монографії М. І. Пригодія «Всесоюзна консолідація літератур. Історико-літературний нарис» (К., 1972) та «На засадах братерства» (К., 1976).

Свідченням розширення підходу до вивчення проблем культурного співробітництва є той факт, що історики почали активно розробляти питання міжнародних зв'язків на прикладі окремих республік. Посиленню інтересу до цієї теми сприяло проведення міжреспубліканських наукових конференцій. Так, Інститут історії АН УРСР та Інститут історії, археології і етнографії ім. І. А. Джавахішвілі АН Грузинської РСР організували в 1967 р. і в 1970 р. об'єднані наукові конференції, присвячені історичним зв'язкам і дружбі трудящих двох республік. Матеріали їх було опубліковано¹⁸. В 1982 р. в Тбілісі відбулася наукова конференція з нагоди 1500-річчя Києва, яку провели Інститут мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Т. Рильського та Музей дружби народів АН Грузинської РСР. Було проведено також міжреспубліканські наукові сесії на тему «Історичні зв'язки і дружба українського й вірменського народів». Матеріали третьої сесії було, зокрема, надруковано в збірнику «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» (Єреван, 1971).

Українські радянські історики провели велику роботу по вивченню міжреспубліканських культурних зв'язків, їх значення для підвищення інтелектуального потенціалу кожної з республік, дальшого піднесення всієї багатонаціональної радянської культури. Одним з перших досліджень на цю тему була монографія В. Г. Лисенка «В единой семье к единой цели. Братское сотрудничество молдавского и украинского народов в период строительства коммунизма» (Кишинев, 1971). Поступово географія наукових пошуків розширювалася: на основі різноманітного фактичного матеріалу глибоко досліджувалися процеси духовного зближення трудящих України з братніми народами Російської Федерації, Молдавії, Білорусії. Ці питання дістали відображення у відповідних розділах колективних монографій¹⁹.

Важливим аспектом дослідження процесу культурної інтеграції на сучасному етапі є роль культурного співробітництва у зміцненні ідейної єдності нової історичної спільності людей — радянського народу. Це питання висвітлюється в колективній монографії «Великий советский народ» (К., 1976), праці А. В. Лихолата і В. Ф. Панібудьласки «В единой семье народов. Дружба и сотрудничество народов СССР в условиях развитого социализма» (К., 1979).

Таким чином, аналіз літератури свідчить, що історики республіки чимало зробили у висвітленні культурного будівництва в Українській РСР на етапі розвинутого соціалізму. В багатьох працях загальні проблеми духовного розвитку розглядаються комплексно. Автори поступово відходять від побудови досліджень виключно на прикладі окремих галузей культури, що певною мірою допомагає позбавитися еkleктичності й посилити обґрунтованість висновків та узагальнень. Крім того, слід сказати про необхідність посилення уваги до загальних методологічних питань проблеми та до критики їх буржуазних фальсифікацій.

Л. А. ШЕВЧЕНКО (Київ),
О. В. КОЛПАКОВА (Київ)

¹⁸ Из истории украинско-грузинских связей.— Тбилиси, 1968; Из истории украинско-грузинских связей.— К., 1972.

¹⁹ Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов.— К., 1978; Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов.— К., 1980; Дружба и братство русского и украинского народов.— К. 1982, т. 2.

ВИСВІТЛЕННЯ В ІСТОРИКО-ПАРТІЙНІЙ ЛІТЕРАТУРІ УЧАСТІ СЕРЕДНІХ МІСЬКИХ ВЕРСТВ У РЕВОЛЮЦІЙНІЙ БОРЬБІ В РОСІЇ (1905—1907 рр.)

У постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії» підкреслюється, що «історія першої народної революції в Росії — невичерпне джерело творчого натхнення, школа політичної боротьби для нових поколінь революційних борців»¹. Важливість практичного використання багатого історичного досвіду, нагромадженого створеною В. І. Леніним партією нового типу в 1905—1907 рр., визначає необхідність глибокого і всебічного аналізу багатогранної діяльності більшовиків у цей період. Революція довела правильність їх наукової стратегії і тактики, складовою частиною яких було визначення взаємовідносин між різними класами й соціальними групами населення, політичними партіями.

Більшовицька партія добивалася посилення керівної ролі пролетаріату в демократичній революції, зміцнення його союзу не лише з селянством, а й з середніми верствами трудящих. І в наш час, «...коли міжнародний робітничий клас завойовує керівну роль у широкому і могутньому загальнодемократичному антиімперіалістичному русі, історичний досвід першої російської революції, ленінські ідеї про гегемонію пролетаріату в революційній боротьбі трудящих мас набувають особливої актуальності»².

Політична, наукова й практична значущість вивчення проблеми боротьби більшовиків за залучення середніх міських верств до революційного руху в 1905—1907 рр. зумовлює увагу радянських дослідників до неї. Розкриваючи цю проблему, вони показують разом з тим важливість використання досвіду нашої партії іншими комуністичними й робітничими партіями, які розв'язують завдання створення єдиного фронту антиімперіалістичних сил, а також значення її вивчення для висвітлення історії ленінської партії й революційного руху в Росії, для науково аргументованої критики буржуазних фальсифікацій ролі класів, верств трудящих, їх політичних партій у визвольному русі.

У творах В. І. Леніна, як історика нашої партії, показано, що в нову епоху пролетаріат, очолюючи боротьбу за демократію і соціалізм, здатний завоювати на свій бік середні верстви населення й використати їх сили для справи революції. Ленінські праці поклали початок марксистській історіографії проблеми боротьби більшовиків за залучення напівпролетарських і непролетарських верств на бік робітничого класу. В них розкрито значення рішень II—V з'їздів РСДРП, інших документів партії, в яких було сформульовано завдання залучення до політичної армії революції інтелігенції, студентства, службовців, а також визначено ставлення до буржуазних та дрібнобуржуазних партій.

В. І. Ленін розглядав революційні виступи демократичних верств суспільства в нерозривному зв'язку з пролетарським рухом, переконливо довів, що лише під керівництвом робітничого класу і його партії боротьба їх може бути успішною. Він обґрунтував тактику більшовиків і проаналізував позиції інших політичних партій щодо демократичних верств трудящих. Володимир Ілліч дав глибоку характеристику всіх складових частин середніх верств міста — інтелігенції, студентства, службовців, дрібної міської буржуазії, зокрема, їх складу, становища, політичної організації, а також визначив завдання пролетарської партії щодо них і розкрив механізм впливу робітничого класу на демократичні верстви трудящих.

Представників дрібної буржуазії — ремісників, торговців та інших дрібних власників — В. І. Ленін характеризував як таку складову частину демократичних верств, що найбільше хитається. Він підкреслював, що в суспільстві товарного господарства ця перехідна проміжна верства працює і експлуатується³. Аналізуючи становище дрібної буржуазії, Володимир Ілліч відзначав, що їй дедалі важче стає жити в ка-

¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— М., 1978, т. II, с. 476.

² Там же.

³ Див.: Ленін В. І. Вульгарний соціалізм і народництво, що їх воскрешають соціалісти-революціонери.— Повне збір. творів, т. 7, с. 43.

піталістичному суспільстві, і вона відчуває на собі безвихідність та тяготи існуючого становища, безправність і сваволю⁴.

Водночас В. І. Ленін називав дрібнобуржуазні міські маси «напівпролетарями», «напівхазайчиками»⁵, наголошуючи, що двоїсте становище власника і трудівника накладає відбиток на психологію і політичну лінію дрібної буржуазії. «...Тяжючи, з одного боку, до пролетаріату і до демократизму,— підкреслював Володимир Ілліч,— вона, з другого боку, тяжіє до реакційних класів...»⁶. Дрібна буржуазія прогресивна, писав він, оскільки виставляє загальнодемократичні вимоги, і водночас реакційна, оскільки бореться за збереження свого становища, як дрібної буржуазії⁷.

З аналізу соціально-економічного і політичного становища дрібнобуржуазних міських мас В. І. Ленін робив визначення тактики пролетарської партії щодо них. Соціал-демократія, відзначав він, не забуваючи про двоїсту політико-економічну натуру дрібної буржуазії, завжди враховує роль цієї проміжної верстви народу у визвольній боротьбі⁸. Борючись з лібералами, викриваючи обмеженість і непослідовність дрібнобуржуазних партій, більшовики вели цю верству за пролетаріатом — авангардом усіх трудящих у демократичній революції⁹. Обґрунтовуючи правильність більшовицької тактики, Ленін різко критикував погляди меншовиків на роль дрібної буржуазії та їх ставлення до непролетарських партій. Меншовики або перебільшували значення дрібної буржуазії в революційному русі, або, навпаки, розглядали цю верству в цілому як чорносотенний елемент. Володимир Ілліч довів, що подібні трактування впливали з неправильної оцінки характеру й рушійних сил революції 1905—1907 рр., про що свідчили рішення конференції меншовиків у Женеві¹⁰.

У працях В. І. Леніна приділяється велика увага аналізу такої складної, соціально неоднорідної демократичної верстви, як інтелігенція. Цим терміном Володимир Ілліч називав суспільну верству, представники якої займаються розумовою працею¹¹. Глибоко і всебічно проаналізувавши склад, становище й політичну орієнтацію інтелігенції, він дав класову оцінку її місця й ролі у визвольному русі. За соціально-класовими ознаками Володимир Ілліч виділяв серед неї дворянсько-поміщицький, буржуазний і пролетарський шари, відзначаючи, що представники першого були вірними захисниками самодержавства й прибічниками правомонархічних партій, а останнього — міцною опорою соціал-демократії.

У політичній позиції буржуазної і дрібнобуржуазної інтелігенції Ленін виділяв три русла — визвольне, соціалістично-революційне й соціал-демократичне. При цьому він підкреслював необхідність проведення непримиренної боротьби з виразниками буржуазного лібералізму й важливість завоювання демократичної інтелігенції на бік пролетаріату¹². Численні середні й нижчі шари інтелігенції В. І. Ленін розглядав як трудівників, позбавлених засобів виробництва і змушених продавати свої знання. Основний її масі, відзначав він, дедалі важче стає жити в капіталістичному суспільстві, в умовах «дикого поліцейського гніту абсолютизму, який цюкує думку й знання»¹³.

Складне соціально-економічне й політичне становище інтелігенції, вказував В. І. Ленін, прискорювало поширення передових ідей серед її демократичної частини

⁴ Див.: Ленін В. І. Наша програма.— Там же, т. 4, с. 178; Ленін В. І. Les Beaux Esprits se Rencontrent (Що означає приблизно: свій своєму мимоволі брат).— Там же, т. 7, с. 203.

⁵ Див.: Ленін В. І. Соціал-демократія і тимчасовий революційний уряд.— Там же, т. 10, с. 12.

⁶ Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів.— Там же, т. 2, с. 433.

⁷ Див.: Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті «Русского Богатства» проти марксистів).— Там же, т. 1, с. 277—278.

⁸ Див.: Ленін В. І. Наша програма.— Там же, т. 4, с. 178; Ленін В. І. Соціал-демократія і тимчасовий революційний уряд.— Там же, т. 10, с. 13—14.

⁹ Див.: Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів.— Там же, т. 2, с. 434.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Ставлення до буржуазних партій.— Там же, т. 15, с. 351, 352.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад.— Там же, т. 8, с. 297.

¹² Див.: Ленін В. І. Робітничя і буржуазна демократія.— Там же, т. 9, с. 176—177.

¹³ Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів.— Там же, т. 2, с. 434.

й підтримку нею пролетаріату в боротьбі з царизмом¹⁴. Відзначаючи, що з середовища демократичної інтелігенції вийшло немало відданих справі революції борців¹⁵, він водночас зауважував, що загалом для неї характерні хитання і схильність до впливу ідей дрібнобуржуазної революційності¹⁶. Тому, завойовуючи демократичну інтелігенцію на свій бік, пролетарська партія мала проводити гостру боротьбу проти впливу ліберальних і дрібнобуржуазних течій на цю середню верству. В працях Володимира Ілліча міститься не лише критика тактики ліберальних і дрібнобуржуазних партій щодо інтелігенції, а й викривається класова суть праць їх представників.

Ідейним вираженням буржуазно-ліберальної історичної думки був колективний твір кадетських публіцистів П. Б. Струве, С. М. Булгакова, М. О. Бердяєва, М. Й. Гершензона, С. Л. Франка, Б. О. Кістяковського та О. С. Ізгоєва — збірник «Вехи», опублікований у 1909 р. Зайнявши відверто негативну позицію щодо революційної боротьби інтелігенції, його автори спотворювали дійсність, проголошували, що на її долю випало «християнське подвижництво». Вони засуджували революцію, що нібито «покалічила» душу російської інтелігенції, закликали до «покаяння» і «смирнення». В. І. Ленін дав точну характеристику класової спрямованості цього збірника, назвавши його складачів відомими ренегатами, що вливають на демократію суцільний потік реакційних помий. Зміст «Вех» свідчить, підкреслював він, про повний розрив кадетів і ліберальної буржуазії взагалі з російським визвольним рухом¹⁷.

Ленін засудив і тенденційну оцінку революційних можливостей демократичної інтелігенції, дану меншовицькими авторами. Вони перебільшували її роль у визвольному русі. Чотиритомний збірник «Суспільний рух у Росії на початку ХХ століття», що вийшов у 1909—1914 рр. під редакцією Ю. Мартова, П. Маслова і О. Потресова, де інтелігенція зображувалася головною рушійною силою і гегемоном революції, він назвав «ліквідаторською» книгою¹⁸. Володимир Ілліч вважав єдино правильною більшовицьку політику, що ґрунтувалася на вмілому розмежуванні різноманітних течій у русі інтелігенції й широкому залученні цієї верстви до революційної боротьби під керівництвом пролетаріату¹⁹.

Найбільш революційною частиною буржуазної демократії Ленін називав студентство. Він вважав учнівську молодь передовим загоном широкої, не цілком ще визначеної в класовому відношенні, але безмірно пригнобленої і експлуатованої народної, особливо селянської, маси²⁰. За політичною орієнтацією Ленін поділив студентство на 6 груп (реакціонери, буйдужі, академісти, ліберали, соціалісти-революціонери і соціал-демократи)²¹ і показав, що в боротьбі з реакційними та ліберальними елементами пролетарська партія завойовує демократичну учнівську молодь на свій бік.

У ленінських працях на основі аналізу політичного, правового й економічного становища студентства зроблено висновок про об'єктивні причини участі основної маси учнівської молоді в революційному русі²². Водночас В. І. Ленін переконливо довів, що еволюція студентського руху від академічної до політичної боротьби, спільна боротьба демократичної молоді, робітничого класу й селянства можливі лише при умові, коли об'єктивні причини посиляться впливом соціал-демократичної пропаганди і агітації²³. Важливим завданням більшовицької партії Володимир Ілліч

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Проект заяви редакції «Искры» і «Зари». — Там же, т. 4, с. 308; Ленін В. І. Внутрішній огляд. — Там же, т. 5, с. 319.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Політичні софізми. — Там же, т. 10, с. 186; Ленін В. І. Демократичні завдання революційного пролетаріату. — Там же, с. 256.

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Les Beaux Esprits se Rencountrent. — Там же, т. 7, с. 204.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Про «Вехи». — Там же, т. 19, с. 158, 166.

¹⁸ Див.: Ленін В. І. Про деякі джерела сучасного ідейного розброду. — Там же, с. 130.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Проект заяви редакції «Искры» і «Зари». — Там же, т. 4, с. 313.

²⁰ Див.: Ленін В. І. Перші підсумки політичного групування. — Там же, г. 20, с. 12.

²¹ Див.: Ленін В. І. Завдання революційної молоді. — Там же, т. 7, с. 325.

²² Див.: Ленін В. І. Ознаки банкрутства. — Там же, т. 6, с. 259.

²³ Див.: Ленін В. І. Віддання в солдати 183-х студентів. — Там же, т. 4, с. 377; Ленін В. І. Початок демонстрацій. — Там же, т. 5, с. 353, 355; Ленін В. І. Уроки московських подій. — Там же, т. 11, с. 365.

вважав теоретичну підготовку учнівської молоді, а саме — вироблення в неї послідовного соціалістичного світогляду та залучення студентства до практичної участі в політичній боротьбі пролетаріату²⁴.

Ліберали, соціалісти-революціонери, меншовики намагалися зобразити студентство єдиною масою, відірваною від інтересів трудящих класів, найбільш радикальною. Вони заперечували вплив боротьби робітничого класу і пролетарської партії на учнівську молодь. Позиції представників буржуазних і дрібнобуржуазних партій дістали відображення в працях таких авторів, як Р. Видрин, Н. Череванін, В. Чертков. Володимир Ілліч дав їх твердженням відсіч, показавши, що політична діяльність завжди пов'язана з боротьбою партій, і завдання соціал-демократії полягає в тому, щоб навчити учнівську молодь розрізняти справжніх і фальшивих друзів²⁵.

У працях В. І. Леніна дано характеристику й такої складової частини середніх верств, як службовці. Володимир Ілліч показав, що з розвитком капіталістичного виробництва їх кількість надзвичайно збільшується. Водночас спостерігається й гігантське посилення загальноекономічного, загальнополітичного та воєнного значення ряду категорій цього шару суспільства²⁶. Посилюється й процес пролетаризації службовців, які «нічого, крім заробітної плати (для більшості, як відомо, недостатньої навіть для зносного утримання сім'ї), ... не одержують»²⁷.

В. І. Ленін проаналізував становище окремих категорій службовців, зокрема поштово-телеграфних, яких він називав «чиновницьким пролетаріатом»²⁸. Він підкреслював значення залізниць як однієї з найголовніших галузей капіталістичної економіки²⁹. Все це робило можливим і необхідним залучення службовців на бік пролетаріату в революції. У працях Володимира Ілліча викладено тактику більшовиків щодо цієї верстви: налагоджувати міцні зв'язки в чиновницькому світі, серед поштово-телеграфних та залізничних службовців, фабричної інспекції тощо; створювати групи сприяючих чиновників³⁰. Ленінський аналіз об'єктивних і суб'єктивних причин залучення службовців на бік робітничого класу у визвольній боротьбі спростовував антинаукові трактування представників буржуазних і дрібнобуржуазних течій (М. Богданова, В. Романова, В. Щегла), які намагалися штучно відмежувати боротьбу службовців від руху пролетаріату і перебільшити вплив своїх партій у цьому середовищі. В. І. Ленін показав, що тільки з пролетаріатом під керівництвом його партії службовці доб'ються справжнього визволення.

Таким чином, у ленінських працях глибоко розкрито питання про інтелігенцію, студентство, службовців, міську дрібну буржуазію як союзників робітничого класу у визвольному русі. Революційна соціал-демократія, пролетаріат, наголошував В. І. Ленін, стануть передовими борцями за свободу лише тоді, «...коли керований бойовою революційною партією робітничий клас, не забуваючи ні на хвилину свого особливого становища в сучасному суспільстві і своїх особливих всесвітньо-історичних завдань визволення людства від економічного рабства, піднесе водночас загальнонародний прапор боротьби за свободу і залучить під цей прапор усіх... невдоволених з найрізноманітніших верств суспільства»³¹.

Проаналізувавши соціально-економічне й політичне становище середніх верств населення, В. І. Ленін розкрив об'єктивні умови залучення їх до революційного руху під керівництвом пролетаріату. Він показав також важливу роль суб'єктивного фактора (багатогранної пропагандистсько-агітаційної та організаторської роботи більшовиків у масах) для успішного розв'язання завдань координації дій пролетаріату і демократичних верств. Володимир Ілліч переконливо довів, що залучення всіх чес-

²⁴ Див.: Ленін В. І. Проект резолюції про ставлення до молоді, що вчиться.— Там же, т. 7, с. 242; Ленін В. І. Завдання революційної молоді.— Там же, с. 329.

²⁵ Див.: Ленін В. І. Аграрне питання і «критики Маркса».— Там же, т. 5, с. 209.

²⁶ Див.: Ленін В. І. Криза нарізла.— Там же, т. 34, с. 264.

²⁷ Ленін В. І. Зростання капіталістичного багатства.— Там же, т. 23, с. 178.

²⁸ Ленін В. І. З економічного життя Росії.— Там же, т. 6, с. 271.

²⁹ Див.: Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму.— Там же, т. 27, с. 286.

³⁰ Див.: Ленін В. І. Лист до товариша про наші організаційні завдання.— Там же, т. 7, с. 13—14; Ленін В. І. До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їздові.— Там же, с. 76.

³¹ Ленін В. І. Внутрішній огляд.— Там же, т. 5, с. 320.

них борців до боротьби проти самодержавства, яких би поглядів вони не мали і до яких би класів не належали, об'єднання всіх демократичних елементів під прапором пролетаріату стало насущним завданням більшовицької партії з перших кроків її діяльності.

Деякі з проблем, порушених В. І. Леніним, дістали об'єктивне висвітлення в ряді праць більшовицьких публіцистів у дожовтневий період*. Так, В. В. Воробський, М. С. Ольмінський, І. І. Скворцов-Степанов та інші розглядали питання історії першої російської революції у зв'язку з конкретними завданнями визвольного руху. Відповідно до лєнінських положень вони вважали революцію 1905—1907 рр. буржуазно-демократичною революцією нового типу, головною особливістю якої була гегемонія пролетаріату, критикували меншовицькі, неонародницькі, ліберальні історико-соціологічні погляди на роль пролетаріату в ній, показували справжнє місце різних класів та політичних партій у революційній боротьбі, значення керівництва масами з боку соціал-демократії як авангарду робітничого класу. Так, В. В. Воробський писав, що перемога революції може бути забезпечена лише за умови гегемонії пролетаріату над дрібнобуржуазною масою. Для успішного розв'язання цього завдання, підкреслював він, соціал-демократія має з'ясувати характер інших політичних партій, інтереси класів, чії погляди вони відстоюють³². І. І. Скворцов-Степанов також присвятив кілька своїх праць питанню керівної ролі робітничого класу, залученню ним дрібної буржуазії у сферу свого впливу³³. Він приділив значну увагу ролі профспілок у координації виступів робітників і представників середніх верств, зокрема службовців.

У марксистській історіографії дожовтневого періоду розкривалося значення Рад робітничих депутатів як важливого засобу впливу пролетаріату на інші класи й верстви суспільства³⁴, піддавалися ґрунтовній критиці намагання меншовиків представити буржуазію керівником революції³⁵, розглядалися інші важливі проблеми.

В дореволюційній історіографії є праці, автори яких з марксистських позицій характеризують соціально-економічне й політичне становище середніх верств, їх професійний рух³⁶.

Однак повне висвітлення і дальший творчий розвиток лєнінські ідеї щодо середніх міських верств дістали тільки в післяжовтневий період. Для праць радянських істориків характерний глибоко науковий, класовий підхід до оцінки революційних можливостей середніх верств міського населення. В них продовжено всебічний аналіз складу й становища цих верств напередодні та в період першої революції в Росії, показано вплив пролетаріату та його партії на зростання революційної активності демократичних елементів, розкрито специфіку роботи більшовицьких організацій серед різних верств та їх окремих професійних груп, висвітлено особливості революційних виступів демократичних шарів суспільства на різних етапах революції.

Важливі узагальнюючі положення й висновки містяться в фундаментальних працях з історії КПРС та історії СРСР, у колективних та індивідуальних монографіях, присвячених буржуазно-демократичній революції в Росії та діяльності більшовицької партії в той період. Особливе місце серед них посідає багатотомна історія КПРС та Нариси історії місцевих партійних організацій, у яких розкриваються проблеми гег-

* Переважна більшість праць соратників В. І. Леніна в дожовтневий період була опублікована на сторінках більшовицьких нелегальних і легальних газет «Вперед», «Пролетарій», «Новая жизнь», «Борьба», «Эхо» та ін., а також збірників «Вопросы дня» (М., 1906), «Очередные вопросы» (СПб., 1907), «Текущая жизнь» (СПб., 1908) тощо. В радянський час їх перевидано як збірники вибраних творів.

³² Воробський В. В. Избранные произведения о первой русской революции. — М., 1955, с. 104—110.

³³ Скворцов-Степанов И. И. Избранные произведения. — Л., 1930, т. 1, с. 39—43.

³⁴ Кнунянц Б. М. Избранные произведения, 1903—1911 гг. — Ереван, 1958, с. 202—203.

³⁵ Шаумян С. Г. Избранные произведения. — М., 1978, т. 1, с. 292—297.

³⁶ Гудван А. М. Приказчики в Одессе: Результаты специального исследования. — Одесса, 1903; Гудван А. М. Приказчий вопрос: Жизнь и труд приказчиков. — Одесса, 1905; Гудван А. М. В царстве тьмы и эксплуатации: К вопросу о нормировке труда приказчиков. — СПб., 1909; Гудван А. М. Законодательная охрана труда приказчиков. — Одесса, 1912; Святловский В. В. Профессиональное движение в России. — СПб., 1907; та ін.

монії пролетаріату в боротьбі за демократію як складову частину боротьби за соціалізм, стратегії і тактики партії робітничого класу в демократичній і соціалістичній революціях, боротьби партій на політичній арені Росії та інші питання, які мають істотне значення для правильного розуміння ролі середніх верств міського населення в революційній боротьбі проти царизму, тактики більшовиків щодо цих верств.

Принципове значення для висвітлення багатогранної діяльності більшовицької партії мають дослідження історико-партійного й історико-громадянського плану, присвячені діяльності більшовицької партії й визвольному рухові в Росії, насамперед періоду революції 1905—1907 рр.³⁷ Незважаючи на те, що головним об'єктом вивчення в цих працях є революційний рух пролетаріату, в них розглядаються й питання революціонізуючого впливу робітничого класу на інші верстви й групи трудящих, досліджуються форми й методи пропагандистсько-агітаційної та організаторської діяльності більшовиків серед мас, розкривається реакційна роль російської буржуазії, аналізуються позиції різних політичних партій і характеризуються основні соціальні й політичні табори, що зіткнулися на арені політичної боротьби в Росії напередодні і в період першої революції. Вивчення всіх цих аспектів — необхідна умова правильного висвітлення тактики більшовицької партії щодо середніх верств міського населення, ступеня революційної активності демократичних елементів і форм їх участі у визвольному русі.

Специфіка діяльності місцевих більшовицьких організацій серед демократичної частини міського населення розкривається в працях, присвячених історії революційного руху в окремих національних районах Росії, зокрема на Україні³⁸. Їх значення визначається насамперед тим, що в них розкривається боротьба більшовиків за середні міські верстви, вплив пролетаріату та його авангарду — партії більшовиків на демократичні верстви населення. В поданих працях аналізуються й окремі приклади участі інтелігенції, студентства, службовців (насамперед залізничників) у боротьбі проти самодержавства.

Серед праць загального характеру, присвячених діяльності партії більшовиків у демократичній революції, слід виділити дослідження лєнінської лівоблокістської

³⁷ Яковлев Н. Н. Народ и партия в первой русской революции. — М., 1965; Борьба Ленина против мелкобуржуазной революционности и авантюризма. — М., 1966; В. И. Ленин и история классов и политических партий в России. — М., 1970; Комин В. В. История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России. — Калинин, 1970; Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. — М., 1970; Авангардная роль пролетариата в революционном движении России (1895—1917). — М., 1973; Большевицкая партия в революции 1905—1907 годов. — М., 1975; Проблемы гегемонии пролетариата в демократической революции. 1905—февр. 1917 гг. Ред. кол.: И. А. Алуп и др. — М., 1975; Революция 1905—1907 годов в России и профсоюзы. — М., 1975; Васильева Н. И., Гальперин Г. Б., Королев А. И. Первая российская революция и самодержавие. — Л., 1975; Гусев К. В. Партия эсеров от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. — М., 1975; Первая русская революция: Проблемы и современность. — Л., 1976; Кириллов В. С. Большевики во главе массовых политических стачек в первой русской революции (1905—1907). — М., 1976; Зародков К. И. Три революции в России и наше время. — М., 1977; Спирин Л. М. Крушение политических помещичьих и буржуазных партий в России. — М., 1977; История рабочего класса СССР. Рабочий класс в первой российской революции 1905—1907 гг. — М., 1981; та ін.

³⁸ Кондуфор Ю. Ю. Харьковская большевицкая группа «Вперед». — Харьков, 1954; До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції. — К., 1955; Астахов В. И., Кондуфор Ю. Ю. Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии. — Харьков, 1955; Лось Ф. Е. Революция 1905—1907 рр. на Україні. — К., 1955; Шморгун П. М. Большевицские организации Украины в годы первой русской революции. — М., 1955; Астахов В. И., Кондуфор Ю. Ю. Пролетариат Харкова в трьох революціях. — Харків, 1959; Емченко Г. Я., Калашников В. И., Шморгун П. М. Так начинались битвы: Большевики Луганщины накануне и в период первой русской революции (1900—1907). — Вып. I. — Харьков, 1966; Варгатюк П. Л. Партії Великої заги: В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини. — Дніпропетровськ, 1970; Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 рр. — К., 1975; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях. — К., 1976; Шморгун П. М. 1905 рік на Україні — К., 1980; Кравчук М. І., Шморгун П. М. Шляхом боротьби і перемог. — К., 1982; та ін.

тактики, що успішно застосовувалася ними в 1905—1907 рр.³⁹ Особливе значення цих праць визначається тим, що саме тактика лівого блоку лежала в основі діяльності більшовиків серед демократичних верств населення на етапі буржуазно-демократичної революції в Росії. Тому її вивчення треба розглядати як невід'ємну складову частину історіографії проблеми боротьби партії за середні міські верстви. В працях з даного питання аналізується ленінська творча спадщина й висвітлюється конкретна діяльність місцевих більшовицьких організацій по втіленню в життя ідей Володимира Ілліча.

У радянській історичній науці є й цілий ряд праць, безпосередньо присвячених середнім верствам міського населення. Об'єктами спеціального дослідження в них є склад і становище демократичної частини суспільства, її революційної й професійної боротьби, позиції різних політичних партій щодо непролетарських верств трудящих тощо. Серед цих праць значне місце посідають монографії, в яких висвітлюється революційний рух інтелігенції. Узагальнюючі дослідження на цю тему створив, зокрема, Л. К. Єрман⁴⁰. Він визначив чисельність інтелігенції в Росії на рубежі XIX—XX ст., дав характеристику її економічного й політичного становища, здійснив аналіз її професійного, соціального й політичного складу. Дослідник розглянув питання про розвиток професійного руху інтелігенції, революційні виступи, показав роботу більшовиків серед неї на різних етапах революції й боротьбу різних політичних партій за вплив на інтелігенцію. Л. К. Єрман дослідив вплив пролетарських форм організації мас, насамперед Рад і профспілок, та пролетарських засобів боротьби (страйків і повстань) на зміну форм соціального руху інтелігенції. Він вивчив також шляхи різних груп інтелігенції в революції. Результати багаторічного глибокого дослідження проблеми дістали втілення в монографії Л. К. Єрмана «Інтелігенція в першій російській революції». Вона написана на широкій джерельній базі. Автор ввів до наукового обігу ряд нових архівних документів, у тому числі центральних та місцевих партійних і державних органів, використав численні спогади учасників революційного й професійного руху 1905—1907 рр. та інші матеріали.

В дослідженнях Л. К. Єрмана створено цілісну картину участі інтелігенції в буржуазно-демократичній революції, з позицій ленінського вчення про гегемонію пролетаріату розкрито її роль у визвольному русі в епоху імперіалізму. Автор переконливо довів, що об'єктивне соціально-економічне й політичне становище інтелігенції перетворювало її демократичну частину в потенціального союзника пролетаріату. В працях Л. К. Єрмана показано, що соціальна неоднорідність інтелігенції вплинула на ступінь активності її окремих груп у політичній боротьбі проти самодержавства. Він розкрив значення суб'єктивного фактора — пропагандистсько-агітаційної та організаторської діяльності більшовиків — у координації виступів демократичної інтелігенції та робітничого руху в 1905—1907 рр.

Першим узагальнюючим історико-партійним дослідженням про інтелігенцію слід вважати монографію В. С. Оніані, присвячену діяльності більшовиків серед цієї верстви в 1905—1907 рр.⁴¹ Цей важливий аспект проблеми дістав висвітлення і в працях з історії більшовицьких організацій окремих національних районів країни⁴².

³⁹ Масликова Т. Н. К вопросу о союзе пролетариата с мелкобуржуазными массами и ленинской тактике левоблокизма в революции 1905—1907 годов.— Ученые записки Курского государственного университета, т. 58, 1970; Габуня В. К. Тактика единого фронта революционных сил.— М., 1971; Николас В. Н. В. И. Ленин о единстве действий левых революционных сил в революции 1905—1907 гг.— Ученые записки Чувашского университета и Чувашского пединститута. Вып. 34, 1971; Бабаева И. П. Ленинская тактика левого блока в революции 1905—1907 гг.— Л., 1977; Козицкий Н. Е. В. И. Ленин о единстве действий левых сил: Разработка левоблокнистской тактики и борьба большевиков за ее осуществление накануне и в годы первой русской революции.— К., 1979; та ін.

⁴⁰ Єрман Л. К. Участие демократической интеллигенции во Всероссийской октябрьской политической стачке.— Исторические записки. 1954, т. 49; Єрман Л. К. Борьба большевиков за демократическую интеллигенцию в 1905 г.— Вопросы истории, 1955, № 2; Єрман Л. К. Участие демократической интеллигенции в стачечном и профсоюзном движении 1905—1907 гг.— М., 1955; Єрман Л. К. Интеллигенция в первой русской революции.— М., 1966.

⁴¹ Оніані В. С. Большевицкая партия и интеллигенция в первой русской революции.— Тбилиси, 1970.

⁴² Див., наприклад: Чиговська Л. Г. Діяльність більшовиків України серед інтелігенції в січні—серпні 1905 р.— УІЖ, 1972, № 9.

В дослідженнях цієї групи охарактеризовано форми й методи роботи більшовиків серед інтелігенції, її специфіку з окремими категоріями цієї верстви й на різних етапах революції.

Відзначаючи важливість наявних досліджень, слід підкреслити, що при використанні їх для аналізу місця й ролі середніх міських верств у революційній боротьбі, необхідно враховувати такі особливості: по-перше, інтелігенція в них розглядається в цілому, тобто, міська й сільська, і, по-друге, в поняття «інтелігенція» включено представників різних верств, як власне інтелігенцію, так і окремі професійні групи службовців (зокрема, залізничних і поштово-телеграфних), а також студентство. Такий підхід позбавляє можливості враховувати специфіку становища, а, отже, й особливості руху, характер вимог різних груп. Через це не показано своєрідність роботи більшовицьких організацій з кожною з середніх верств та їх окремими професійними групами.

Поряд з узагальнюючими дослідженнями в радянській історіографії є й праці, автори яких висвітлюють революційний та професійний рух окремих груп інтелігенції⁴³. В них розглядається участь у революції найчисленніших категорій інтелігенції — медичних працівників та вчителів. Інші ж її загони ще не стали об'єктами спеціального дослідження.

Досить значною є історіографія студентського руху в Росії. Ряд праць на цю тему було опубліковано в 20—40-і роки⁴⁴. Однак, характеризуючи великі проміжки часу, їх автори не змогли глибоко висвітлити участь студентства в революційному русі 1905—1907 рр. Починаючи з 50-х років, з'являються численні праці, в яких на широкому колі джерел показано студентський рух на етапі буржуазно-демократичної революції в Росії і, насамперед, в її початковий період⁴⁵. У них дано аналіз складу, становища й політичної орієнтації демократичної учнівської молоді, простежується еволюція форм участі її в революційному русі й радикалізація вимог, висунутих нею в процесі боротьби. Автори висвітлюють питання керівництва більшовиків студентськими виступами і боротьби пролетарської партії проти буржуазного і дрібнобуржуазного впливу на неї. Для досліджень характерний диференційований підхід до оцінки революційних можливостей студентства, його рух розглядається як один з потоків загальнореволюційної боротьби проти самодержавства. В працях розкриваються об'єктивні й суб'єктивні причини залучення студентів до революційних виступів, показано їх еволюцію (від академічної до політичної боротьби) як результат впливу пролетарського руху й роботи соціал-демократії, аналізуються причини гострої ідейної боротьби більшовиків проти меншовиків, есерів та лібералів за вплив на студентство.

⁴³ Слонимская И. А. Медицинские работники в революции 1905—1907 гг.— М., 1955; Пшук Н. А. Участие народных учителей и учнів середніх шкіл в революції 1905—1907 рр.— Матеріали наукової сесії.— Вінниця, 1955; Федченко В. М. Участие передовой медицинской интеллигенции в революции 1905—1907 гг.— Труды Киевского госмединститута им. А. А. Богомольца. Вып. 1. 1956; Бородий П. К. Медицинские работники железнодорожного транспорта — активные участники революции 1905—1907 гг.— Советское здравоохранение, 1966, № 2; Власов А. П., Фомичева М. П. Участие медицинских работников Харькова в революционной борьбе.— Советское здравоохранение, 1967, № 6; та ін.

⁴⁴ Титлинов Б. В. Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных семинарий и средних учебных заведений 1860—1905.— Л., 1925; Казанский госуниверситет за 125 лет. Т. I.— Казань, 1930; Одесский университет за 75 лет. 1865—1940.— Одесса, 1940; Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы (гимназии и реальные училища с конца XIX века до февральской революции 1917 года).— М., 1947.

⁴⁵ Харьковский госуниверситет им. Горького за 150 лет.— Харьков, 1955; Історія Одеського університету за 100 років.— К., 1968; Просяник М. П. Деятельность большевистских организаций Украины по руководству революционной борьбой молодежи в 1905 г.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 33.— К., 1969; Матвеев М. Студенты Сибири в революционном движении.— Томск, 1969; Гусятников П. С. Революционное студенческое движение в России 1899—1907.— М., 1971; Иванов А. Е. Университеты России в 1905 г.— Исторические записки. Т. 88, 1971; Михайловський І. М. Ленін про роль і місце молоді в революційному перетворенні суспільства.— Львів, 1974; Пешников В. В. И. Ленин и студенческое движение в России.— М., 1973; Олесич Н. Я. В. И. Ленин и революционное студенчество.— М., 1982; та ін.

Проте слід відзначити, що в цих працях недостатньо місця відведено висвітленню спільної боротьби робітників і студентів, аналізу впливу пролетаріату на них, а основну увагу зосереджено на розкритті впливу революційних студентів на робітників*. З позицій же ленінського вчення про гегемонію пролетаріату у визвольному русі в центрі дослідження має бути питання революціонізуючого впливу пролетаріату на середні верстви, в тому числі на студентство, і діяльності пролетарського авангарду — більшовицької партії — в їх середовищі.

Інтенсивне вивчення участі службовців у першій російській революції почалося ще в 20-ті роки. Тоді з'явилися праці, в яких аналізувалися склад і становище різних категорій службовців, їх професійна боротьба, створення і діяльність найбільших профорганізацій службовців⁴⁶. Цінність цих праць полягає насамперед у наявності в них значного фактичного матеріалу. Однак революційний рух службовців все ж авторами висвітлено недостатньо. До того ж аналізувався він у відриві від боротьби пролетаріату, від показу її впливу на цю верству міського населення. Крім того, перебільшувалася роль окремих професійних організацій службовців, зокрема, всеросійських залізничного та поштово-телеграфного союзів, керівництво якими захопили меншовики та есери. Дослідники зосереджували свою увагу переважно на аналізі найбільш численних груп службовців — залізничних, поштово-телеграфних та торговельних, інші ж категорії не потрапили в поле їх зору.

У наступний період вивчення участі службовців у революції 1905—1907 рр. значно звузилося⁴⁷. До того ж, дослідники ототожнювали службовців або з інтелігенцією, або з робітниками, що позбавляло можливості врахувати особливості становища, складу й світогляду цієї соціальної верстви і визначити специфіку розвитку її революційного руху, висунути в ході останнього вимог, а також своєрідність роботи більшовиків серед службовців.

Лише з кінця 60-х років радянські історики знову звернулися до питання про участь службовців, як самостійної категорії, в революційному русі⁴⁸. Особливо цінним є те, що в цих працях аналізується вплив робітничого класу, більшовиків на розвиток руху службовців.

Дуже важливо, що в радянській історичній науці утверджується точка зору на службовців як на представників специфічної, нефізичної, непродуктивної праці, яка не стала ще розумовою, інтелектуальною в точному розумінні цього слова. Це дає можливість правильно показати місце і роль цієї верстви суспільства в революційному русі й особливості діяльності більшовицьких організацій в її середовищі.

Велике значення має поява узагальнюючої монографії про участь середніх міських верств у революційному русі⁴⁹. Їх роль на буржуазно-демократичному й со-

* Цей недолік характерний, зокрема, для праці П. С. Гусятникова.

⁴⁶ Антошкин Д. В. Очерк движения служащих в России.—М., 1921; Железнодорожники в 1905 г.: Очерки из истории Союза.—М., 1922; Айнзафт С. С. Первый этап профессионального движения в России. 1905—1907 гг.—М.—Гомель, 1925; Айнзафт С. С. Профессиональное движение в России в 1905—1907 гг. М., 1925; Антошкин Д. В. О профессиональном движении служащих.—М., 1925; Базилевич К. В. Очерки по истории профессионального движения работников связи. 1905—1906 г.—М., 1925; Гудван А. М. Очерки по истории движения служащих в России.—М., 1925 (1 частина цієї праці охоплює період до 1905 р.); Базилевич К. В. Основные моменты профдвижения работников связи в 1905—1906 гг.—М., 1926; Ростов Н. Железнодорожники в революционном движении 1905 г.: Краткий исторический очерк.—М.—Л., 1926; та ін.

⁴⁷ Шейнеман В. Положение торговых работников до революции.—Вестник советской торговли, 1940, № 4—6; Ерман Л. К. Всероссийская почтово-телеграфная стачка 1905 г.—Исторические записки. Т. 53, 1955; Любаров П. Е. О положении торговых служащих («пролетариев прилавка») в царской России (Из истории рабочего законодательства в России).—Труды Одесского гидрометеорологического института. Вып. XXX, 1963.

⁴⁸ Лебедев В. Н. Участие работников связи в революционном движении в России.—М., 1967; Пушкарева И. М. Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях.—М., 1975; Иванова Н., Шелохаев В. Борьба российского пролетариата за демократические слои города.—В кн. Революция 1905—1907 гг. в России и ее всемирно-историческое значение. М., 1976; та ін.

⁴⁹ Борьба за массы в трех революциях в России: Пролетариат и средние городские слои./Авт. кол.: Булдаков В. П., Иванов А. Е., Иванова Н. А., Шелохаев В. В.—М., 1981.

ціалістичному етапах революції розглядається авторами цієї праці комплексно. Вони глибоко аналізують соціально-економічні й політичні передумови участі середніх верств у визвольній боротьбі під керівництвом пролетаріату, розкривають форми й методи впливу на них робітничого класу та його партії, характеризують загальні риси й особливості виступів міських демократичних шарів у різні періоди. В дослідженні визначено чисельність і склад середніх міських верств, на конкретному фактичному матеріалі показано створення соціал-демократичних організацій у середовищі непролетарських мас, висвітлено участь демократичних верств у страйковій боротьбі, діяльності Рад та в збройному повстанні; охарактеризовано вплив пролетарської партії на їх професійні спілки.

Таким чином, сучасний стан історіографії діяльності більшовиків серед непролетарських верств трудящих міста в 1905—1907 рр. дає підставу зробити висновок, що дослідники, використавши конкретно-історичний матеріал, зробили всебічний аналіз проблеми. Проте слід продовжити вивчення становища, своєрідності руху, специфіки вимог кожної з верств, зокрема, ряду професійних груп службовців, міської дрібної буржуазії, що ще не були об'єктом самостійного дослідження. Потребує дальшого розкриття історико-партійний аспект теми, в тому числі питання боротьби більшовиків за єдність дій середніх верств з робітничим класом і перетворення їх у складову частину політичної армії демократичної революції, яке необхідно здійснити в плані висвітлення специфіки роботи з кожною з верств на різних етапах революції й у різних регіонах країни. Важливо створити спеціальні дослідження, присвячені критиці буржуазних фальсифікацій місця й ролі середніх верств у революційному русі і тактики пролетарської партії щодо них. Не вичерпані можливості введення до наукового обігу нових джерел з досліджуваної проблеми. Потрібні також узагальнюючі праці, в яких би було показано зростання свідомості й політичної активності непролетарських верств як результат революціонізуючого впливу робітничого руху, роботи більшовицьких організацій чи власного досвіду боротьби. Отже, історикам належить розробити ще ряд складних питань з цієї проблеми.

Л. І. ІЛЮШИНА (Одеса),
А. І. КОРМИЧ (Одеса)

Куц А. М.

ВЗАИМОСВЯЗЬ КЛАСОВЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РАЗВИТОМ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ.

Харьков: Издательское объединение
«Вища школа», 1982. — 175 с.

Проблеми взаємозв'язку класових і національних відносин у зрілому соціалістичному суспільстві постійно займають важливе місце в теоретичній та практичній діяльності КПРС. Однак особливої актуальності вони набувають у процесі комуністичного будівництва, коли безпосередньо розв'язуються завдання стирання класових відмінностей, дальшого зближення націй, зміцнення єдності радянського народу, формування дедалі більшої соціальної однорідності суспільства. На необхідність вивчення класових і національних відносин в їх діалектичному взаємозв'язку вказується у матеріалах XXVI з'їзду партії, постанови ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та інших партійних документах.

Певним вкладом у розкриття цього складного і поки що недостатньо дослідженого процесу є рецензована монографія. Її автор поставив перед собою мету — розкрити діалектичний взаємозв'язок та єдність класових і національних відносин у розвинутому соціалістичному суспільстві й з'ясувати тенденцію їх дальшого розвитку. Праця складається з вступу, трьох розділів і висновків. Вона розпочинається з характеристики класів і націй, показує діалектики класових й національних інтересів, їх матеріальної основи на етапі зрілого соціалізму. Потім висвітлюється стирання класових відмінностей і зближення націй, тобто взаємозв'язаний процес формування дедалі більшої соціальної однорідності суспільства. Спеціальний розділ монографії присвячено назрілим проблемам дальшого зміцнення нової історичної спільності людей — радянського народу. Весь комплекс взаємозв'язку класових і національних проблем розглядається разом з усіма суспільними відносинами.

Уперше в радянській історіографії автор зробив у цілому вдалу спробу розкрити механізм взаємозв'язку класових і національних відносин через головні класоутворюючі ознаки. Він дійшов висновку про те, що власність визначає не тільки суть класових, а й міжнаціональних відносин та що за соціалізму вона втратила значення категорії, яка визначає антагоністичну природу класового поділу суспільства. Суспільна власність на засоби виробництва, яка є надбанням не одного якогось класу або народу, а всього радянського суспільства, усунула будь-які перешкоди на шляху неухильного піднесення народного господар-

ства радянських республік, всебічного розквіту і зближення націй, зумовила зростання їх економічної та духовної спільності. В процесі міжреспубліканського співробітництва, обміну продукцією і природними ресурсами суспільна власність на засоби виробництва з самого початку свого існування примножується завдяки праці всіх народів СРСР, а її загальнонародний характер дедалі більше посилюється (с. 15—16).

З утвердженням суспільної власності на засоби виробництва істотно змінюється роль робітничого класу в суспільній організації праці. Створюючи більш раціональну організацію праці в масштабах усього суспільства, він об'єднує представників усіх національностей країни в єдиний кооператив трудящих. Зближуючись з робітничим класом за даною ознакою, колгоспне селянство виробляє загальні, незалежні від національності методи управління сільськогосподарським виробництвом і соціально-політичними процесами в загальнодержавному масштабі.

Розглядаючи різні точки зору на ці питання, автор підкреслює, що чітке розуміння ролі класів у суспільній організації праці має важливе методологічне значення не лише для дослідження проблем стирання класових відмінностей, а й процесів зближення націй, розвитку національних відносин (с. 19).

Проблеми вдосконалення та зміцнення взаємозв'язку між соціально-класовими й національними відносинами О. М. Куц висвітлює під кутом зору такої класоутворюючої ознаки, як розподіл, у плані посилення соціальної спрямованості економічної політики КПРС. Соціалістичний принцип розподілу об'єднує всі соціалістичні соціально-класові та етнічні спільності. Успіхи, досягнуті у розвитку народного господарства країни, дають можливість партії планомірно здійснювати курс на розв'язання одного з найважливіших соціальних завдань — підвищення добробуту радянського народу, зближення й вирівнювання рівня життя трудящих усіх націй і народностей країни (с. 116). Фактори, які в антагоністичному суспільстві розділяли людей на класи, що протистояли один одному, — ставлення до засобів виробництва, роль у суспільній організації праці та розміри одержуваних прибутків — за соціалізму об'єднують трудящих усіх націй та народностей.

Автор вдало розкриває взаємозв'язок між класовими і національними інтересами. Об'єктивно зумовлені відмінності в становищі соціально-класових та етнічних спільностей неминуче породжують їх специфічні інтереси. При аналізі національних відносин слід враховувати складну діалектику класового і національного. Важливо також визначити класові інтереси як провідні, що визначають національне.

В монографії цілком слушно підкреслюється, що єдиний народногосподарський організм, який склався у країні на основі праці трудящих — представників усіх націй і народностей, є міцною основою взаємозв'язку класових і національних відносин. Чим багатогранніші й міцніші економічні, культурні та інші зв'язки між народами СРСР, тим сильніше й глибше благоденне почуття спільності у радянських людей. О. М. Куц наводить яскраві дані про розвиток економіки і культури як країни в цілому, так і деяких республік зокрема. Наприклад, на долю РРФСР припадає 80% союзного видобутку нафти, 55% виплавки сталі, 86% випуску автомобілів, понад 50% урожаю зернових культур. Зростає й внесок трудящих Української РСР у створення народногосподарського комплексу країни. В республіці нині виробляється в 3,5 рази більше промислової продукції, ніж у СРСР в 1940 р. Вагомий вклад у розвиток радянської економіки зробили також трудячки Білорусії, Прибалтики, Молдавії та інших республік. Якщо в 1913 році на території Середньої Азії та Казахстану майже не вироблялося електроенергії, то у 1980 р. її вироблено 124,9 млрд. квт, в той час як у країнах Африки (без ПАР) — лише 73,8 млрд. квт (1979 р.). В успіхах, досягнутих кожною республікою, зростає роль усіх народів СРСР (с. 62 — 63). Поряд з цим слід зазначити, що чим вищий рівень економіки і культури кожної нації та народності, тим значнішим є їх внесок у розвиток загальносоюзної економіки й культури, тим більшою мірою вони впливають на дальше зміцнення єдності радянського народу. Створювана на етапі зрілого соціалізму матеріально-технічна база комунізму поєднує воедино класові та національні інтереси.

Аналізуючи зміни, які відбуваються в національній структурі суспільства під впливом розвитку соціальної, автор дійшов висновку, що стирання класових відмінностей і зближення націй, поступовий рух до безкласового, безнаціонального суспільства цілковитої соціальної рівності — процес взаємозв'язаний і закономірний. Класові та національні відносини в умовах зрілого соціалізму відображають певний рівень соціальної рівності, а також високий ступінь соціальної та етнічної інтеграції націй і народностей. В результаті цього у нашій багатонаціональній країні утвердилася міцна і всеохоплююча єдність суспільства, що розвивається як всенародний колектив. У цьому смислі, зазначається в книзі, нова історична спільність людей має підсумковий характер, оскільки вона є результатом тих змін і перетворень, які привели до побудови розвинутого соціалізму. Саме тому вона виступає певним показником зростаючої соціальної однорідності суспільства, торжества лєнінської національної політики КПРС (с. 30—31).

Заслугує на увагу теза, обґрунтована автором рецензованого дослідження, про те, що радянський народ як нова історична спільність людей, виникнувши як втілення єдності класових і національних відносин, виступає могутнім прискорювачем формування повної соціальної однорідності су-

спільства. Однак становлення і розвиток цієї спільності не означає зникнення класів та націй. Адже, незважаючи на високий ступінь соціально-класової та інтернаціональної єдності суспільства розвинутого соціалізму, в ньому зберігаються соціально-класові та етнічні спільності. Їх входження у радянський народ є новим джерелом їх дальшого і всебічного прогресу. Виконуючи функції інтеграції класів, соціальних груп, націй і народностей в єдину цілісність і водночас будучи носієм гармонійних відносин між ними, радянський народ знаменує собою якісно новий етап на шляху подолання класових і національних відмінностей (с. 83—85).

Автор детально розглядає проблеми дальшого зміцнення єдності радянського народу, шляхи розквіту і зближення націй та народностей, поглиблення соціалістичної демократії. Аналізуючи державний устрій СРСР, О. М. Куц робить висновок, що в загальнонародній федеративній державі широка участь трудящих усіх національностей в управлінні життям країни міцно утвердилася як центральний напрям її політичного розвитку і є важливим фактором зміцнення єдності радянського народу. Спільна діяльність у Радах, різних громадських організаціях зближує класи, соціальні групи, нації та народності в справі усвідомлення державної значимості розв'язуваних завдань, розширює можливості участі рядових громадян в управлінні суспільством, забезпечує включення особи в систему інтернаціональних зв'язків і відносин (с. 125).

У книзі зазначається, що в період будівництва соціалізму роль національної державності знаходила вияв у розв'язанні насамперед власних проблем (ліквідації економічної та культурної відсталості, подоланні недовіря до інших народів тощо), а в умовах зрілого соціалізму вона полягає в боротьбі за дедалі зростаючий вклад кожної нації та народності в спільну справу побудови нового суспільства. У даному випадку автор недосить чітко сформулював свою думку. Адже національно-державні утворення завжди вирішували як спільні, так і специфічні завдання.

О. М. Куц доводить, що радянська загальнонародна національна державність удосконалюється в зв'язку із змінами соціального й етнічного складу населення даної території. На основі партійних документів дослідник показує, що Союз РСР як форма державного об'єднання націй і народностей зберігається протягом усього періоду поступового переростання соціалістичної державності в комуністичне суспільство самоврядування (с. 126—127).

Привертає увагу частина книги, де розглядаються спільні риси класів і націй та їх роль у зміцненні єдності нової історичної спільності людей. Втілюючись у радянському народі, ці риси вже не залежать від класових або національних відмінностей. Дальший розвиток суспільства до більш повної соціальної однорідності багато в чому визначається тим, наскільки активно втілюються кращі риси робітничого класу, колегосного селянства і народної інтелігенції, націй та народностей у радянсь-

лужу народі. І навпаки риси нової історичної спільності істотно впливають на її частини — класи, соціальні верстви, нації та народності.

Як відомо, у сучасних умовах патріотичному та інтернаціональному вихованню надається особливе значення. Адже це процес активного засвоєння трудящими принципів соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму, їх втілення у риси характеру та норми поведінки людей. У книзі переконливо розкрито найважливішу вимогу марксистсько-ленінської методології — класовий підхід і врахування національної специфіки в інтернаціональному й патріотичному вихованні, показано, що ефективність цілеспрямованої виховної роботи визначається насамперед глибиною вивчення революційної теорії наукового комунізму, партійних документів, а також досягнень розвинутого соціалізму і шляхів його переростання в комуністичне суспільство, ленінської національної політики. При цьому, підкреслює автор, таке виховання передбачає вироблення в кожній людині вміння оцінювати будь-яке явище, будь-який факт дійсності з позицій робітничого класу, всього радянського народу (с. 156).

Для рецензованої монографії характерні проблемний підхід до оцінки фактів і явищ, їх чіткий ідейно-теоретичний аналіз, врахування класових і національних факторів при провідній ролі перших, прагнення автора аргументовано викривати твердження наших ідейних ворогів. Певне місце в ній приділено критиці антинаукових поглядів українських буржуазних націоналістів, сіоністів та маоїстів з різних аспектів класових і національних відносин у СРСР.

Позитивною рисою книги є те, що в ній використані найважливіші положення XXVI з'їзду КПРС і постанови ЦК партії «Про

60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», зокрема про необхідність врахування багатонаціональності союзних республік, специфіки некорінних національностей у галузі мови, культури, побуту, виховання високої культури міжнародних відносин тощо.

Водночас ряд положень, висунутих у рецензованому дослідженні, зокрема питання взаємозв'язку між стиранням соціальних відмінностей у територіальному плані і дальшим зближенням націй, зміцнення єдності радянського народу, врахування класових і національних факторів у процесі формування безкласової структури суспільства тощо, потребують додаткового вивчення. Сучасний світовий суспільний розвиток і необхідність критики тверджень апологетів антикомунізму, які роблять ставку на розпалювання націоналістичних настроїв у соціалістичних країнах, свідчать про те, яке велике значення в ідеологічній боротьбі має розкриття діалектики класового і національного в житті народів. Заслуга О. М. Куца полягає в тому, що він звернув увагу на цю проблему, однак, на жаль, не зміг повною мірою висвітлити деякі її аспекти. Іноді О. М. Куц неправильно вживає окремі терміни. Так, він неправомірно ототожнює поняття «республіканські загни робітничого класу» і «національні загни робітничого класу», хоча за змістом вони відрізняються один від одного. Іноді наводяться застарілі дані.

Однак у цілому рецензованій монографії притаманні ґрунтовний аналіз порушених проблем, новаторський підхід до вивчення національних відносин, полемічність. Її з інтересом прочитають науковці, пропагандисти, студенти і викладачі вузів.

М. С. ДЖУНУСОВ (Москва)

Овчаренко П. Д.
**УЧАСТИЕ УКРАИНСКОЙ ССР
 В НАУЧНОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ
 БРАТСКИХ СОЮЗНЫХ РЕСПУБЛИК**
 К.: *Наук. думка, 1982. — 184 с.*

Наукове співробітництво братніх радянських республік є невід'ємною складовою частиною їх багатограних і всебічних взаємозв'язків, які в умовах зрілого соціалізму успішно розвиваються і поглиблюються. Успіхи науково-технічної революції, культурний прогрес в Союзі РСР були б сьогодні неможливі без об'єднання матеріальних, фінансових та наукових потенціалів радянських республік, без зміцнення взаємозв'язків їх учених і виробничників.

Узагальнення досвіду наукового міжреспубліканського співробітництва в умовах розвинутого соціалізму має велике наукове і практичне значення. Зокрема, це сприяє удосконаленню національних відносин в СРСР на сучасному етапі істо-

ричного розвитку, посиленню інтернаціонального та патріотичного виховання трудящих.

У цьому зв'язку становить інтерес рецензована праця. Використовуючи ґрунтовну джерельну базу — матеріали й документи багатьох державних і відомчих архівів країни, партійної та наукової періодичної преси, автор глибоко висвітлює важливі питання творчої взаємодії наукових колективів братніх союзних республік, простежує основні напрями і форми їх співробітництва у 1959—1975 рр. При цьому значна увага приділяється розкриттю ефективності і значення міжреспубліканського співробітництва для розвитку науки в Радянській Україні.

У праці ґрунтовно характеризуються важливі умови і фактори, що сприяють розвитку міжреспубліканського співробітництва вчених, більш цілеспрямованому об'єднанню їх зусиль для прискорення науково-технічного прогресу в СРСР.

Автор висвітлює керівну роль КПРС у зміцненні наукового потенціалу країни в

досліджуваний період, у створенні першої в світі єдиної системи координації й управління наукою в СРСР, що забезпечує найбільш раціональне використання переваг соціалізму для інтенсивного прогресу науки як безпосередньої виробничої сили суспільства і ефективно впливає на розвиток наукового співробітництва союзних республік.

Значна увага у книзі приділяється показу діяльності Державного комітету стандартів Ради Міністрів СРСР, інших спеціальних державних органів, з допомогою яких здійснюються управління й координація роботою республіканських наукових центрів. Розповідається про діяльність проблемних наукових рад АН СРСР. В монографії підкреслюється, що єдина система керівництва радянською наукою сприяє розвитку міжреспубліканського наукового співробітництва, визначенню його напрямів, розширенню масштабів і підвищенню ефективності.

Певне місце в монографії займає показ творчого співробітництва наукових колективів УРСР та братніх союзних республік у проведенні фундаментальних наукових досліджень, що є базою для забезпечення науково-технічного прогресу. Глибоко висвітлюється результативність науково-інформаційних зв'язків Радянської України з братніми союзними республіками, які здійснювалися в таких формах, як: обмін науковими виданнями, документацією, проведення наукових з'їздів, конференцій, нарад, відрядження науковців тощо. Автором зроблена вдача, на наш погляд, хоча й не вичерпна спроба класифікувати все-союзні й республіканські форуми учених за їх метою і характером. Показано якісну відмінність конференцій, нарад та інших заходів, що проводяться з проблем суспільних наук, від аналогічних форм взаємозв'язків представників природничотехнічного циклу. Підкреслюється, що збільшилася кількість ділових зустрічей вчених, організаторів науки безпосередньо в союзних республіках. Якщо в 1970 р. в Українській РСР було проведено 156 заходів різного характеру, то в 1975 р.— 272 (с. 113). Автор виділив таку нову форму наукового співробітництва, як «школи» (математична школа на базі Інституту математики АН УРСР, Всесоюзна школа фізики напівпровідників в Ужгородському університеті та ін.), що завоювали велику популярність, особливо серед молодих учених. Відзначається важлива роль російської мови — мови міжнародного спілкування — в здійсненні науково-інформа-

ційних зв'язків союзних республік і в цілому в розвитку міжреспубліканського співробітництва.

В монографії аналізується один з найбільш результативних напрямів розвитку зв'язків учених братніх радянських республік — взаємодопомога в реалізації результатів науково-дослідної роботи у народному господарстві країни. Автор, зокрема, спинається на обміні передовим досвідом.

Цілком правомірно багато уваги автор приділив новій, перспективній формі співробітництва науковців братніх республік — науково-виробничим і науково-технічним об'єднанням, до яких входять науково-дослідні установи, конструкторські бюро і промислові підприємства. Така структура дає змогу раціональніше організувати весь цикл робіт — від наукового пошуку до серійного випуску готової продукції і являє собою ефективну форму зв'язку науки з виробництвом. На початку 1976 р. на Україні діяло понад 560 подібних об'єднань, що внесли значний вклад в удосконалення народногосподарського комплексу країни (с. 172).

Автор розглядає участь суспільствознавців у вирішенні актуальних проблем будівництва комунізму. Він показує специфіку впровадження результатів роботи економістів, філософів, юристів у народне господарство.

Позитивним у монографії П. Д. Овчаренка є те, що, висвітлюючи успіхи в співробітництві учених братніх республік по впровадженню досягнень науки в народне господарство, він показує й труднощі і недоліки, що мають місце в цій роботі, висловлює ряд пропозицій щодо вдосконалення міжреспубліканського наукового співробітництва.

Рецензована праця, безперечно, була б цікавішою, якби автор більше уваги приділив висвітленню наукових зв'язків академії наук, галузевих наукових установ і вців БРСР, МРСР і УРСР в межах західного регіону, показав зв'язки окремих видатних учених України із своїми колегами з братніх союзних республік. На жаль, окремі розділи дещо перевантажені спеціальною термінологією.

Написана на високому науково-теоретичному рівні монографія є певним вкладом в розробку ще недостатньо досліджених питань співробітництва радянських республік у галузі науки в умовах розвинутого соціалізму.

Г. С. БРЕГА (Київ)

Немятий В. Н.

**В БОРЬБЕ ЗА СРЫВ
ГРАБИТЕЛЬСКИХ ПЛАНОВ
ФАШИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ:
КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ —
ОРГАНИЗАТОР ВСЕНАРОДНОЙ
БОРЬБЫ
ПРОТИВ ХИЩНИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ
ГЕРМАНСКОГО ИМПЕРИАЛИЗМА
НА ОКУПИРОВАННОЙ ТЕРРИТОРИИ
УКРАИНЫ (1941—1944 гг.).**

Киев, 1982. — 230 с.

У роки Великої Вітчизняної війни на окупованій ворогом радянській території розгорнулася небачена битва радянських патріотів з іноземними загарбниками, яка в історичній науці дістала назву всенародної боротьби в тилу ворога. Вона включала в себе діяльність комуністичного підпілля, боротьбу партизанів і зрив населенням заходів і планів фашистських загарбників.

Окремі питання цієї проблеми, зокрема, діяльність підпілля і партизанів, знайшли певне висвітлення в історичній літературі. Що ж до вивчення боротьби неозброєного населення, спрямованої на зрив економічних, політичних, воєнних, ідеологічних та інших планів загарбників (саботаж), то тут істориками й економістами зроблені лише перші спроби. Тому слід вітати вихід у світ першої великої праці про боротьбу проти загарбницької політики німецького імперіалізму на окупованій території України в 1941 — 1944 рр., написаної В. М. Нем'ятим.

Доречно нагадати, що автор рецензованої книги, виступаючи з науковими працями, присвяченими партизанській і підпільній боротьбі, надто широко тлумачив поняття «партизанська боротьба», включав до нього всі форми народного опору на окупованій радянській території, всі складові частини всенародної боротьби — діяльність підпілля, збройні партизанські дії та саботаж населенням заходів окупантів. Ця точка зору була у свій час піддана критиці в нашій пресі, тому немає потреби на ній спинятися¹.

Важливо відзначити й інше, те, що у ході дослідження розглядуваної проблеми автор дійшов правильного її розуміння і присвятив книгу саме боротьбі неозброєного населення в тилу ворога, чим значною мірою було зірвано плани фашистської Німеччини щодо пограбування окупованої території України.

Проблема, висвітлена в рецензованій праці, має важливе наукове значення, актуальна, оскільки й нині в світі імперіалізму не перевелися ще любителі поживитися за рахунок інших народів шляхом грабування, війн і неоколоніалізму. Фактичний матеріал, узагальнення й висновки, зроблені в книзі, стануть цінним матеріалом для боротьби проти фальсифікаторів

історії КПРС та історії Великої Вітчизняної війни. Разом з тим вони будуть у пригоді всім, хто проводить роботу по військово-патріотичному вихованню молоді.

Наміри окупантів в захопленій радянській території були багатоплановими. Це політичні, економічні, воєнні та ідеологічні заходи. Перед патріотами у ворожому тилу стояли завдання зірвати їх, перешкодити створенню окупаційної адміністрації, а там, де вона була організована, обмежити сферу її діяльності, не дати змоги їй здійснити численні заходи, що зміцнювали б окупаційний режим, воєнно-економічний потенціал фашистської Німеччини.

Грунтовно висвітлити всі ці проблеми в порівняно невеликій монографії досить важко. Тому автор навмисно обмежив своє завдання, поставив собі за мету «...розкрити величезну організаторську й політичну роботу Комуністичної партії, її бойового загону — Компартії України, місцевих підпільних органів по розгортанню боротьби радянських людей у тилу ворога, керівництву зривом планів німецьких імперіалістів хижацького використання промисловості, транспорту і сільського господарства захоплених районів, показати всенародний характер боротьби на тимчасово окупованій фашистами території України...» (с. 6).

Згідно з поставленими завданнями В. М. Нем'ятій розробив структуру книги, в якій головну увагу приділено партійному керівництву боротьбою радянського народу по зриву фашистських планів використання промисловості й транспорту, проведення аграрної політики на селі. Спеціальний розділ присвячено питанню про захист населення республіки від вивезення на фашистську каторгу в Німеччину та врятування народного добра в період вигнання загарбників з окупованої території України.

Немає потреби зайвий раз ґрунтовно спинятися на тому, що Радянська Україна була найбільшою союзною республікою з тих, які повністю окупував ворог. Це — багатий край з великими запасами корисних копалин, розгалуженою мережею залізниць і шосейних шляхів, з високорозвинутими промисловістю, наукою і культурою, з родючими землями, з великим запасом людських ресурсів.

Як і в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, німецький імперіалізм у період Великої Вітчизняної війни намагався поживитися, зміцнити свій мілітаристський потенціал за рахунок народного багатства України.

Фашистські грабіжники сподівалися відновити металургійну й металообробну промисловість, вуглевидобуток, максимально використати підземні природні скарби і, розуміється, забезпечити нескінченний потік української пшениці, сала, масла, цукру для забезпечення продовольством вермахту, а при сприятливих умовах і рейху. Особливі надії вони покладали на хижацьке використання для цих цілей працелюбних радянських людей, їх досвіду і розуму.

На шляху злочинних грабіжницьких планів фашистських мародерів став весь радянський народ. Зрив планів фашист-

¹ Вопросы истории КПСС, 1977, № 1, с. 60—67; Партийное подполье.— М., 1983, с. 4, 15.

тів почався ще до окупації багатьох районів шляхом евакуації в радянський тил людей, заводів і фабрик, готової продукції, машин та устаткування з колгоспів і радгоспів, худоби та інших матеріальних цінностей. (До речі сказати, цей сюжет, на жаль, не розгорнуто в монографії В. М. Нем'ятого). Проте все евакуювати було неможливо (запаси природних копалин, будівлі та залізниці, електростанції, все населення чи навіть його більшість, родючі землі, ліси тощо). Радянські люди з болем у серці багато з того, що не вдавалося евакуювати, знищували при загрозі окупації того чи іншого району. Всі ці заходи доводилося проводити в умовах бойових дій, поспіхом, при недостатчі транспорту. Та, незважаючи на це, вглиб країни було евакуйовано потужні продуктивні сили, багато народного добра. Але чимало залишилося і на захопленій ворогом території.

Там, у тилу противника, в тяжких умовах фашистського окупаційного режиму розгорнулася небачена в історії людства відкрита і прихована боротьба партизанів, підпільників та незброєного населення не тільки по знищенню живої сили і техніки противника, а й по зриву всіх його планів. У книзі В. М. Нем'ятого показані форми і методи цієї боротьби, її розмах, засоби, за допомогою яких Комуністична партія організовувала і спрямовувала цю боротьбу.

Фашистські загарбники ставили перед собою мету відновити великі заводи і фабрики, шахти і рудники, електростанції тощо. Проте жодного підприємства їм відновити не вдалося, тим більше налагодити на ньому нормальну роботу. Окупанти розраховували одержати в 1943 р. 1 млн. т металу, а зуміли виплавити лише 35 тис. т. За період окупації видобуток кам'яного вугілля становив 4,1 млн. т, у той час як до війни тільки у Ворошиловградській і Сталінській областях видобувалося понад 90 млн. т. Отже, загарбники одержали лише 1,5% довоєнного видобутку вугілля. Така ж картина була і з хлібом, іншими сільськогосподарськими продуктами, залізною рудкою, машинобудівними заводами та ін.

Добре відомо, що фашистські загарбники завдали великої матеріальної шкоди нашій країні. Про це наочно свідчать документи Надзвичайної комісії по розслідуванню злочинів окупантів та їх пособників, матеріали Нюрнберзького процесу. Незважаючи на це, свої грабницькі плани щодо використання економіки всієї окупованої території СРСР і України, зокрема, вони реалізували далеко не повністю, інколи на 1/3, а то і того менше. Це важливий науковий висновок з книги.

Даючи загальну позитивну оцінку рецензованій книзі, слід висловити кілька критичних зауважень про неї. У монографії відсутній історіографічний огляд праць. І хоч з досліджуваної проблеми є порівняно небагато літератури, проте остання все ж є і потребує розгляду й оцінки. Багато матеріалу з теми міститься в фундаментальних великих працях, є спеціальні дослідження вчених на загальносоюзному матеріалі, в тому числі й по Україні. Значне місце в них відводиться розглядуванім питанням.

Зрештою, в мемуарній літературі наводиться багато фактичного матеріалу про зрив фашистських економічних планів на окупованій ворогом радянській території. Безперечно, ряд з них добре відомий автору рецензованої книги, оскільки він на них посилається. До цього слід додати, що в окремих випадках даються посилання на архіви, в той час, як дані ці опубліковані.

Монографія присвячена зриву фашистських планів. Їх слід було б, на нашу думку, компактно розкрити на початку книги в спеціальному розділі або в окремому параграфі. У ході викладу матеріалу про них коротко говориться, але у читача не складається цілісна картина з цього питання.

Боротьба незброєного населення за зрив фашистських планів економічного використання окупованих радянських територій подається надто «запрограмовано». Створюється враження, ніби вона була чітко запланована й організована партизанами і підпільниками. Природно, роль останніх у цій справі велика, але це ж була народна боротьба, а будь-яка народна боротьба має елементи стихійності. Так було і в даному випадку. Багато чого неможливо було ні передбачити, ні тим більше ввести в організоване русло. Та цього і не слід робити. Партійне керівництво звело до мінімуму прояви стихійності у всенародній боротьбі в тилу ворога, проте вона залишалася і не перешкоджала залученню у цю боротьбу мільйонів радянських людей.

Тут же слід зазначити, що автор не проводить чіткої межі між партійним і так званим антифашистським підпіллям, в якому боролися безпартійні патріоти. Різниця між ними величезна. Власне, підпілля комуністів спрямовувало у ворожому тилу всю боротьбу патріотів, у тому числі й антифашистського підпілля.

Дещо захопившись висвітленням народної боротьби по зриву планів загарбників, автор «випустив» з поля зору головну силу, яка їх зірвала. Цією силою був весь радянський народ і його Червона Армія. Вище вже згадувалося, що ці плани були зірвані в результаті евакуації людей і матеріальних цінностей у радянський тил, шляхом знищення того, що не вдалося евакуювати, боротьбою партизанів, підпільників і незброєного населення (шляхом саботажу) на окупованій ворогом території. Але головне полягає в тому, що всі, у тому числі і далекосяжні, розраховані на здійснення після «переможного» закінчення війни, плани фашистів були зірвані Червоною Армією, яка вигнала ворога із священної радянської землі і добила його у власному лігві.

Висловлені критичні зауваження не ставлять за мету применшити цінність рецензованої монографії, а розраховані на те, щоб її автор, якщо буде продовжувати роботу в цьому напрямі, та інші вчені, які досліджуватимуть дану проблему, змогли б врахувати їх і не допустити прогалин і помилок у нових працях. Це дасть змогу створити цілісну історично правдиву картину всенародної боротьби проти фашистських окупантів, показати велич подвигу партії і народу.

А. Ф. ЮДЕНКОВ (Москва)

Григорович Д. Ф.
**ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ
 ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
 КОМПАРТИИ УКРАИНЫ В ГОДЫ
 ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ**

— Киев: Политиздат Украины, 1983—168 с.

Натхненником і організатором перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні була Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила соціалістичного суспільства. В складних умовах воєнного часу партія значну увагу приділяла зміцненню духовних сил радянських людей, їх моральної стійкості, дружби народів нашої країни, єдності армії і народу, підвищенню політичної свідомості громадян Радянського Союзу.

Висока комуністична ідейність радянських людей була одним з важливих факторів перемоги нашої держави над фашистською Німеччиною. Вивчення величезного досвіду виховної роботи партії у передвоєнний період в роки війни має велике наукове і практичне значення. Ця проблема набула особливої актуальності нині у зв'язку з активізацією реакційних сил світового імперіалізму на чолі з США, які силкуються перекурити історію минулої війни, применшити вирішальний вклад Радянського Союзу в розгром фашистської Німеччини, заперечити керівну роль Комуністичної партії, значення соціалістичної ідеології в досягненні перемоги над ворогом.

Про ідейно-політичну роботу партії в роки війни написано ряд книг і статей. Значне місце серед них займає рецензована монографія. Її автор на основі марксистсько-ленінської методології, рішень партійних з'їздів і пленумів ЦК, опублікованих матеріалів і архівних джерел висвітлює ідейно-політичну роботу партійних комітетів і організацій Компартії України у передвоєнний період і в ході Великої Вітчизняної війни.

Значну увагу в книзі приділено розгляду діяльності армійських політорганів як складової частини ленінської партії по морально-політичній і військовій підготовці трудящих до захисту соціалістичної Вітчизни у передвоєнні роки і мобілізації їх на боротьбу проти фашистських загарбників на всіх етапах війни.

Автор досяг високого рівня у дослідженні порушених ним питань завдяки ретельному вивченню значної кількості фондів партійних, державних і військових архівів, а також газетних та журнальних публікацій. В результаті до наукового обігу введено багато цікавого документального і цифрового матеріалу.

У книзі розкривається робота партійних організацій по посиленню ідейно-політичного виховання трудящих у передвоєнні роки в зв'язку із складністю міжнародної обстановки. Поряд з політичним загартуванням трудящих партійні організації багато уваги в той час приділяли їх воєнній підготовці до захисту соціалістичної Вітчизни. Ця величезної важливості діяльність партійних організацій, як відзначає автор монографії, «сприяла глибокому усвідомлен-

ню ними (трудящими. — авт.) воєнної небезпеки, що нависла над нашою Батьківщиною, дала можливість сформувати такі високі морально-бойові якості, які з усією силою виявились в боротьбі з гітлерівським фашизмом у роки війни» (с. 36).

На конкретних історичних документах автор показав, як ретельно фашистська Німеччина готувалася до війни проти Радянського Союзу не тільки у воєнному, а й в ідеологічному плані. У заздалегідь розроблених директивах та інструкціях визначалися ідеологічні цілі війни проти СРСР, спрямовані на духовне поневолення радянського народу. Гітлерівці розраховували протиставити трудящих нашої країни Комуністичній партії і Радянській державі, ввести їх в оману щодо планів поневолення і знищення народів СРСР.

З початком війни Центральний Комітет партії розробив струнку систему ідейно-політичної роботи в масах, цілком підпорядкувавши її головному завданню — розгрому ворога. При цьому аналізуються форми і зміст цієї роботи, показано її особливості і труднощі. Розглядаючи це питання, автор належну увагу приділяє висвітленню діяльності армійських політорганів. Керуючись директивами ЦК ВКП(б), настановами Головного політичного управління Червоної Армії, армійські комуністи роз'яснювали населенню міст і сіл, що опинилися в зоні воєнних дій, характер війни, інформували його про становище на фронті, вселяли впевненість у тому, що незважаючи на невдачі Червоної Армії на початку війни, ворога неминуче буде розгромлено. У книзі підкреслюється, що воєнні ради, політоргани фронтів і армій, зокрема на території України, підтримували тісні контакти з місцевими партійними і радянськими органами республіки і всі питання оборонного характеру вирішували разом з ними (с. 65).

В монографії висвітлюються форми і методи політичної роботи партії в масах, показано її значення. Особлива увага приділяється аналізу політико-виховної роботи серед партизанів, якій партія надавала величезного значення в зв'язку з тим, зокрема, що партизани були тісно зв'язані з народними масами, провадили активну пропаганду і агітацію (с. 109). На великому фактичному матеріалі у книзі розглядається діяльність командирів, комісарів, партійних організацій партизанських формувань по вихованню особового складу.

Автор розкриває особливості усної пропаганди, використання друкованих органів, радіо та інших засобів масової інформації в складних умовах окупаційного режиму, висвітлює допомогу армійських політорганів місцевим партійним комітетам в організації і проведенні політичної роботи серед населення окупованих районів і партизанів.

Політична робота партії в тилу ворога піднімала моральний дух радянських людей, вселяла в них впевненість у неминучість розгрому фашистських загарбників. Автор відзначає, що «безумовно перевагою комуністичної пропаганди в тилу ворога була її правдивість, об'єктивність, безперервність і оперативність. Вона відпові-

дала корінним інтересам трудящих і цілком ними сприймалася. Фашистська пропаганда, побудована на брехні й наклепі, зазнала повної поразки» (с. 120).

При висвітленні ідейно-політичної роботи у визволенні від ворога районах України автор показує її складність. Цілком слушно значну увагу приділено марксистсько-ленінському загартуванню комуністів, підготовці пропагандистських кадрів. Показано особливості політичної роботи в західних областях республіки, де активізували свою підривну діяльність буржуазні націоналістичні елементи. Автор висвітлює також величезну допомогу, яку подавали партійним організаціям ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У.

Рецензована монографія безумовно є цінним дослідженням, що розкриває титанічну діяльність Комуністичної партії по

ідейно-політичному загартуванню трудящих України в роки Великої Вітчизняної війни.

Разом з тим слід відзначити, що монографія набагато виграла б, якби автор тісніше пов'язав викладений матеріал із сучасністю, показав, як ідеологи капіталістичного світу на чолі із США намагаються переглянути підсумки другої світової війни, принизити організуючу роль Комуністичної партії в мобілізації радянського народу на розгром ворога. В ряді місць монографія перевантажена цифровим матеріалом. Та незважаючи на це, книга Д. Ф. Григоровича вносить значний вклад в історіографію проблеми і безсумнівно буде корисною для всіх, хто вивчає славу історію нашої партії.

Д. Д. ПИХА (Київ)

Радев Стоян.

УГОРЩИНА І ГЕОРГІЙ ДИМИТРОВ.

Софія: Вид-во Вітчизняного фронту, 1982. — 194 с.

Радев Стоян.

УНГАРИЯ И ГЕОРГИ ДИМИТРОВ.

София: Изд-во на Отечества фронт, 1982. — 194 с.

З ім'ям Георгія Димитрова безпосередньо пов'язані такі важливі проблеми у житті європейських народів, як боротьба проти фашизму та загрози війни, створення єдиного робітничого й народного, а потім і національного фронту в ряді країн. Йому належала заслуга розробки питання про народно-демократичну владу як одну з форм диктатури пролетаріату. Теоретичні праці та практична діяльність Г. Димитрова стали надбанням всього комуністичного й робітничого руху. Саме цим питанням і присвячена дана праця.

Наукова цінність рецензованої книги полягає у тому, що в ній вперше вводиться до наукового обігу ряд нових архівних документів з Угорської Народної Республіки та Народної Республіки Болгарії. Зокрема, серед них слід виділити матеріали архіву Інституту історії партії при ЦК УСРП, що стосуються діяльності угорської секції Комінтерну і революційних зв'язків комуністів Болгарії та Угорщини. Крім того, у праці використано дослідження істориків УНР і НРБ, документальні матеріали відомих діячів Комуністичної партії Угорщини — Яноша Кадара, Деже Немеша, Дьюлі Каллаї, Клари Апро, Лань Шарольти та ін. Вони вели боротьбу за здійснення політики єдиного робітничого й народного фронту проти фашизму в Угорщині.

Перший секретар ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії Янош Кадар, згадуючи Г. Димитрова, зазначає: «Для угорських комуністів, у тому числі й для мене, життя й справа Георгія Димитрова є блискучим зразком вірності та готовності

йти на жертви в боротьбі за інтереси робітничого класу, народу, всього комуністичного й робітничого руху, у боротьбі проти ворогів трудящих, прогресу, соціалізму. Справа Георгія Димитрова стала скарбницею світового комуністичного руху, всього прогресивного людства» (с. 171).

Революційна діяльність Г. Димитрова була тісно пов'язана з роботою комуністів — колишніх бійців Угорської Радянської Республіки. Серед них автор називає Бела Куна, Єне Ландлера, Дьюлу Алпарі, Аюша Хевеші, Єне Варгу та інших. На прикладі політичної діяльності Г. Димитрова вчилася ціле покоління комуністів Угорщини. Особливо це було важливим, коли Комінтерн, комуністичні партії в середині 30-х років проводили роботу по перегляду попередньої оцінки соціал-демократичних партій, як «соціал-фашистських». Така оцінка, справедливо вказує автор, була наслідком не лише сектантського підходу комуністів до соціал-демократії, а й реакцією революційних сил на політику її правих лідерів і Соціалістичного Інтернаціоналу (с. 108).

Влітку 1934 р. Комінтерн на чолі з Г. Димитровим почав розробляти стратегію й тактику комуністичних партій у нових умовах. Автор глибоко аналізує рішення VII конгресу Комінтерну, який визначив політику єдиного робітничого фронту як рівну силу, центр згурпування комуністичних та соціал-демократичних партій (с. 107). Ця політика повинна була стати ядром об'єднання всіх антифашистських сил. Згідно з новою тактикою на перше місце ставилися загальнодемократичні завдання, спрямовані проти наступу фашизму.

На належному рівні в книзі розкрито питання внутрішнього становища хортистської Угорщини, вказано на головні причини слабкості єдиного антифашистського фронту у країні. Пролетаріат був розколотий, інші антифашистські партії не виявляли бажання співробітничати з комуністами в народному фронті (с. 116, 119). На єдності дій робітників негативно від-

бивалася й політика керівництва Комуністичної партії Угорщини, яке не зразу після VII конгресу Комінтерну переглянуло своє ставлення до соціал-демократичної партії (с. 115). Автор правильно наголошує, що у 1935—1936 рр. розпочалася робота по залученню до єдиного робітничого і народного фронту різних антифашистських союзників угорського пролетаріату. Тимчасовий секретаріат КПУ на чолі із Золтаном Санто, центром діяльності якого стала Прага, проводив активну роботу по здійсненню рішень VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Новий імпульс активізації роботи КПУ надало рішення Комінтерну про створення восени 1940 р. на території Угорщини ЦК партії.

Після початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу з фашистськими загарбниками комуністи країни доклали багато зусиль, щоб шляхом єднання демократичних сил повести боротьбу за її припинення, створення демократичного уряду. Центральне місце в політиці Компартії зайняли питання єдності дій із соціал-демократичною партією — однією з легальних партій лівих сил країни. Іноді комуністи й соціал-демократи спільно виступали проти фашизму. Яскравим прикладом цього є грудневий 1941 р. номер «Непсави» — органу СДП, на сторінках якого представники обох партій разом виступили з платформою народного фронту. На тому етапі комуністи і ліві соціал-демократи виробили спільні погляди щодо єдності демократичних сил. Обидві партії вважали, що антифашистську боротьбу не можна вести без союзу з усіма цими силами при керівній ролі робітничого класу (с. 147—148). Буржуазні партії та праве керівництво СДП доклали величезних зусиль до того, щоб ізолювати комуністів від соціал-демократів, ослабити ліве крило останніх і створити в країні після війни всі умови для розвитку її по шляху капіталізму.

Окупація 19 березня 1944 р. Угорщини гітлерівською Німеччиною привела країну до національної кризи. І лише комуністи, маючи великий досвід підпільної політичної діяльності, розгорнули роботу по об'єднанню демократичних сил для боротьби

проти фашизму. Завдяки їх зусиллям у травні 1944 р. виник Угорський фронт — орган національної єдності. Керівною силою в ньому стали комуністи та ліві соціал-демократи (с. 152).

У рецензованій монографії розглядається історія народного фронту від періоду визволення країни Червоною Армією в 1945 р. аж до 1975 р. Показано основну роль його партій у демократичних і соціалістичних перетвореннях в країні. При цьому автор підкреслює, що на всіх їх етапах провідною силою в суспільстві була й є партія угорських комуністів.

Позитивним у праці є те, що автор коротко висвітлює основні праці Г. Дмитрова, опубліковані в УНР. Заслужовує на увагу розділ, у якому вміщено спогади ветеранів комуністичного та робітничого руху країни про бойовий шлях великого сина болгарського народу — Георгія Дмитрова.

Позитивно оцінюючи рецензоване дослідження, слід висловити деякі побажання і зауваження. Хотілося б більше дізнатися зі сторінок рецензованої книги про діяльність болгарських та угорських комуністів, які працювали в роки Великої Вітчизняної війни на території СРСР. Вони вписали не одну сторінку в літопис дружби обох народів. Спільними зусиллями під керівництвом Комінтерну зарубіжні комуністи відіграли важливу роль у зміцненні руху Опору проти фашизму в своїх країнах, а пізніше у перемозі народно-демократичної та соціалістичної революцій. У праці мають місце також повторення у викладі матеріалу (с. 120, 124—125), неточність деяких формулювань (с. 150, 155).

Незважаючи на ці недоліки, рецензована монографія є цінним здобутком в історичній науці. Вона розкриває ряд питань становлення й розвитку братерської дружби між болгарським та угорським народами, що значно зміцніла у роки боротьби з фашизмом і стала прикладом взаємовідносин між народами країн соціалістичної співдружності в післявоєнний період. Праця буде корисною для широкого кола істориків.

М. С. ДЕРЖАЛЮК (Київ),
О. В. ШЕВЧЕНКО (Київ)

В. С. Парсаданова.
**СОВЕТСКО-ПОЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ
В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ
1941—1945.**

М.: Наука, 1982. — 280 с.

У монографії В. С. Парсаданової зроблено спробу якомога повніше показати всю сукупність радянсько-польських міждержавних відносин, які підтримували між собою обидві країни в роки другої світової війни, а також роль двосторонніх зв'язків

для перемоги визвольного руху польського народу й вигнання німецько-фашистських загарбників з території Польщі.

Слід сказати, що автор рецензованої книги була редактором 7-го та 8-го томів «Документов и материалов по истории советско-польских отношений», опублікованих у 1973—1974 рр. Грунтовне вивчення матеріалів, які зберігаються в архівах СРСР та Польської Народної Республіки, вітчизняних і зарубіжних періодичних видань воєнних років та деяких інших джерел, дало їй можливість вести до наукового обігу й проаналізувати певну кількість нових документів, а також зробити

обґрунтовані висновки та узагальнення. Необхідну увагу вона приділила переговорам та листуванню керівників Радянського Союзу, Сполучених Штатів Америки та Великобританії з «польського питання», оскільки останнє зайняло важливе місце в політиці цих країн.

Автор, на наш погляд, цілком правильно виділяє три основні напрями в радянсько-польських відносинах у період війни: взаємовідносини СРСР та тих буржуазних угруповань, які діяли в польському антифашистському русі Опору; послідовна підтримка Радянським Союзом демократичних сил та національно-визвольного руху польського народу, очолюваного Польською робітничою партією; становлення й розвиток міждержавних відносин принципово нового характеру, які підтримували обидві країни, боротьба СРСР за міжнародне визнання народної Польщі.

У книзі В. С. Парсаданової йдеться про миролюбний, послідовний характер політики Радянського Союзу щодо Польщі, його прагнення до об'єднання всіх матеріальних засобів для остаточного розгрому гітлерівської Німеччини. Автор навила багато свідчень про безкорисливий характер допомоги, яку трудящі нашої країни подали громадянам Польщі навіть у виключно складних умовах першого періоду війни.

В монографії особливу увагу приділено висвітленню підтримки Радянським Союзом демократичних сил та національно-визвольного руху польських трудящих, який очолила створена у січні 1942 р. в окупованій Варшаві Польська робітничка партія (ППР). Досліджуючи історію антифашистської боротьби польських комуністів, діяльність Союзу польських патріотів у СРСР, Центрального бюро польських комуністів, бойові операції, здійснені польськими національними формуваннями, В. С. Парсаданова проаналізувала ряд ключових проблем, зокрема, роботу ППР по розробці й реалізації програми боротьби трудящих проти німецько-фашистських загартників, створення суверенної демократичної Польщі. Програма ППР повністю відповідала корінним інтересам народних мас, здобула їх широке визнання й підтримку.

Автор досить детально розповідає про участь поляків у збройній боротьбі проти окупантів. У монографії йдеться про діяльність ППР по організації загонів Гвардії Людової, а згодом і Армії Людової, їх бойові операції, а також про формування військових з'єднань на території Радянського Союзу. Використовуючи яскраві й переконливі факти та приклади, дослідник показує масштаби та розмах широкої і різнобічної допомоги, яку СРСР подав визвольному рухові трудящих країни, народним збройним силам Польщі.

Привертають увагу розділи книги, в яких висвітлюється питання організації й розгортання верховного органу демократичного фронту — крайової Ради Народової і першого народного уряду — Польського Комітету Національного Визволення (ПКНВ). Автор підкреслює, що перемога революції, яка виростала з національно-визвольного руху,

розгорнутого в період визволення Польщі Червоною Армією, створення ПКНВ, поклали початок новому етапу в історії взаємовідносин між нашими країнами. Їх цементували ідея міцного радянсько-польського союзу, переконаність в тому, що корінні державні інтереси СРСР та Польщі збігаються. В монографії поетапно розглянуто процес розвитку двостороннього міждержавного співробітництва, який відіграв вирішальну роль у зміцненні народної влади всередині країни й піднесенні її авторитету на міжнародній арені.

Окремий розділ рецензованої праці присвячений аналізу Договору про дружбу, взаємодопомогу й післявоєнне співробітництво, який було підписано 21 квітня 1945 р. у Москві. В преамбулі вказано, що його учасники керуються бажанням «зміцнити корінний перелом в історії радянсько-польських відносин у бік дружнього, союзного співробітництва, яке виникло між СРСР та Польщею у ході спільної боротьби проти німецького імперіалізму»¹.

Договір юридично зміцнив військовий, політичний і дипломатичний союз, який сформувався між обома країнами в роки другої світової війни.

Особливу актуальність для читачів, які уважно стежать за перебігом сучасних подій, мають ті сторінки книги, де розглянуто політику Англії та США щодо Польщі, а також проблеми відновлення її суверенітету й незалежності. Обговорення їх на міжнародних конференціях виявило ті гострі розходження, що існували між принциповою позицією Радянського Союзу, з одного боку, та західних держав, з другого. Аналізуючи ці суперечності, В. С. Парсаданова дійшла правильного висновку, що «польське питання» було для Заходу лише розмінною монетою у політичній грі. Використовуючи сучасну термінологію, можна сказати, що імперіалісти намагалися розіграти «польську карту» в антирадянських, антипольських цілях і в ті роки.

Звичайно, автор книги не мала можливості розглянути весь спектр радянсько-польських відносин в період другої світової війни з однаковою повнотою й глибиною. На наш погляд, слід було б більше уваги приділити співробітництву радянських республік, насамперед України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, з Народною Польщею, згадати про активну діяльність військових рад 1-го Українського, 1-го та 2-го Білоруських фронтів, військових рад загальновійськових, танкових та повітряних армій по поданню допомоги місцевим органам влади з питань відродження народного господарства, проведення демократичних перетворень у країні.

Актуальність висвітленої автором проблеми, чіткість висновків та оцінок, нові архівні матеріали та ін. — все це зробило книгу В. С. Парсаданової корисною й цікавою не лише для дослідників, а й широкого кола читачів.

Л. О. ЛЮБИМСЬКИЙ (Київ)

¹ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1974, т. 8, с. 414.

Білик Б. І., Білик Л. Д.

**ПИТАННЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ
В КУРСІ НОВОЇ І НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ:
ПОСІБНИК ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ.**

— К.: Рад. школа, 1982. — 127 с.

Пролетарський інтернаціоналізм є могутнім фактором виконання робітничим класом його всесвітньо-історичної місії: повалення влади капіталу, створення соціалістичного й комуністичного суспільства. Під прапором пролетарського інтернаціоналізму в нашій країні побудовано розвинутий соціалізм, склалася та успішно розвивається світова соціалістична система, зміцнюється міжнародний комуністичний і робітничий рух, поглиблюється боротьба народів за соціальне і національне визволення.

В доповіді «Шістдесят років СРСР» Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов відзначив: «Постійне, неминуще за своїм значенням завдання — виховання радянських людей у дусі взаємного поважання й дружби всіх націй і народностей країни, любові до своєї великої Радянської Батьківщини, інтернаціоналізму, солідарності з трудящими інших країн»¹.

Програмою шкільного курсу історії передбачено ознайомлення учнів з виникненням і розвитком пролетарського інтернаціоналізму, з найважливішими віхами боротьби міжнародного робітничого класу проти капіталізму.

Рецензований посібник подасть, на нашу думку, істотну допомогу вчителям. У ньому розкривається зміст інтернаціоналізму, викриваються його буржуазні й ревізіоністські фальсифікації, наводиться значний фактичний матеріал. Містяться в книзі також методичні поради щодо вивчення та викладання цієї теми, використання наочних посібників і технічних засобів навчання.

Посібник розпочинається з наукового обґрунтування класиками марксизму принципів пролетарського інтернаціоналізму. Про розробку й розвиток К. Марксом та Ф. Енгельсом його ідей розповідається у зв'язку з важливими історичними подіями революційної боротьби трудящих, які вивчаються в школі у курсі нової й новітньої історії.

У книзі показано значення для міжнародного робітничого руху праць основоположників марксизму, насамперед «Маніфесту Комуністичної партії», в якому вперше доводилося, що справжнім носієм ідей інтернаціоналізму, дружби і братерства народів є робітничий клас, оскільки кінцева мета його боротьби — суспільство, інтернаціональне за своєю суттю.

Автори висвітлюють значення І Інтернаціоналу для зміцнення міжнародної солідарності пролетаріату. При цьому знач-

на увага приділяється інтернаціональній роботі його Російської секції. У книзі наголошується на необхідності ознайомити учнів з діяльністю ІІ Інтернаціоналу на першому етапі його існування. Простежуючи розвиток В. І. Леніним ідей пролетарського інтернаціоналізму в умовах імперіалізму, його боротьбу проти опортунізму, за згуртування сил робітничого класу всього світу, автори дають поради вчителям щодо викладу матеріалу. Так, при вивченні теми «Імперіалізм, як найвища і остання стадія капіталізму» пропонується наголосити на тому, що В. І. Ленін вперше поставив питання про поєднання в один революційний потік боротьби пролетаріату проти буржуазії з національно-визвольним рухом, оскільки імперіалізм є їх спільним ворогом.

У посібнику висвітлюється також наполеглива боротьба В. І. Леніна й партії більшовиків за об'єднання лівих соціалістів, що було передумовою створення ІІІ, Комуністичного Інтернаціоналу, показують діяльність вождя світового пролетаріату по розробці його ідейних, організаційних і тактичних засад.

Розповідається в книзі й про зростання міжнародного комуністичного руху на сучасному етапі, об'єднання всіх революційних і демократичних сил у боротьбі проти імперіалізму. Належна увага приділяється рішенням міжнародних і регіональних нарад комуністичних та робітничих партій. Соціалістичний інтернаціоналізм характеризується як найвищий вияв пролетарського інтернаціоналізму.

Отже, в посібнику виникнення й розвиток пролетарського інтернаціоналізму показано як закономірність боротьби міжнародного комуністичного та робітничого руху, просування людства по шляху до соціалізму і комунізму.

Позитивно оцінюючи книгу, вважаємо за доцільне висловити й деякі зауваження. Так, слід було б навести яскравіші приклади практичного вияву інтернаціоналізму, використання яких вчителем підвищило б ефективність уроків. Допомогли б педагогу також короткий історичний огляд з тієї чи іншої теми та рекомендації щодо використання на заняттях творів літератури і мистецтва. Враховуючи, що учні тільки починають вивчати систематизований курс нової й новітньої історії, доцільно рекомендувати вчителю дати визначення ряду найважливіших понять. На с. 102—103 необхідно було б пояснити, чому саме у сучасних умовах виникла можливість розширення контактів комуністів із соціалістичними і соціал-демократичними партіями.

В цілому рецензована книга допоможе вчителям-історикам при підготовці та проведенні уроків, у роботі по інтернаціональному вихованню учнів.

Д. С. РЯЩЕНКО (Київ),
В. О. СОЛОДЬКО (Київ)

¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. — К., 1982, с. 15.

**ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ
НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ
ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1982 р.)**

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 117. Борьба большевиков за массы в период подготовки и осуществления Великой Октябрьской социалистической революции (Историографические проблемы) Киев. Мусиенко В. В., Найчук М. И. Большевики Украины в борьбе за создание политической армии социалистической революции; Петришина Л. В. Об изучении руководящей роли пролетариата в Великой Октябрьской социалистической революции; Камкина Т. В. О борьбе партии большевиков за беднейшие слои крестьянства в период подготовки и осуществления Великой Октябрьской социалистической революции; Якупов Н. М. Борьба партии большевиков за армию; Мстелица Д. А. Современная историография деятельности военной организации при ЦК РСДРП(б); Петров В. П., Глиняный В. П. Борьба большевиков за матросские массы Черноморского флота в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции; Витман К. Н., Домбровский А. И. О деятельности большевиков по революционизированию солдатских масс национальных формирований в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции; Шамко В. И., Пищевский А. Л. Борьба партии большевиков за молодежь в период подготовки и проведения социалистической революции на Украине; Глазунова Н. И. Большевики и рабочая молодежь Украины в условиях мирного развития революции; Теплицкий Ю. М. Большевики Украины в борьбе за интернациональное сплочение молодежи в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны; Воробьева Г. В. Деятельность партии большевиков за вовлечение непролетарских слоев трудящихся города в политическую армию социалистической революции; Ветров Р. И. Некоторые вопросы борьбы большевиков Украины за массы против меньшевиков в период подготовки и проведения Октябрьской социалистической революции; Скрипниченко И. И. О рабочем контроле на промышленных предприятиях Украины (март 1917 г. — март 1918 г.); Кикоть В. К. Борьба партии большевиков по осуществлению задач аграрной революции в деревне в период Великого Октября; Калинин А. Н. Газета «Правда» в борьбе большевиков за массы в период подготовки и осуществления Октябрьской революции; Остапенко Б. И. Роль трудящихся в создании материальной базы большевистских газет Донецко-Криворожского бассейна в 1917 г.; Сурай Ю. И. Военная печать большевиков в борьбе за солдатские массы в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции; Гончарук Г. И., Козленко В. В. Об освещении роли пар-

тии большевиков в Октябрьской революции в литературе комсомольского политпросвещения 20-х — середины 30-х годов.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 121. Забота КПСС об укреплении своих рядов, совершенствовании структуры партийных организаций в условиях развитого социализма (Из опыта Компартии Украины) Киев. Шаповал Ю. И., Пацурковский П. С. Укрепление рабочего ядра в партии как важный фактор повышения боевистости партийных организаций в условиях развитого социализма (Из опыта работы Компартии Украины); Долот Т. Н. Из опыта укрепления рядов и совершенствования структуры первичных партийных организаций Украины (1966—1970 гг.); Донченко Л. А. Партийная забота о подготовке и повышении квалификации руководящих кадров в годы восьмой пятилетки; Рудык П. А. Из опыта совершенствования структуры и форм работы низовых звеньев первичных парторганизаций в условиях развитого социализма (На материалах парторганизаций промышленных предприятий Украины. 1966—1975 гг.); Конох Н. С. Совершенствование организационно-структурных основ партийного руководства внедрением НОТ (На материалах парторганизаций предприятий тяжелой промышленности Украины в годы девятой пятилетки); Панченко П. М. Из опыта первичных партийных организаций предприятий тяжелой промышленности Украины по совершенствованию своей организационной структуры (1971—1975 гг.); Курко Я. С. Некоторые вопросы организационно-политического укрепления первичных парторганизаций (На материалах производственных объединений в промышленности Украинской ССР. 1971—1980 гг.); Крачковский Б. П. Совершенствование структуры совхозных парторганизаций Украины в годы восьмой пятилетки (На материалах западных областей УССР); Клименко Ф. П. Деятельность партийных органов по укреплению парторганизаций сельских строительных коллективов (На материалах Компартии Украины. 1966—1970 гг.); Карбанов М. М. Деятельность партийных организаций Украины по воспитанию молодых коммунистов (1959—1965 гг.); Готун Н. Е. Некоторые вопросы укрепления партийного ядра в составе кадров и актива комсомола Украины в условиях развитого социализма; Кучменко Б. А. Деятельность Компартии Украины по укреплению рядов и совершенствованию структуры партийных организаций педагогических учебных заведений республики в годы восьмой пятилетки; Олейник Н. П. Роль партийного контроля деятельности администрации в организационном укреплении партийных организаций и воспитании коммунистов (Из опыта парторганизаций учебных заведений); Гриценко И. С. Деятельность партийных организаций вузов и научных учреждений Украины по регулированию состава своих рядов (1971—1975 гг.); Кузьминец А. В. Деятельность

Компартії України по організаційно-політичному укріпленню шкільних партійних організацій (1961—1970 гг.); Коханова О. Л. Из опыта работы Компартии Украины по укреплению партийных рядов и расстановке коммунистов в годы пятой пятилетки; Ковалев А. Н., Колесник В. Ф. Укрепление рабочего ядра в партийных организациях Украины (1926—1929 гг.); Джула С. С. Из опыта работы парторганизаций Украины по подготовке индустриально-технических кадров среднего звена; Орлова Т. В. Критика англо-американских буржуазных фальсификаций по вопросам укреплению рядов и улучшения качественного состава КПСС.

Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 25. Література, мова та культура зарубіжних слов'янських народів. Львів. Грибовська О. І. Образ Георгія Дмитрова в документальній художній прозі Камена Калчева; Моторний А. В. Творчість Гези Вчелічки в оцінці прогресивної чехословацької критики 30-х років; Шайкевич Б. О. Боротьба прогресивних болгарських письменників і художників періоду Вересневого повстання за народне реалістичне мистецтво; Дубова Л. Л. Радянські художники на підтримку болгарського народу (1923—1925); Савицька Л. І. З історії чесько-українських музичних зв'язків; Бірюльов Ю. О. Львівські портрети Фридеріка Паутча.

Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 26. Історія зарубіжних слов'янських народів. Львів. Кондратюк К. К. Зміцнення виробничих зв'язків робітничого класу Української РСР з труidями країн соціалістичної співдружності (1959—1980 рр.); Стронський Г. Й. Співробітництво радянських і польських істориків у 50-х роках; Баїк Л. Г. Комуністична партія Польщі і питання народної освіти в Західній Україні; Кость С. А., Рожик М. Є., Фозікош А. П. Роль газети «Rude pravo» у боротьбі з опортунізмом, за створення Комуністичної партії Чехословаччини (1919—1921 рр.); Белякевич І. І. Боротьба груп СДКПіЛ, секцій ППС-лівіці, польських робітників і солдатів у Росії проти створення польської армії (березень—квітень 1917 р.); Горанов П. С., Спасов Л. Участь болгар у збройній боротьбі проти османських поневолювачів у період російсько-турецької війни 1877—1878 рр.; Інкін В. Ф. Історична оцінка панщинно-фільваркової системи феодального господарства Польщі; Сінкевич О. Б. Суспільно-політичні погляди С. Ф. Кльоновича; Івашук С. О. Діяльність радянського партизанського загону ім. Пожарського на території Польщі; Удовенко О. О. З історії радянсько-польських культурних зв'язків в середині 30-х років; Глічов І. О. Балканське питання в оцінці більшовиків (1908—1912 рр.); Криль М. М. Зв'язки Галицько-руської матиці з зарубіжними слов'янами в 50—60-ті роки XIX ст.; Козій А. М. Зміни в юридичному становищі селян Речі Посполитої в другій половині XVI—XVII ст.

(на прикладах Холмської землі); Кривонос В. П. Роль українських земель у розвитку транзитної торгівлі Росії з Балканами в середині XVI—на початку XVII ст.; Чорній В. П. Дослідження історії Болгарії та радянсько-болгарських взаємин вченими УРСР (1945—1980); Зашкільняк Л. О. Польська марксистська історіографія у 1918—1925 рр.; Тодоров П. Т. Основні етапи методологічної перебудови болгарської історіографії в епоху національного відродження; Лаптева Л. П. Кореспонденція російських славістів з чеським ученим А. Патерою (60-ті роки XIX ст.—1912 р.).

Архіви України, № 4. Антоненко І. Є. Документи ЦДАЖР УРСР про братерську взаємодопомогу і співробітництво народів СРСР у 50—60-і роки; Плахотнюк С. С. Документи ЦДАЖР УРСР про піднесення культурно-освітнього рівня українського селянства в роки першої п'ятиріччя (1928—1932); Велигодський В. М. З історії колгоспного будівництва на Чернігівщині у 1933—1937 рр. (за документами партархіву Чернігівського обкому Компартії України та держархіву області); Кравченко Г. О. Джерела до історії співробітництва і дружби російських і українських поетів у фондах Літературно-меморіального музею М. Т. Рильського; Забаріло Л. К. Документи до біографії З. М. Гайдай у фондах ЦДАМЛМ УРСР; Саміляк Г. І. Автобіографія академіка М. Д. Стражеска; Лошицький О. А., Табачник Д. В. З досвіду роботи архіву Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка; Нарада працівників архівних установ з питань виявлення та організації використання архівних документів у зв'язку з підготовкою до 60-річчя утворення Союзу РСР; Прокопчук В. В., Беспрозванна Н. С. Народи-семінари у Головархіві СРСР; Білоус В. Д., Кучер В. І. В. М. Немять. В боротьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии; Епштейн А. І. Государственный архив Харьковской области. Путеводитель; Масловська В. В., Поліщук С. М. Засідання наукової ради Головархіву УРСР; Шраберман М. М. Наукова конференція в ЦДІА УРСР у м. Львові, присвячена 60-річчю утворення СРСР; Шандра В. С. Науково-теоретичний семінар у ЦДІА УРСР у м. Києві до 1500-річчя міста.

Архіви України, № 5. Кондратюк К. К. Документи ЦДАЖР УРСР з історії поширення починів новаторів РРФСР на підприємствах України; Іваницька О. П. Джерела про взаємодопомогу і соціалістичне змагання робітничих колективів Української РСР і братніх республік в 1946—1958 рр. (на матеріалах західних областей республіки); Носирева А. О. Прийом на державне зберігання документів про участь трудящих у всенародному обговоренні проектів нових Конституцій СРСР і УРСР (з досвіду роботи архівного відділу Кримського облвиконкому); Бойцун Л. С. З досвіду організації виставок у Державному архи-

ві Тернопільської області; Бурківська М. А. Про роботу Попільнянського державного районного архіву Житомирської області; Лисенко Г. П., Пиха Д. Д. Документи Держархіву Запорізької області про спорудження Дніпрогесу ім. В. І. Леніна (до 50-річчя з дня пуску); Кравець М. М. Документи з історії колгоспу ім. О. В. Суворова у фондах Держархіву Вінницької області; Іваненко В. В. З історії діяльності організації МОДР на Україні в 1933—1937 рр.; Варварцев М. М. Джерела з історії України в італійських архівах; Великий В. Я., Косташ В. М. Джерела до вивчення мікротопоніміки Північної Буковини; Волковинський В. М. До відзначення 25-річчя «Українського історичного журналу»; Третяков В. М., Штатман Й. Л., Довжинець Л. Я. До 60-річчя утворення Союзу РСР; Мовчан Р. В. Документально-книжкова виставка, присвячена 80-річчю з дня народження Ю. І. Яновського.

Архіви України, № 6. Архівні установи Української РСР — до 60-річчя утворення СРСР; Курантов О. П. 60-річчя утворення СРСР і перспективи розвитку наукових досліджень ВНДІДАС з проблем документознавства і архівознавства; Шмельов В. Г. Висвітлення питань дружби та співробітництва народів СРСР у документальних виданнях архівних установ республіки; Яковлева Л. В. Документи ЦДАЖР УРСР про дружбу і взаємодопомогу народів СРСР у боротьбі за побудову соціалізму; Базанова М. М. Кінофотодокументи про дружбу і співробітництво радянських республік у період розвинутого соціалізму; Крідок М. І. Документи ЦДАМЛМ УРСР про братні зв'язки літератур народів СРСР; Барштейн Ю. А. Відображення теми ленінської дружби народів у творах медальєрного мистецтва; Казанцева Г. Ф. Використання документів Держархіву Сумської області до 60-річчя утворення Союзу РСР; Людковський Ш. С. Комплектування державного архіву Миколаївської області документами про дружні зв'язки трудящих

України з трудящими братніх радянських республік.

Пам'ятники України, № 4. Пам'ятники великої дружби; Рудько В. Карби єднання; Креньов В. Незабутні зустрічі; Коров'яко І. Спільне наше свято; Васильєв О. Присвячено ювілею; Сас І. Звітують студенти; Остапенко І. Ділові зв'язки; Мойсеєнко В. Творча співдружність; Олексюк Л. Сувенір на пам'ять; Савченко В. Здрастуй, Дружба!; Бєвза О. Пам'ятники в навчально-виховному процесі; Стецюра В. Доробок позаштатного відділу; Огієнко М. Мандрують краєзнавці; Боянжу В. Вісті з Херсонщини; Рудикін О. У Великих Сорочинцях; Мартинюк Л. На героїчних традиціях; Білан Р., Гудима В. Музейний комплекс заводу; Оліфанова Г. Цикл виставок; Подолинний А. До живих скарбів народу; Казанцева Г. Пропагуємо документи історії; Субботін С. Слідопити Черкащини; Шиганов А. «Пісні про героїв»; Гончаренко В. Покликання; Мотов Л. Дарунок художника; Ткаченко Ю. Невичерпне джерело; Ніколенко І. Марині Гризуні; Гонтар О. Останній бій; Бабаскін Л. Символ безсмертя; Краснораменська Г. Плити заговорили; Десятирик О. Щаслива доля «Сибірячка»; Путієвський Д. Влячність односельців; Шевченко С. Разом з народом (До 65-річчя радянської міліції); Данилюк Ю. України прославлений син; Чорний В. Картини розповідають; Пасічник М. Пам'ятки розвитку телеграфії; Рибаків М. «Обітована земля мого серця»; Красильников К., Бодрухин В. Колекція стародавніх статуй; Старченко О. Скарби давнього Києва; Котигорошко В. Малокопанське городище; Телегін Д. Рештки річкових маяків на Дніпрі; Нечитайло І. Нове життя пам'яток; Первомайський В. Сувеніри до свята; Семінари, конференції; Хроніка добрих справ; Нові пам'ятники і пам'ятні знаки; Книжкова полиця; Пісня-пам'ятник.

Н. А. ДЕХТЯРЬОВА (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

У ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР

У К А З

Президії Верховної Ради Української РСР

Про присвоєння тов. Мітюкову О. Г. почесного звання Заслуженого працівника культури Української РСР

За заслуги в розвитку архівної справи та активну участь у громадському житті присвоїти начальникові головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР тов. **Мітюкову** Олександрю Георгійовичу почесне звання Заслуженого працівника культури Української РСР.

Голова Президії Верховної Ради Української РСР

О. ВАТЧЕНКО

Секретар Президії Верховної Ради Української РСР

М. ХОМЕНКО

м. Київ, 19 квітня 1983 року.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ ПАРТІЇ У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

6—8 квітня ц. р. відбулася наукова конференція професорсько-викладацького складу Київського університету, присвячена 165-річчю з дня народження і 100-річчю з дня смерті К. Маркса. Її відкрив ректор КДУ член-кор. АН УРСР М. У. Білий. На пленарному засіданні було заслухано доповіді члена-кор. АН УРСР А. А. Чухна «Вчення К. Маркса і становлення комуністичної суспільно-економічної формації» та академіка АН УРСР І. І. Ляшка «Основні підсумки науково-дослідної роботи за 1982 р. та завдання по дальшому піднесенню її ефективності у світлі рішень листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС». Під час конференції працювало 22 секції.

Основна увага на секції історії КПРС зосереджувалася на перших підсумках та актуальних завданнях виконання республіканських міжвузівських комплексних науково-дослідних програм з суспільних наук, розрахованих на період 1981—1985 рр. Координують цю роботу кафедри історії КПРС КДУ. Засідання секції відкрив зав. кафедрою історії КПРС гуманітарних факультетів д-р істор. наук, проф. В. П. Шевчук. Він проаналізував підсумки дослідження теми «Діяльність Комуністичної партії по зміцненню соціально-політичної

єдності радянського суспільства» (керівник програми і голова координаційної ради — проф. В. П. Шевчук). Доповідач відзначив, що головні зусилля вчені зосереджують на аналізі закономірностей зростання керівної ролі КПРС у зміцненні соціально-політичної єдності радянського народу, на формах та методах діяльності парторганізацій. В ході виконання програми вже захищено 3 докторських і 8 кандидатських дисертацій, опубліковано 8 монографічних праць, ряд брошур і статей. Значна увага приділяється впровадженню результатів наукових досліджень у практику. Виконавцями програми підготовлено і направлено доповідні записки партійним та радянським органам, у Держплан УРСР, ВЦРПС, Укрпрофраду, Республіканську раду по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС та партбудівництва. Протягом 1981—1982 рр. в республіці проведено більш як 20 теоретичних та науково-практичних конференцій. Розроблено кілька нових спецкурсів для вузів, опубліковано брошури навчально-методичного та пропагандистського характеру.

Канд. істор. наук, доц. Л. Ф. Гайдуків доповів про участь науковців кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів КДУ в розробці вищезазначеної теми.

Зокрема, він відзначив, що значне місце у роботі кафедри займало узгодження зусиль усіх виконавців програми. Так, кафедру відвідали і одержали різноманітні консультації понад 20 викладачів вузів України.

Зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів КДУ д-р істор. наук, проф. М. М. Матвійчук доповів про хід виконання республіканської міжвузівської комплексної науково-дослідної програми «Кадрова політика КПРС в умовах розвинутого соціалізму (на матеріалах УРСР)». В її реалізації беруть участь 25 науковців республіки, з них 6 докторів наук. Вже опубліковано 2 індивідуальні монографії, підготовлено випуск міжвідомчого збірника «Наукові праці з історії КПРС» по темі «Кадрова політика КПРС в умовах розвинутого соціалізму». Постійна увага приділяється й практичному впровадженню результатів досліджень. Нині колектив кафедри спільно з науковцями республіки готує монографічну працю «Вирішальна ланка партійного керівництва».

Доповідач наголосив на необхідності дальшого зміцнення зв'язків з усіма науковцями республіки, а також підвищення якості доповідних записок, що подаються у відповідні органи, посилення їх історико-партійного характеру.

Канд. істор. наук доц. І. І. Ніколаєнко доповів присутнім про виконання науковцями кафедри історії КПРС природничих факультетів комплексної теми, присвяченої вивченню та узагальненню діяльності партії по прискоренню науково-технічного прогресу, впровадженню у виробництво досягнень науки та передового досвіду. Важливе місце приділяється аналізу форм і методів роботи парторганізації по удосконаленню управління наукою та її зв'язки з виробництвом, по розвитку науково-виробничих об'єднань, організації обміну передовим досвідом.

На конференції було вироблено ряд рекомендацій, які сприятимуть активізації історико-партійних досліджень.

Л. М. НОВОХАТЬКО (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ

15 лютого 1983 р. координаційна Наукова рада з проблем історії країн соціалістичної співдружності розглянула і схвалила теми докторських і кандидатських дисертацій.

ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Антонюк С. М. (Київ) — Відбудова і дальший розвиток народного господарства Польської Республіки (1944—1949 рр.).

Пугач Є. П. (Харків) — Боротьба Комуністичної партії Чехословаччини за переростання національно-демократичної революції у соціалістичну (1945—1948 рр.).

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Багірова А. В. (Київ) — Роль засобів масової інформації СРСР та ЧССР у зміцненні радянсько-чехословацької дружби (1971—1980 рр.).

Бура О. А. (Львів) — Інтернаціональна єдність народів СРСР з революційною боротьбою трудящих Польщі (1924—1937 рр.).

Жилкін В. В. (Ужгород) — Роль профспілкового руху Чехословаччини у реалізації соціально-економічної програми партії.

Козлітін В. Д. (Харків) — Радянсько-югославські культурні зв'язки у 1917—1941 рр.

Луханіна Т. П. (Київ) — Соціалістичні перетворення у галузі середньої та вищої школи в Народній Республіці Болгарії. 1944—1971 рр.

Мелешко М. І. (Київ) — Боротьба країн соціалістичної співдружності за мир і безпеку в Європі (середина 70-х — початок 80-х років).

Мінеджян З. Г. (Харків) — Політичне, економічне та культурне співробітництво між європейськими соціалістичними країнами та Лівією. 70—80-ті роки.

Романенко А. І. (Київ) — Діяльність Німецької Демократичної Республіки в ООН по збереженню миру і безпеки в Європі (70—80-ті роки).

Рудой М. А. (Запоріжжя) — Діяльність Польської робітничої партії по мобілізації робітничого класу на боротьбу за національне і соціальне визволення (1942—травень 1945 рр.).

Скрипко І. О. (Київ) — Роль громадських організацій Української РСР у зміцненні радянсько-чехословацької дружби (1976—1985 рр.).

Страшний С. Ю. (Харків) — Радянсько-болгарське співробітництво в галузі художньої культури. 1971—1981 рр.

Стронський Г. Й. (Львів) — Радянсько-польське співробітництво в галузі історичної науки (1945 — перша половина 50-х років).

Хижняк Н. О. (Київ) — Участь НДР в діяльності ЮНЕСКО. 70-ті роки.

Ястребова І. О. (Київ) — Участь Української РСР у радянсько-чехословацькому співробітництві в галузі вищої освіти (1970—1985 рр.).